

ETÜSBED

Erzurum Teknik Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Erzurum Technical University Journal of Social Sciences Institute

E-ISSN 2717-8706

NİSAN | APRIL

16

ETÜSBED

Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
(ETÜSBED)

International Journal of Social Sciences
Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

Issue/Sayı: 16
April/Nisan 2023

ETÜSBED

EISSN: 2717-8706
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etusbed>

CHIEF EDITOR / BAŞ EDİTÖR**Murat KILIÇ (Ph.D.)**

Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of History, TÜRKİYE

EDITOR / EDİTÖR**Zeynep KARACA (Ph.D.)**

Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, TÜRKİYE

ENGLISH LANGUAGE EDITOR / İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ**Yavuz DAŞDEMİR (Lect.)**

School of Foreign Languages, Erzurum Technical University, TÜRKİYE

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU**Abdülkadir KAYA**

Bursa Technical University / TÜRKİYE

Ali UTKU

Atatürk University / TÜRKİYE

Ali İhsan YAPICI

Adnan Menderes University / TÜRKİYE

Büşra CEVHEROĞLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Ceyhan YÜKSELİR

Osmaniye Korkut Ata University / TÜRKİYE

Derya Gürcan YILDIRIM

Atatürk University / TÜRKİYE

Erdoğan ŞIKTAR

Atatürk University / TÜRKİYE

Fatma SEVİNÇ ERBAŞI

Osmangazi University / TÜRKİYE

Göksal ALVER

İstanbul University / TÜRKİYE

Haldun ÖZKAN

Atatürk University / TÜRKİYE

Hanife Yasemin MUMCU

İzmir Kâtip Çelebi University / TÜRKİYE

Hatice Çeçen ÇELİK

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Hüseyin ÖZER

Atatürk University / TÜRKİYE

Hüseyin YURTTAŞ

Atatürk University / TÜRKİYE

İbrahim Ethem ATNUR

Milli Savunma University / TÜRKİYE

İbrahim Halil EKŞİ

Gaziantep University / TÜRKİYE

Kubilay GECİKLİ

Atatürk University / TÜRKİYE

Mevlüt YÜKSEL

Atatürk University / TÜRKİYE

Mustafa YILDIRIM

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Muharrem DAYANÇ

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Murat KACIROĞLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Murat KÜÇÜKÜĞURLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Müjdat AVCI

Osmaniye Korkut Ata University / TÜRKİYE

Ömer AKSOY

Trakya University / TÜRKİYE

Ömer YILMAZ

Atatürk University / TÜRKİYE

Özkan DAŞDEMİR

Binali Yıldırım University / TÜRKİYE

Rıfat KÜTÜK

Atatürk University / TÜRKİYE

Serkan YAZICI

Sinop University / TÜRKİYE

Salahaddin BEKİ

Kırşehir Ahi Evran University / TÜRKİYE

Serdar SAYGILI

Erciyes University / TÜRKİYE

Tevfik Şükrü YAPRAKLI

Atatürk University / TÜRKİYE

Yasin TOPALOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Yunus BERKLİ

Atatürk University / TÜRKİYE

ETÜSBED

Contact Publisher:

Asst. Prof. Murat KILIÇ (Ph.D.) / Erzurum Technical University Faculty of Letters, Department of History, Erzurum / TÜRKİYE

murat.kilic@erzurum.edu.tr<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etusbed>

ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Abamüslim AKDEMİR

Uludağ University / TÜRKİYE

Ahmet İNAM Ortadoğu Teknik University -Emekli /
TÜRKİYE**Ahmet SARI**

Atatürk University / TÜRKİYE

Ali İhsan ÖBEK

Trakya University / TÜRKİYE

Ali Osman GÜNDOĞAN

Muğla Sıtkı Koçman University / TÜRKİYE

Alpaslan DEMİR

Gaziosmanpaşa University / TÜRKİYE

Alper GÜVEL

Çukurova University / TÜRKİYE

Besim ÖZCAN

Atatürk University / TÜRKİYE

Beyhan KANTER

Mardin Artuklu University / TÜRKİYE

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ

Kırıkkale University / TÜRKİYE

Cengiz ALYILMAZ

Uludağ University / TÜRKİYE

Cezmi ERASLAN

İstanbul University / TÜRKİYE

Feridun EMECEN

İstanbul 29 Mayıs University / TÜRKİYE

Gülhan ATNUR

Atatürk University / TÜRKİYE

Halit DURSUNOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Haluk SELVİ

Sakarya University / TÜRKİYE

Hikmet ÖKSÖZ

Karadeniz Teknik University / TÜRKİYE

Hüseyin Gazi TOPDEMİR

Muğla Sıtkı Koçman University / TÜRKİYE

Kazım KÖKTEKİN

Atatürk University / TÜRKİYE

Kemal ÜÇÜNCÜ

Karadeniz Teknik University / TÜRKİYE

Kenan İNAN

Karadeniz Teknik University / TÜRKİYE

Mehmet TEZCAN

Karadeniz Teknik University / TÜRKİYE

Mehmet TÖRENEK

Atatürk University / TÜRKİYE

Mevlüt ÖZBEN

Atatürk University / TÜRKİYE

Muammer YAYLALI

Erzurum Teknik University / TÜRKİYE

Muharrem DAŞDEMİR

Atatürk University / TÜRKİYE

Murat KOÇ

Marmara University / TÜRKİYE

Nuray KARACA Orhan Kemal TAVUKÇU Recep Tayyip Erdoğan University /
TÜRKİYE**Osman KARATAY**

Ege University / TÜRKİYE

Osman KÖSE

Polis Akademisi

Sebahattin ÇEVİKBAŞ Muğla Sıtkı Koçman University /
TÜRKİYE**Selami BAKIRCI**

Atatürk University / TÜRKİYE

Selami ECE

Atatürk University / TÜRKİYE

Sinan ÖZBEK

Kocaeli University / TÜRKİYE

Süleyman ÇİĞDEM

Atatürk University / TÜRKİYE

Süleyman EFENDİOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Şahmurat ARIK

Kastamonu University / TÜRKİYE

Uğur ÜÇÜNCÜ Karadeniz Teknik University /
TÜRKİYE**Ümit KILIÇ**

Atatürk University / TÜRKİYE

Vedat KAYA

Atatürk University / TÜRKİYE

Veyis DEĞİRMENÇAY

Atatürk University / TÜRKİYE

Yavuz ASLAN

Atatürk University / TÜRKİYE

Ahmet DOĞAN

Ahi Evran University / TÜRKİYE

Bahadır GÜCÜYETER

Atatürk University / TÜRKİYE

Melike GÖKCAN Eskişehir Osmangazi University /
TÜRKİYE**Ogün COŞKUN**

Atatürk University / TÜRKİYE

Oktay KIZILKAYA

Kafkas University / TÜRKİYE

Süleyman ÖZBEK

Gazi University / TÜRKİYE

Şakir DIZMAN

Erzurum Teknik University / TÜRKİYE

ABOUT/ HAKKINDA

Erzurum Technical University Journal of Social Sciences Institute (ETUSBED), which started its publication life in print in 2015, is a peer-reviewed and scientific journal that continues its publication life electronically as of the 11th issue (e-ISSN: 2717-8706). It aims to publish original and scientific studies that will contribute to the accumulation of social sciences in the fields of Philosophy, Economics and Administrative Sciences, Psychology, Sociology, History and Turkish Language and Literature. ETÜSBED is published twice a year, in the Spring and Fall (April and October) terms. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the ETÜSBED. The ETÜSBED has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the ETÜSBED. The Editorial Board reserves the right to publish or not to publish the manuscripts. No article is returned to authors.

2015 yılında basılı olarak yayın hayatına başlayan Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED), 11. sayıdan itibaren (e-ISSN: 2717-8706) elektronik olarak yayın hayatına devam eden hakemli ve bilimsel bir dergidir. Sosyal bilimlerin İktisat, İşletme, Felsefe, Psikoloji, Sosyoloji, Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı ve İngiliz Dili ve Edebiyatı alanlarındaki birikime katkıda bulunacak, özgün ve bilimsel yöntemlere uygun çalışmaları yayınlamayı kendine amaç edinmiştir. ETÜSBED Bahar ve Güz (Nisan ve Ekim) dönemlerinde olmak üzere yılda iki (2) defa yayımlanır. ETÜSBED Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları ETÜSBED Dergisi'ne aittir. Yayımlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamama hakkını saklı tutar. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez.

INDEXES / İNDEKSLER

ETÜSBED

AIMS AND SCOPE

ETÜSBED is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal published twice a year in May and November. The publication languages of the journal are Turkish and English. ETÜSBED aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in Turkish language. The journal publishes original articles, reviews, care reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines. The scope of the journal includes all Social Sciences in general.

The target audience of the journal includes researchers and specialists who are interested or working in all fields of all Social Sciences.

ETÜSBED is currently indexed in TUBITAK ULAKBIM TR Dizin, MLA, Sherpa Romeo, Scilit, MIAR, Erih Plus, DRJI, ESJI.

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

ETÜSBED is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>

The list of referees is published collectively in the last issue of the year as a policy of transparency.

Editor in Chief : Asst. Prof. Murat KILIÇ (Ph.D.)

Address : Erzurum Technical University Faculty of Letters, Department of History, Erzurum / TÜRKİYE

E-mail : murat.kilic@erzurum.edu.tr, sbedergi@erzurum.edu.tr

Webpage : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>

AMAÇ ve KAPSAM

ETÜSBED; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Erzurum Teknik Üniversitesi Türkiyat Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Nisan ve Kasım aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe ve İngilizce'dir.

ETÜSBED, Türkçe dilinde en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlamak üzere literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayınlamaktadır. Derginin Sosyal Bilimler gibi alanları kapsamakla birlikte bununla sınırlı değildir.

Derginin hedef kitlesi, Sosyal Bilimler ve yakın alanlarda çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

ETÜSBED, TUBITAK ULAKBIM TR Dizin, MLA, Sherpa Romeo, Scilit, MIAR, Erih Plus, DRJI, ESJI gibi indeksler tarafından taranan uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. ETÜSBED, dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda ifade edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

ETÜSBED yayınlama modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. ETÜSBED'in içeriği, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari (CC BY-NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED> adresinden ulaşabilirsiniz.

Hakem listesi, şeffaflık politikası gereği yılın son sayısında toplu olarak verilir.

Baş Editör : Asst. Prof. Murat KILIÇ (Ph.D.)

Adres : Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Erzurum/ TÜRKİYE

E-posta : murat.kilic@erzurum.edu.tr, sbedergi@erzurum.edu.tr

Web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS (ETÜSBED 16, April-Nisan 2023)

- Sükran DERTLİ, Emre BELLİ**
Spor, Sosyoloji ve Psikoloji İlişisini Ele Alan Lisansüstü Tez Çalışmalarının Bibliyometrik İncelemesi
Bibliometric Analysis of Master Thesis on the Relationship Between Sports, Sociology and Psychology 1-21
Makale Türü/ Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Uğur AKBULUT**
19. Yüzyılın İlk Yarısında Salgın Hastalıklar Karşısında Devlet ve Toplum
State and Society in the Face of Epidemics in the First Half of the 19th Century 22-40
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Cansu YASAV**
Oğuz Atay'ın Hikâyelerinde Metalaşma Olgusu
Commodification in Oğuz Atay's Stories 41-54
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Ali PARLAK**
Cümle Ögelerinin Tasniflerindeki Farklılıklar: Yeni Bir Tasnif Yapılabilir Mi?
Differences in The Classification of Sentence Elements: Can a New Classification be Made? 55-72
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Asiye ABDURRAHMANOĞLU**
Clericis Laicos'tan Anagni Aşağılanması'na, Papa VIII. Bonifacius-Kral IV. Philippe Çatışması
Clericis Laicos to the Humiliation of Anagni, the Conflict Between Pope Bonifacius VIII and King Philippe IV 73-85
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Banu ÇETİN ÜNAL**
Policraticus ve Metalogicon Işığında Salisburlyli John'u Anlamak
Understanding John of Salisbury in The Light of Policraticus And Metalogicon 86-93
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Murat KÜÇÜKÜĞURLU**
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tophaneli Hacı Mehmet Ağa Vakfı
Tophaneli Hacı Mehmet Ağa Foundation from the Ottoman Empire to the Turkish Republic 94-119
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

Spor, Sosyoloji ve Psikoloji İlişisini Ele Alan Lisansüstü Tez Çalışmalarının Bibliyometrik İncelemesi

Bibliometric Analysis of Master Thesis on the Relationship Between Sports, Sociology and Psychology

Şükran DERTLİ¹
Emre BELLİ²

¹ Atatürk Üniversitesi, Kış Sporları ve Spor Bilimleri Enstitüsü, Erzurum, Türkiye
e-mail: sukran.dertli19@ogr.atauni.edu.tr

² Atatürk Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Erzurum, Türkiye
e-mail: emre.belli@atauni.edu.tr

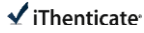
Geliş Tarihi/Received: 22.06.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 31.10.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Şükran DERTLİ
sukran.dertli19@ogr.atauni.edu.tr

Atf /Cite this article:

Dertli, Ş., & Belli, E. (2023). Spor, Sosyoloji ve Psikoloji İlişisini Ele Alan Lisansüstü Tez Çalışmalarının Bibliyometrik İncelemesi. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 1-21.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Günümüzde bedensel, zihinsel ve sosyal faaliyetlerin gelişimine sportif faaliyetler önemli katkı sağlamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada, Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konulu tez çalışmalarının genel profilinin ortaya koyulması amaçlanmıştır. Bu amaçlar doğrultusunda 1988-2022 yılları arasında Yüksek Öğretim Kurumu Tez Merkezi (Yöktez) veri tabanında yayınlanan Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konulu lisansüstü tez çalışmalarının içeriği ve kapsamı bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmiştir. Lisansüstü tez çalışmalarının “tez türleri ve erişimi”, “üniversiteleri”, “ana bilim ve bilim dalları” gibi değişkenleri IBM SPSS Statistics 25.0 paket programında ve kelime bulutunda analiz edilmiştir. Elde edilen veriler ile frekans ve yüzde analizleri yapılmıştır. Araştırma sonunda Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konusu ile ilgili toplamda 112 lisansüstü teze ulaşılmıştır. Bu lisansüstü tezlerinde en fazla fiziksel aktivitelerin serbest zamanda sıklıkla algısı ve yaşam kalitesi üzerindeki ilişkisinin incelendiği belirlenmiştir. Aynı zamanda sporun sosyo-psikolojik etkisinin farklı bilim dallarında da merak uyandırmaya başladığı vurgulanmıştır. Uygulamaya yönelik elde edilen diğer bulgular sonuç bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bibliyometri, Tez Türleri, Spor, Psikoloji ve Sosyoloji

Abstract

Today, sportive activities have made a significant contribution to the development of physical, mental and social activities. Therefore, in this research, it is aimed to reveal the general profile of thesis studies on Sports, Sociology and Psychology. For these purposes, the content and scope of the postgraduate thesis studies on Sports, Sociology and Psychology published in the database of the Higher Education Council Thesis Center (Yöktez) between the years 1988-2022 were examined by bibliometric analysis method. Variables of graduate thesis studies such as “thesis types and access”, “universities”, “major sciences and branches of science” were analyzed in IBM SPSS Statistics 25.0 package program and word cloud. Frequency and percentage analyzes were made with the obtained data. At the end of the research, a total of 112 postgraduate theses on Sports, Sociology and Psychology were reached. In these postgraduate theses, it was determined that the relationship of physical activities on the perception of boredom in leisure time and quality of life was examined the most. At the same time, it was emphasized that the socio-psychological effect of sports started to arouse curiosity in different branches of science. Other findings related to the application are discussed in detail in the conclusion section.

Keywords: Bibliometrics, Types of Theses, Sports, Psychology and Sociology

Giriş

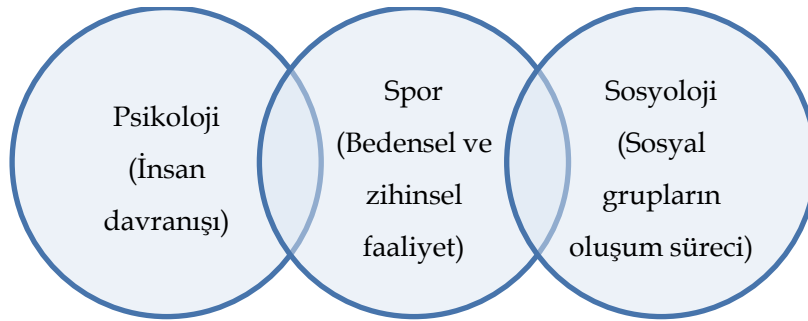
Günümüzde fizyolojik, biyolojik, ekonomik ve sosyo-psikolojik yapıların iyileştirilmesinde sportif faaliyetlerin önemi giderek artmıştır. Dolayısıyla spor kavramı; fiziksel ve ruhsal sağlığın korunması amacıyla bireysel veya toplu olarak belli kurallar içerisinde rekabete dayalı olarak yapılan sosyalleştirici bir olgu olarak tanımlanabilir. Bu noktada spor; fiziki ve sosyal çevreye birçok açıdan fayda sağlamıştır. Şöyle ki insanların içinde yaşadığı toplumda sağlıklı, sosyal, mutlu, disiplinli, dengeli, iyi ahlaklı, üretken ve verimli olmasında sportif faaliyetler önemli bir role sahiptir. Özellikle, bireylerin sosyal çevre kazanmalarına sportif etkinlikler önemli katkı sağlamıştır. Bu bilgilerden yola çıkarak sportif aktiviteler; bireylerin ruh ve beden bütünlüğü içerisinde bedensel, zihinsel ve sosyo-duygusal gelişimlerine yardım eden sosyal faaliyetler olarak özetlenebilir (Movassagh Behestani, 2016: 4-44).

Bilimsel ve teknolojik gelişmelerle serbest zamanların rekreatif etkinliklerle değerlendirilmesi, sportif aktivitelerin, sosyo-ekonomik verimliliğin, kentleşmenin ve çevre bilincinin gelişmesine imkân vermiştir (Ok, 2019: XXIII).

Bu bağlamda bireylerin boş zamanlarını sportif aktiviteler ile değerlendirmesi fizyolojik, sosyolojik ve psikolojik deneyim sunması açısından önemli rol üstlenmiştir. Bu durum, motivasyon düzeylerinin artırılmasına ve sosyo-duygusal yeteneklerinin geliştirilmesine doğrudan etki etmektedir. Dolayısıyla serbest zaman ve rekreatif etkinlikler arasındaki bu ilişki bireylerin sosyal yaşamına büyük katkı sağlamıştır. Bu kapsamda bireyleri spora yönlendiren bir takım psiko-sosyal gereksinimler bulunmaktadır. Bunlardan özellikle, kendini bulma, anlatma-kanıtlama, tanınma-ün kazanma, prestij-üstünlük sağlama, macera ve bağımsız karar verme arzuları bireyleri sportif aktivitelere yönlendiren psiko-sosyal gereksinimlerden en önemlileridir. (Gözükara, 2019: 5-90).

Yukarıda değinildiği gibi bireylerin fizyolojik ve sosyo-psikolojik yapısının geliştirilmesinde spor aktiviteleri önemli bir yere sahiptir. Buradan yola çıkarak Sporun Psikoloji ve Sosyoloji ile disiplinlerarası çalışmalara konu olduğu söylenebilir (Şahan, 2007: 8). Bu yönüyle ele alındığında Psikoloji ve Sosyoloji şu şekilde tanımlanabilir: Psikoloji insan davranışlarını ve hayvan davranışlarını inceleyen bir bilim dalıdır. Aynı zamanda Psikoloji, bireyleri sosyo-dijital ve fizyo-psikolojik çevresi bakımından ele alarak değerlendirir. Sosyoloji ise toplum ve toplumsal yapıyı meydana getiren norm, değer, ahlak gibi unsurları bilimsel olarak değerlendiren bir bilim dalıdır (Çam ve Çelik, 2022: 21-22). Bu bağlamda Sporun Psikoloji ve Sosyoloji ile ilişkisine Şekil 1’de yer verilmiştir.

Şekil 1: Sporun Psikoloji ve Sosyoloji ile İlişkisi

Kaynak: Şekil 1’de Özkan Buzlu (2015) ile Esmer, Gök (Ed.) ve Dayı (Ed.) (2020) çalışmaları uyarlanmıştır.

Şekil 1’de bireylerin bedensel ve zihinsel faaliyetlerinin geliştirilmesiyle insan davranışlarının ve sosyal grupların oluşum süreçlerinin birbiriyle bağlantılı olduğu görülmüştür. Bu nedendir ki psikoloji ve sosyoloji yapının geliştirilmesinde sporun önemi çok büyüktür. Araştırma konusu ile ilgili teorik, kuramsal ve kavramsal durumların incelenmesinde bibliyometrik analiz yönteminden yararlanılmıştır.

Bilimsel literatürün ilk niceliksel analiz yöntemi 1920-1940 yılları arasında Lotka, Bradford ve Zipf tarafından

geliştirilen matematiksel ve istatistiksel modellerle ortaya konulmuştur (Murathan, Murathan ve Bozyılan, 2020: 160). 1969 yılında Pritchard tarafından dergi, kitap, tez, belge gibi yayınların profillerinin belirlenmesi amacıyla bibliyometri kavramı ortaya konulmuştur. 1970 yılına gelindiğinde iletişim, psikoloji gibi alanlarda kullanılmaya başlanan bibliyometrik kavramı zamanla sosyoloji, tarih gibi çeşitli alanlarda kullanılmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu inceleme türü, araştırma konusu ile ilgili yayınlanan eserlerin analiz edilmesine ve mevcut durumun ortaya koyulmasına katkı sağlamıştır. Özellikle Spor, Sosyoloji ve Psikoloji alanlarının portresinin oluşturulması ve konu ile ilgili yapılacak çalışmalara ışık tutması açısından bibliyometrik analiz yöntemi önemli bir yere sahiptir (Yersüren ve Özel, 2020: 1141-1144).

Bibliyometrik analiz, çalışmaların içeriği ve kapsamı ile ilgili bilgi vermesi açısından önemli bir rol üstlenmiştir. Özellikle tez çalışmalarının başlıkları, konuları, türleri, üniversiteleri, enstitüleri, ana bilim dalları, bilim dalları, danışmanları, yazarları, anahtar kelimeleri, dizinleri, yılları, sayfa sayıları, özetleri, dilleri, erişimleri araştırmanın ilk izlenimi ve kimliği olması sebebiyle bibliyometrik analiz açısından son derece önemli bilgilerdir. Çünkü bu bilgiler alan yazındaki eksikliklerin belirlenerek araştırma profilinin ortaya çıkarılmasına katkı sağlamıştır (Turan ve Dolgun, 2021: 77-78).

Yukarıdaki açılımlar çerçevesinde konunun derinliği, yaygınlığı ve genel görünümünün ortaya çıkarılmasına olan katkısı sayesinde bibliyometrik analiz yönteminin önemi gün geçtikçe artmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın temel amacı Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konulu lisansüstü tez çalışmalarını bibliyometrik analiz yöntemi ile inceleyerek literatüre katkı sağlamaktır.

Bu araştırma Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konularının bibliyometri bakış açısıyla incelenmesine yönelik yapılan ilk ve özgün bir çalışmadır. Araştırmanın bu yönü ile Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konusunda çalışma yapacak olan araştırmacılara rehberlik ederek akademik anlamda katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. Yöntem

Bilimsel yayınların incelenmesinde iki yöntemden yararlanılmaktadır. “Bunlardan ilki bilim dallarının veya bilim alanlarının analizi ile bilimsel araştırma süreçlerinin ortaya konulmasını amaçlayan bilimetri analiz yöntemidir. Diğeri ise bilimsel yayınların verimliliğine ve genel yapısına ilişkin değerlendirmeler yapmayı amaçlayan bibliyometri analiz yöntemidir” (Özkan Buzlu, 2015: 41-45).

Bibliyometrik analiz yöntemi ile birçok alanda ve birçok konuda hazırlanan çalışmalar yazar, yıl, yayın türü, anahtar kelime ve sayfa sayısı gibi parametrelerle incelenebilmektedir. Dolayısıyla bu analiz yöntemi konunun derinliği, yaygınlığı ve genel görünümünün ortaya çıkarılmasına katkı sağlamaktadır (Beşel, 2017: 28-29).

Günümüzde tez çalışmalarının türü, sayfa sayısı, yayınlandığı üniversite, enstitü, ana bilim dalı vb. çeşitli parametreleri kullanarak lisansüstü tezleri inceleyen Chrichton (1978); Pizam ve Elanjikal (1982); Jafari ve Aaser (1988); Kozak (1994); Arıca (2014); Aydın (2014); Cevizkaya, İlsay ve Avcıkurt (2015) gibi birçok çalışma bulunmaktadır (Güdü Demirbulat ve Tetik Dinç, 2017: 20-25). Fakat Spor, Sosyoloji ve Psikoloji’yi birlikte ele alarak bibliyometri bakış açısıyla inceleyen herhangi bir yurt içi araştırmaya ulaşılamamıştır. Dolayısıyla bu çalışma Spor, Sosyoloji ve Psikoloji’yi birlikte ele alan lisansüstü tezlerin bibliyometrik bakış açısının araştırılması ve belirlenmesi açısından önem taşımaktadır.

Çalışmada Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konuları ile ilgili 1988-2022 yılları arasında Yöktez veri tabanından elde edilen lisansüstü tez çalışmalarının türü, sayfa sayısı, yayınlandığı üniversite, enstitü, ana bilim dalı, danışman unvanı, bölüm ve kaynakça sayısı gibi çeşitli parametrelere göre bibliyometri bakış açısıyla incelenmiştir. Araştırmanın temel problemlerine yanıt aramak için “Spor, Sosyoloji ve Psikoloji İlişkisini Ele Alan Lisansüstü Tez Çalışmalarının Bibliyometrik İncelemesi” başlıklı konu seçilmiştir. Bu bağlamda çalışmada cevap aranan sorulara Şekil 2’de yer verilmiştir.

Şekil 2: Lisansüstü Tezlerin Değişkenlere Göre Dağılımı Nasıldır?

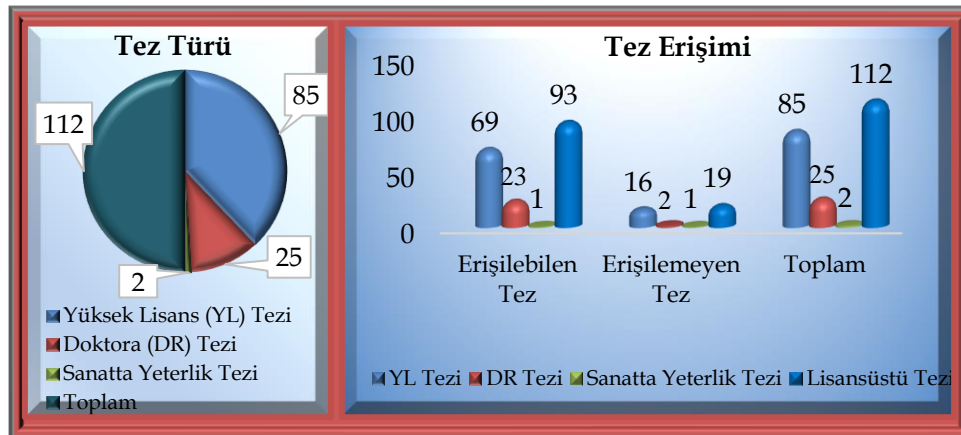
Kaynak: Şekil 2’de Yersüren ve Özel (2020) ile Beşel (2017) çalışmaları uyarlanmıştır.

Şekil 2’de görüldüğü üzere Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konularını birlikte ele alan araştırmaların genel özelliklerini belirlemek amacı ile lisansüstü tez çalışmalarından elde edilen veriler değişkenler açısından incelenmiştir. Araştırma sonuçları IBM SPSS Statistics 25.0 paket programında ve Word Art ile WordClouds kelime bulutlarında analiz edilerek tablo ve şekil halinde gösterilmiştir.

2. Bulgular

Bu kısımda, 1988-2022 yılları arasında Yöktez veri tabanında yayınlanan Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konularını birlikte ele alan 85 yüksek lisans (YL), 25 doktora (DR) ve 2 sanatta yeterlik tezlerinden elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak Şekil 3’te Yöktez’de yapılan tarama sonucunda elde edilen tezlerin türlerine ve erişimlerine göre dağılımlarına yer verilmiştir.

Şekil 3: Lisansüstü Tezlerin Türlerine ve Erişimlerine Göre Dağılımı

Şekil 3’te Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konulu toplam 112 lisansüstü tezinin %75,9’unun (85 tez) yüksek lisans tezi, %22,3’ünün (25 tez) doktora tezi, %1,8’inin (2 tez) ise sanatta yeterlik tezi olduğu görülmüştür. Bu durum, konu ile ilgili en fazla yüksek lisans, en az sanatta yeterlik tezinin yayınlandığını göstermiştir. Elde edilen veriler sanatta yeterlik ve doktora tezlerinde Sporun, Sosyoloji ve Psikoloji ile ilişkisinin yeteri kadar ele alınmadığını ortaya koymuştur. Bu bağlamda Sporun, Sosyoloji ve Psikoloji ile ilişkisinin ortaya konulması açısından

araştırma konusu ile ilgili sanatta yeterlik ve doktora tezlerinin arttırılması son derece önemlidir.

Tezlerin erişimlerine göre dağılım tablosunda, lisansüstü tezlerinden %83'ünün (93 tez) erişim izni bulunduğu, %17'sinin (19 tez) ise erişim izni bulunmadığı görülmüştür.

Erişim izni bulunan bu tezlerin %81'inin (69 tez) yüksek lisans tezi, %92'sinin (23 tez) doktora tezi ve %50'sinin (1 tez) ise sanatta yeterlik tezi olduğu belirlenmiştir.

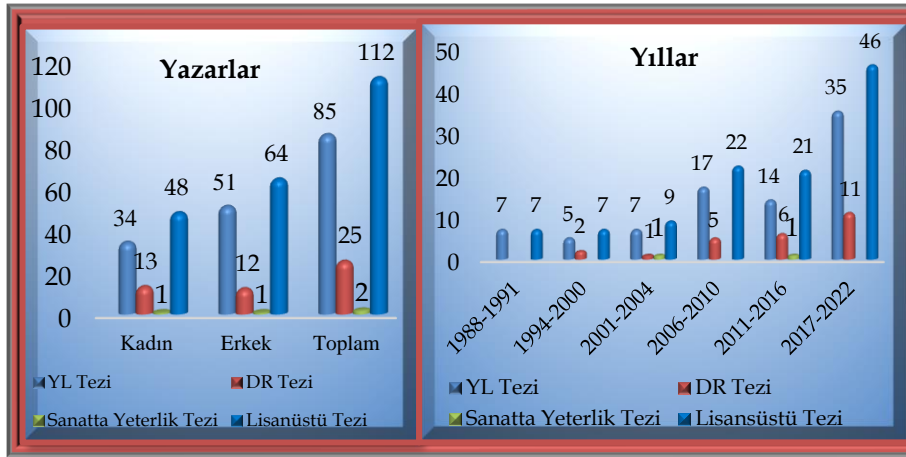
Erişim izni bulunmayan lisansüstü tezlerinden %50'sinin (1 tez) sanatta yeterlik tezi, %18,8'inin (16 tez) yüksek lisans tezi, %8'inin (2 tez) ise doktora tezi olduğu görülmüştür. Bu veriler, araştırma konusu ile ilgili lisansüstü tezlerinin çoğunluğuna ulaşılabildiğini göstermiştir.

Özellikle tez çalışmalarını bibliyometrik analiz yöntemi ile inceleyen araştırmacıların özgeçmiş (lisans mezunu olunan üniversite, fakülte...), içindekiler, kaynakça gibi parametrelerde veri kaybı yaşamaması için lisansüstü tez çalışmalarına erişim izninin sağlanması alan yazına katkı sağlaması açısından önemli rol üstlenmiştir (Beşel, 2017: 61).

Tez türlerinin yıllara göre yayın sayısı değişimi incelenirken bir yüksek lisans tezinin yayın yılının veri tabanında 2021 yılı olduğu halde tezin 03/01/2022 tarihinde sunulduğunun yazıldığı tespit edilmiştir. Bu gerekçeden dolayı yapmış olduğumuz bu çalışmadaki yayın aralığına 2022 yılı dahil edilmiştir. Çalışmaların yazıldığı yılla yayınlandığı yılın paralellik göstermemesi birtakım soru ve sorunları beraberinde getirebilir. Araştırmacıların, yayın tarihinin yıllara göre "Spor", "Psikoloji" ve "Sosyoloji" ilişkisinin nasıl ele alındığının değerlendirilmesi açısından erişim izninin ve yayın yılının doğru bir şekilde sağlanması son derece önemlidir.

Buradan hareketle lisansüstü tezlerin yıllara göre yayın sayısı değişimine Şekil 4'te yer verilmiştir.

Şekil 4: Tez Türlerinin Yazar ve Yıllara Göre Dağılımı

Şekil 4'te Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konulu yüksek lisans tez yazarlarının %40'ının (34 tez) kadın, %60'ının (51 tez) erkek; doktora tez yazarlarının %52'sinin (13 tez) kadın, %48'inin (12 tez) erkek; sanatta yeterlik tez yazarlarının %50'sinin (1 tez) kadın, %50'sinin (1 tez) ise erkek olduğu görülmüştür. Dolayısıyla Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konusunun kadın yazarlar tarafından yüksek lisans tezlerinde yeteri kadar ele alınmamasına rağmen doktora tezlerinde ele alınmaya başlandığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum doktora tezlerinde kadın yazarların araştırma konusuna ilgi göstermeye başladığını göstermiştir.

Lisansüstü tez yazarlarının tamamı birlikte değerlendirildiğinde ise yazarların %42,9'unun (48 tez) kadın, %57,1'inin (64 tez) erkek olduğu görülmüştür. Bütün bu açıklamalar çerçevesinde araştırma konusu ile ilgili erkek yazarların daha fazla çalışma yaptığı belirlenmiştir. Dolayısıyla incelenen lisansüstü tezlerinde ki bu farklılık erkek yazarların araştırma konusuna veya sportif aktivitelere kadın yazarlardan daha fazla ilgi gösterdiği şeklinde yorumlanmıştır.

Lisansüstü tezlerin yıllara göre değişim tablosunda 1992, 1993, 1995, 1999 ve 2005 yıllarında araştırma konusu ile

ilgili tez çalışmalarının gerçekleştirilmediği görülmüştür. Dolayısıyla yapmış olduğumuz araştırmada elde edilen veriler, 1988-1991, 1994-2000, 2001-2004, 2006-2010, 2011-2016 ve 2017-2022 yılları şeklinde kategorilendirilmiştir.

Bütün bu açıklamalar çerçevesinde yüksek lisans tezinin en az (7'şer tez; %8,2) 1988-1991 ile 2001-2004 yılları arasında, en fazla (34 tez; %40) 2017-2022 yılları arasında yazıldığı görülmüştür. Doktora tezinin en az (1 tez; %4) 2001-2004 yılları arasında, en fazla (11 tez; %44) 2017-2022 yılları arasında yazıldığı belirlenmiştir. Sanatta yeterlik tezinin ise (1'er tez; %50) 2001-2004 ve 2011-2016 yılları arasında yazıldığı görülmüştür.

Lisansüstü tezlerin tamamının yıllara göre yayın sayısı değişimi incelendiğinde tezlerin en az (7'şer tez; %6,25) 1988-1991 ile 1994-2000 yılları arasında, en fazla (46 tez; %41,1) 2017-2022 yılları arasında yazıldığı belirlenmiştir. Konu ile ilgili lisansüstü tezler en fazla 2017-2022 yılları arasında, en az 1988-2000 yılları arasında yayınlanmıştır. Dolayısıyla bu durum, sporun sosyo-psikolojik etkisinin günümüzde daha çok merak uyandırmaya başlamasıyla ilişkilendirilebilir. Sonuç olarak bilim dünyasına katkı sağlamak amacıyla Spor, Sosyoloji ve Psikoloji ilişkisini ele alan araştırma sayılarında son yıllarda artış gözlemlendiği görülmüştür.

Şekil 5: Lisansüstü Tezlerin Adlarına ve Yayın Diline Göre Dağılımı

Şekil 5'te tez çalışmalarının yayın diline ve lisansüstü tez adlarında kullanılan kelimelere yer verilmiştir. Lisansüstü tezlerinin yayın diline göre dağılımı tablosuna göre, konuyla ilgili tez çalışmalarından %96,4'ünün (108 tez) Türkçe, %2,7'sinin (3 tez) İngilizce, %0,9'unun (1 tez) ise Almanca dilinde hazırlandığı belirlenmiştir. Bu durum Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konusunda Türkçe hazırlanan lisansüstü tezlerinden %75'inin (81 tez) yüksek lisans tezi, %23,1'inin (25 tez) doktora tezi, %1,9'unun (2 tez) ise sanatta yeterlik tezi olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda doktora ve sanatta yeterlik tezlerinin tamamının Türkçe hazırlandığı belirlenmiştir.

Bununla birlikte Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konusunda İngilizce hazırlanan lisansüstü tezlerinden %100'ünün (3 tez) yüksek lisans tezi olduğu belirlenmiştir.

Aynı zamanda Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konusunda Almanca hazırlanan lisansüstü tezlerinden %100'ünün (1 tez) yüksek lisans tezi olduğu görülmüştür. Bu durum İngilizce ve Almanca dilinde hazırlanan tez çalışmalarının tamamının yüksek lisans tezi bünyesinde hazırlandığını göstermiştir.

Dolayısıyla yabancı dilde hazırlanan toplam 4 yüksek lisans tezinin %2,7'sinin (3 tez) İngilizce, %0,9'unun (1 tez) ise Almanca dilinde hazırlandığı belirlenmiştir. Bu sonuçlar lisansüstü tezlerinin en fazla Türkçe dilinde yayınlandıklarını göstermiştir.

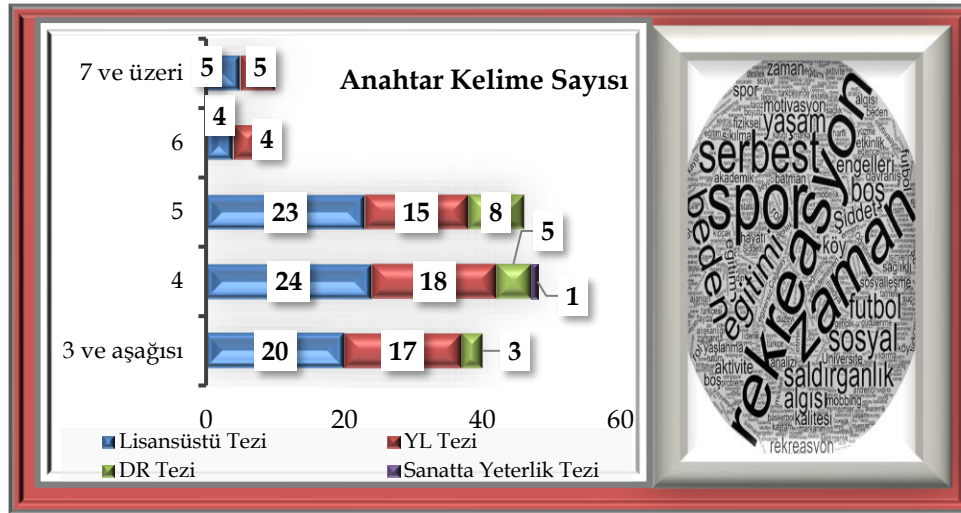
Araştırmacılar inceleyecekleri tezleri seçerken dikkat çekici çalışma başlıklarına yönelmektedir. Çünkü tez adları; çalışmanın önemi, içeriği, kapsamı, konumu, evreni, zamanı gibi ifadeler hakkında bilgi vermesinde önemli rol üstlenmiştir. Dolayısıyla ilgi çekici bir tez başlığı ilk izlenim açısından son derece önemlidir (Turan ve Dolgun, 2021: 77-78).

Dolayısıyla yapmış olduğumuz bu çalışmada lisansüstü tez çalışmalarının başlıklarında en fazla kullanılan kelimeler kelime bulutunda görselleştirilmiştir. Bu bağlamda lisansüstü tez adlarında en fazla “spor”, “öğrencilerin”, “düzeylerinin”, “beden”, “incelenmesi”, “futbol”, “sosyal”, “sosyolojik”, “değerlendirilmesi” kelimelerinin kullanıldığı görülmüştür.

Bu bilgilerden yola çıkarak lisansüstü tezlerinde en fazla fiziksel aktivitelerin sosyo-psikolojik faktörler üzerindeki etkisinin araştırıldığı yorumu yapılabilir.

Özellikle tez adlarının çoğunluğunda aynı kelimelerinin kullanıldığı dikkat çekmiştir. Aynı zamanda Sporun Sosyoloji ve Psikoloji ile ilişkisini ele alan lisansüstü tez adlarının genellikle aynı çalışma konularında hazırlandığını göstermiştir. Bu durum, Spor, Sosyoloji ve Psikoloji'nin birbirleriyle ilişkili alanlar olduğunu göstermiştir.

Şekil 6: Tez Türlerinin Anahtar Kelimelerine Göre Dağılımı

Şekil 6'da görüldüğü üzere erişime açık lisansüstü tezlerinin %21,4'ünde (24 tez) dört anahtar kelime, %20,5'unda (23 tez) beş anahtar kelime, %17,9'unda (20 tez) üç ve aşağısında anahtar kelime, %4,5'unda (5 tez) yedi ve üzeri anahtar kelime, %3,6'sında (4 tez) ise altı anahtar kelime kullanılmıştır.

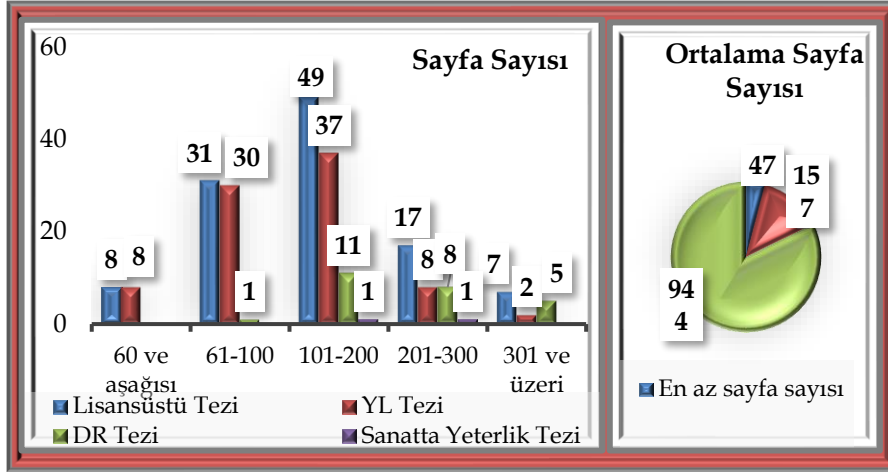
Erişime açık yüksek lisans tezlerinin %21,2'sinde (18 tez) dört anahtar kelime, %20'sinde (17 tez) üç ve aşağısında anahtar kelime, %17,6'sında (15 tez) beş anahtar kelime, %5,9'unda (5 tez) yedi ve üzeri anahtar kelime, %4,7'sinde (4 tez) ise altı anahtar kelime kullanıldığı görülmüştür.

Erişime açık doktora tezlerinin %32'sinde (8 tez) beş anahtar kelime, %20'sinde (5 tez) dört anahtar kelime, %12'sinde (3 tez) ise üç ve aşağısında anahtar kelime kullanıldığı belirlenmiştir.

Erişime açık sanatta yeterlik tezlerinin %50'sinde (1 tez) dört anahtar kelime kullanıldığı görülmüştür. Bu durum, tez çalışmalarında en fazla dört anahtar kelimenin kullanıldığını göstermiştir.

Tez çalışmalarında en fazla kullanılan anahtar kelimeler kelime bulutunda görselleştirilmiştir. Bu bağlamda lisansüstü tezlerinin anahtar kelimelerinde en fazla “rekreasyon”, “spor”, “beden”, “futbol”, “serbest”, “yaşam”, “şiddet”, “eğitimi”, “motivasyon” kelimelerinin kullanıldığı görülmüştür. Bu bilgilerden yola çıkarak araştırmacılar tarafından ele alınan anahtar kelimelerden spor taraftarlarını şiddet ve saldırganlığa yönelten davranışlarının incelenmesine yönelik araştırmaların sayıca fazla olduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda tez çalışmalarında sporun serbest zamanda sıklıkla algısı ve yaşam kalitesi arasındaki ilişkisinin de araştırıldığı tespit edilmiştir. Bu durum, sporun sosyo-psikolojik yaşam üzerindeki etkisini arttırdığını göstermiştir. Bu da spor aktivitelerinin yaşama gücünü arttırdığı şeklinde yorumlanabilir.

Şekil 7: Lisansüstü Tezlerin Sayfa Sayısına Göre Dağılımı

Şekil 7’de görüldüğü üzere yüksek lisans tezlerinin %43,5’unun (37 tez) 101-200 sayfa aralığında, %35,3’ünün (30 tez) 61-100 sayfa aralığında, %9,4’ünün (8’şer tez) 201-300 ile 60 ve aşağısındaki sayfa aralıklarında, %2,4’ünün (2 tez) ise 301 ve üzeri sayfa aralığında hazırlandığı belirlenmiştir.

Doktora tezlerinin %44’ünün (11 tez) 101-200 sayfa aralığında, %32’sinin (8 tez) 201-300 sayfa aralığında, %20’sinin (5 tez) 301 ve üzeri sayfa aralığında, %4’ünün (1 tez) ise 61-100 sayfa aralığında hazırlandığı görülmüştür.

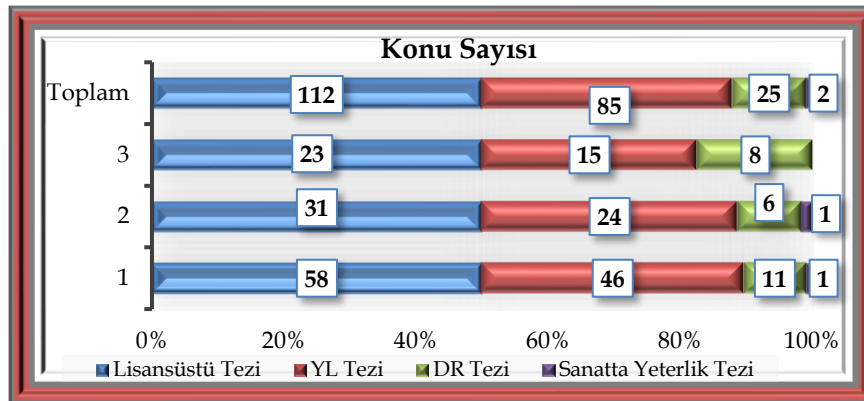
Sanatta yeterlik tezlerinin %50’sinin (1’er tez) 101-200 ile 60 ve aşağısındaki sayfa aralıklarında hazırlandığı belirlenmiştir.

Tez çalışmalarının tamamı incelendiğinde lisansüstü tezlerinin %43,8’inin (49 tez) 101-200 sayfa aralığında, %26,8’inin (30 tez) 61-100 sayfa aralığında, %15,2’sinin (17 tez) 201-300 sayfa aralığında, %8’inin (9 tez) 60 ve aşağısında sayfa aralığında, %6,3’ünün (7 tez) ise 301 ve üzeri sayfa aralığındadır.

Ortalama 157 sayfadan oluşan lisansüstü tezlerinin en fazla 944 sayfa sayısına, en az 47 sayfa sayısına sahip olduğu belirlenmiştir. Bu durum, tez çalışmalarının en fazla 101-200 sayfa aralığında hazırlandığını göstermiştir. Dolayısıyla doktora tezlerinin sayfa sayısının, yüksek lisans ve sanatta yeterlik tezlerinden daha fazla olduğu belirlenmiştir.

Genel olarak yüksek lisans ve sanatta yeterlik tezleriyle doktora tezlerinin sayfa sayısını karşılaştıracak olursak, yüksek lisans ve sanatta yeterlik tezlerinde literatür taramasına daha az yer verildiği söylenebilir. Bu durum, çalışma konusuyla ilgili doktora tezlerinde daha genel araştırma yapıldığı şeklinde yorumlanabilir.

Şekil 8: Tez Türlerinin Konu Sayılarına Göre Dağılımı

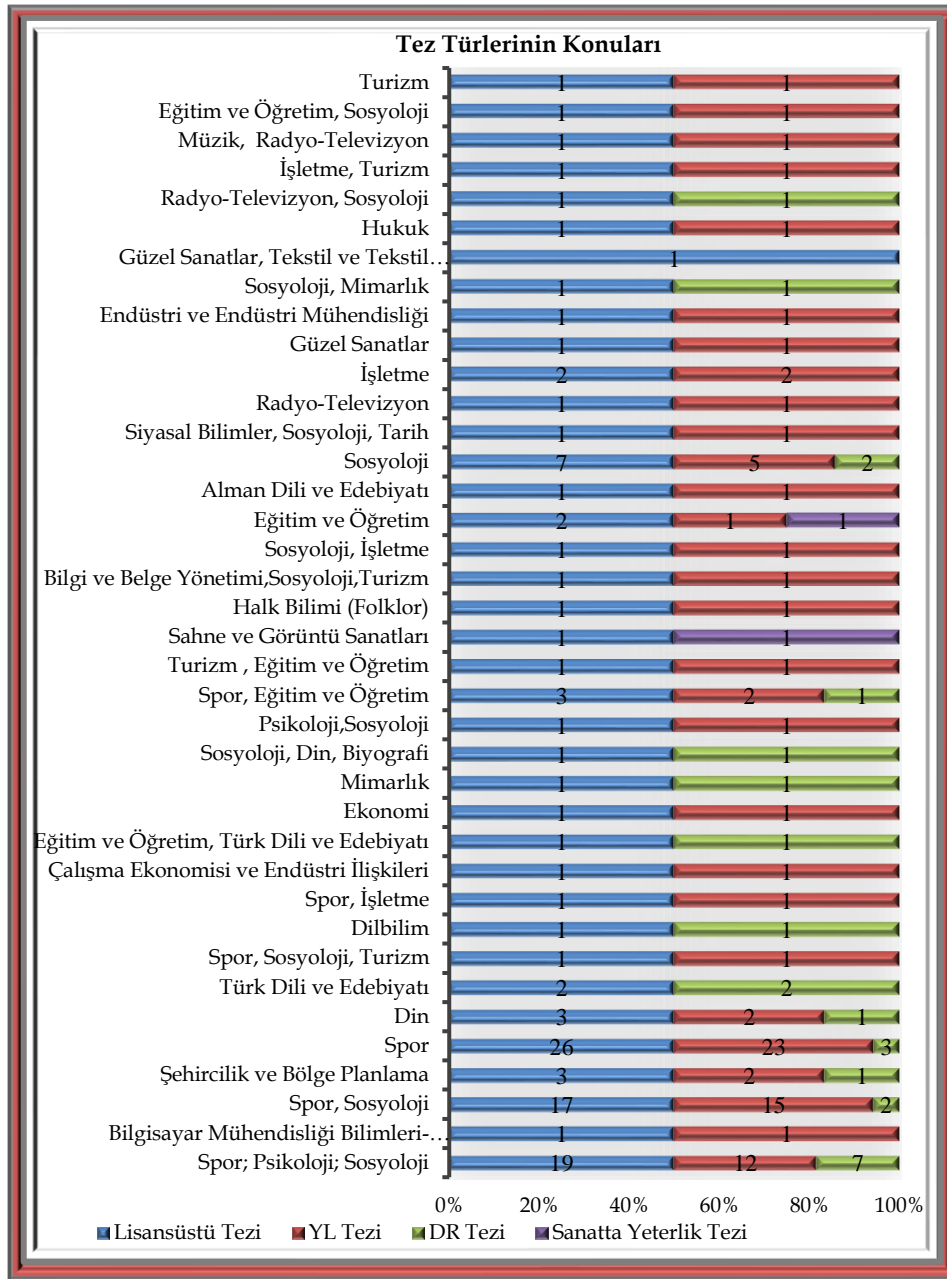
Şekil 8’de görüldüğü gibi Yöktez veri tabanının gelişmiş taraması üzerinden “Spor”, “Sosyoloji”, “Psikoloji” değişkenlerinin tümünün içinde geçtiği toplam 112 lisansüstü tezinin konu sayısına ve konularına göre dağılımı ele alınmıştır.

Yüksek lisans tezlerinin %54,1'inin (46 tez) 1 konuda, %28,2'sinin (24 tez) 2 konuda ve %17,6'sının (15 tez) 3 konuda; sanatta yeterlik tezlerinin %50'sinin (1'er tez) 1 ve 2 konuda, doktora tezlerinin %44'ünün (11 tez) 1 konuda, %24'ünün (6 tez) 2 konuda ve %32'sinin (8 tez) ise 3 konuda hazırlandığı görülmüştür.

Lisansüstü tezlerinin tamamı birlikte değerlendirildiğinde çalışmaların %51,8'inin (58 tez) 1 konuda, %27,7'sinin (31 tez) 2 konuda, %20,5'unun (23 tez) ise 3 konuda hazırlandığı belirlenmiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken en önemli nokta sporun psiko-sosyal etkisinin farklı disiplinlerde de merak uyandırmaya başlamasıdır.

Dolayısıyla Radyo-Televizyon, Mühendislik, İşletme, Turizm gibi farklı disiplinlerarası çalışmalarda da Spor, Psikoloji ve Sosyoloji konuları ile ilgili araştırmaların gerçekleştirildiği gözlenmiştir.

Şekil 9: Tez Türlerinin Konularına Göre Dağılımı

Şekil 9'da görüldüğü gibi Spor, Psikoloji ve Sosyoloji'nin birlikte yer aldığı lisansüstü tezlerin tamamı incelendiğinde araştırmacılar tarafından en fazla ele alınan konunun "Spor" (26 tez; %23,2) olduğu ve bu konuyu "Spor; Psikoloji; Sosyoloji" (19 tez; %17) ile "Spor; Sosyoloji" (17 tez; %15,2) konularının takip ettiği belirlenmiştir. Özellikle lisansüstü tezlerinde "Spor; Psikoloji; Sosyoloji" konularının üçünün birlikte kullanıldığı

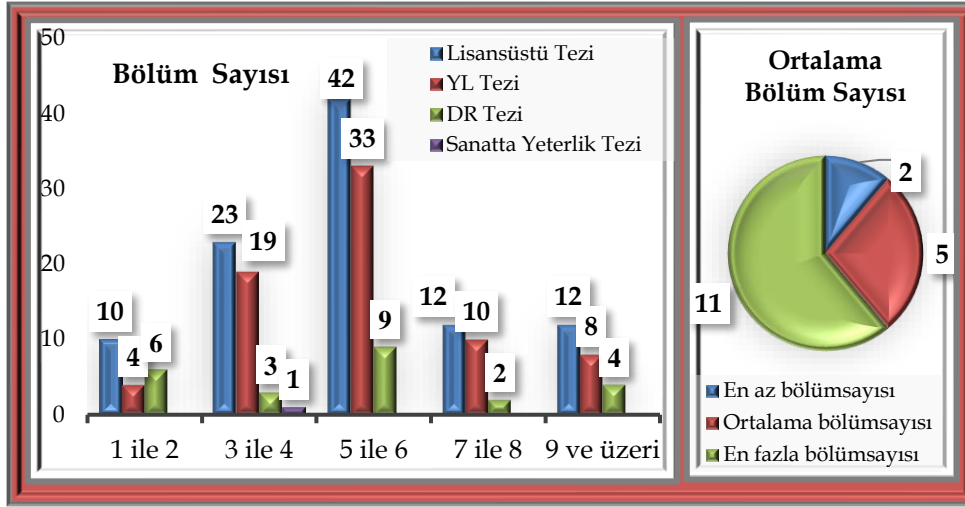

çalışmaların sayıca daha az olması dikkat çekmiştir.

Burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer nokta lisansüstü tez yazarlarının konu dağılımı seçimini “Spor”, “Sosyoloji”, “Psikoloji”, “Bilgisayar Mühendisliği”, “Şehircilik ve Bölge Planlama”, “Türk Dili ve Edebiyatı”, “Turizm” gibi farklı çalışma alanlarında gerçekleştirip, araştırmalarında “Spor, Sosyoloji, Psikoloji” kelimelerine yer verdiği gözlenmiştir. Bu durum, söz konusu sosyoloji ve psikoloji alanının sosyal psikoloji olmak üzere zaman zaman iç içe geçmesinden kaynaklandığını göstermiştir.

Bununla birlikte Spor; Sosyoloji; Psikoloji ilişkisinin farklı çalışma alanlarında gerçekleştirilen tez çalışmalarında da ele alınması hem farklı bilim dallarında hem de sosyo-psikolojik açıdan önemini gittikçe arttığını göstermiştir.

Şekil 10: Lisansüstü Tezlerin Bölüm Sayısına Göre Dağılımı

Şekil 10’da görüldüğü üzere erişime açık lisansüstü tezlerinin %37,5’u (42 tez) “5-6 arası” bölüm, %20,5’u (23 tez) “3-4 arası” bölüm, %10,7’si (12’şer tez) “7-8 arası” ile “9 ve üzeri” bölüm, %8,9’u (10 tez) ise “1-2” arası bölümden oluşmuştur. Ortalama 5 bölümden oluşan lisansüstü tezleri en fazla 11, en az 2 bölüme sahiptir.

Dolayısıyla giriş, kavramsal çerçeve-alan yazın derleme, yöntem-bulgu-yorum, sonuç-öneri-tartışma bölümleri altında tez çalışmalarının toplanmaması bölüm sayılarının az ya da fazla olmasına neden olmuştur.

Tablo 1: Tez Türlerinin Yayınlandığı Üniversitelere Göre Dağılımı

Değişken	Gruplar	Lisansüstü Tezi				Sanatta Yeterlik Tezi			
		F	%	f	%	f	%	f	%
Üniversite	Manisa Celal Bayar Üniversitesi	4	3,6	3	3,5	1	4,0	-	-
	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	3	2,7	3	3,5	-	-	-	-
	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	3	2,7	2	2,4	1	4,0	-	-
	İstanbul Teknik Üniversitesi	5	4,5	3	3,5	2	8,0	-	-
	İstanbul Ticaret Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Bayburt Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Aksaray Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Erciyes Üniversitesi	2	1,8	-	-	2	8,0	-	-
	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	3	2,7	2	2,4	1	4,0	-	-
	Gebze Teknik Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Fırat Üniversitesi	2	1,8	1	1,2	1	4,0	-	-
	Akdeniz Üniversitesi	4	3,6	4	4,7	-	-	-	-
	Süleyman Demirel Üniversitesi	1	,9	-	-	1	4,0	-	-
	Necmettin Erbakan Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Düzce Üniversitesi	2	1,8	1	1,2	1	4,0	-	-	
Boğaziçi Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-	

Batman Üniversitesi	6	5,4	6	7,1	-	-	-	-
Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Gazi Üniversitesi	10	8,9	6	7,1	4	16,0	-	-
Selçuk Üniversitesi	6	5,4	5	5,9	1	4,0	-	-
Gaziantep Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Anadolu Üniversitesi	3	2,7	2	2,4	1	4,0	-	-
Atılım Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Yalova Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Hacettepe Üniversitesi	4	3,6	2	2,4	2	8,0	-	-
Karabük Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Ankara Üniversitesi	4	3,6	3	3,5	1	4,0	-	-
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Mersin Üniversitesi	2	1,8	2	2,4	-	-	-	-
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Atatürk Üniversitesi	2	1,8	-	-	2	8,0	-	-
Kocaeli Üniversitesi	1	,9	-	-	-	-	1	50,0
Ege Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Marmara Üniversitesi	5	4,5	4	4,7	1	4,0	-	-
İnönü Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Balıkesir Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Cumhuriyet Üniversitesi	3	2,7	3	3,5	-	-	-	-
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Çukurova Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Muğla Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü	1	,9	-	-	1	4,0	-	-
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Afyon Kocatepe Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Yıldız Teknik Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Beykent Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Sakarya Üniversitesi	2	1,8	2	2,4	-	-	-	-
İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Niğde Üniversitesi	2	1,8	2	2,4	-	-	-	-
Trakya Üniversitesi	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Dokuz Eylül Üniversitesi	3	2,7	1	1,2	1	4,0	1	50,0
İstanbul Üniversitesi	2	1,8	1	1,2	1	4,0	-	-
Toplam	112	100,0	85	100,0	25	100,0	2	100,0

Tablo 1’de görüldüğü üzere Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konulu yüksek lisans tezi en yüksek oranda (6’şar tez; %7,1) Gazi Üniversitesi ve Batman Üniversitesi’nde hazırlanmıştır.

Özellikle araştırma konusu ile ilgili en fazla yüksek lisans tezinin hazırlandığı üniversitelerden biri olan Batman Üniversitesi’nde ki araştırmaların 2018-2019 yılları arasında Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rekreasyon Yönetimi Ana Bilim Dalında ki 1 Doç. Dr. 3 Dr Öğr. Üyesi unvanına sahip akademisyenlerin danışmanlığında hazırlandığı dikkat çekmiştir. Bununla birlikte araştırma konusu ile ilgili 6 yüksek lisans tezinden 3’üne aynı akademisyenin danışmanlık yaptığı belirlenmiştir. Aynı zamanda bu tezlerde, stresli yaşam tarzının ve boş zamanların sportif etkinliklerle değerlendirilmesinin fizyolojik ve sosyo-psikolojik yapı üzerindeki etkilerinin açıklık getirilmeye çalışıldığı gözlenmiştir. Batman Üniversitesi’nde 2018 yılından önce Spor, Psikoloji, Sosyoloji’yi birlikte ele alan araştırmaların bulunmaması dolayısıyla araştırma konusuyla ilgili tez çalışmalarına 2018-2019 yılları arasında daha fazla önem verildiği şeklinde yorumlanabilir. Burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer önemli nokta ise Batman Üniversitesi’nde 2019 yılı sonrası konu ile ilgili araştırmaların gerçekleştirilmemiş olmasıdır.

En yüksek oranlı doktora tezinin ise (4 tez; %16) Gazi Üniversitesi’nde hazırlandığı tespit edilmiştir. Sanatta yeterlik tezlerinin ise (1’er tez;%50) Kocaeli Üniversitesi ile Dokuz Eylül Üniversitesi’nde hazırlandığı belirlenmiştir.

Lisansüstü tezlerin tamamı incelendiğinde en yüksek oranda lisansüstü tezinin hazırlandığı üniversitenin (10 tez; %8,9) Gazi Üniversitesi olduğu görülmüştür. Özellikle araştırma konusu ile ilgili en fazla lisansüstü tezlerinin hazırlandığı üniversitelerden biri olan Gazi Üniversitesi’nde ki araştırmaların 3’ünün Sosyal Bilimler

Enstitüsü, 2'sinin Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 5'inin ise Sağlık Bilimleri Enstitüsünde hazırlandığı belirlenmiştir. Bu lisansüstü tezlerin 6'sının Prof. Dr., 3'ünün Doç. Dr. ve 1'inin Yrd.Doç.Dr. unvanına sahip akademisyenlerin danışmanlığında hazırlandığı gözlenmiştir. Aynı zamanda bu tezlerde, "rekreasyon", "spor", "serbest zamanda sıkılma algısı", "yaşam kalitesi ve yaşam tatmini", "saldırganlık düzeyleri", "sosyalleşme" gibi konuların açıklık getirilmeye çalışıldığı gözlenmiştir. Bununla birlikte Gazi Üniversitesi'nde araştırma konusu ile ilgili lisansüstü tezlerinin 1988-2019 yılları arasında hazırlandığı fakat 2019 yılı sonrası konu ile ilgili araştırmaların gerçekleştirilmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konularıyla ilgili en fazla tez çalışmalarının hazırlandığı Gazi Üniversitesi ve Batman Üniversitesi'nde 2019 yılı sonrası çalışmaların gerçekleştirilmemiş olması son derece dikkat çeken noktadır. Bu durum, Gazi Üniversitesi ve Batman Üniversitesi'nde sporun sosyo-psikolojik etkisiyle ilgili çalışmaların fazla olmasından dolayı 2019 yılından sonra ki tez çalışmalarında sporun sosyo-psikolojik etkisi ile ilgili araştırmaların yapılmadığı şeklinde yorumlanabilir.

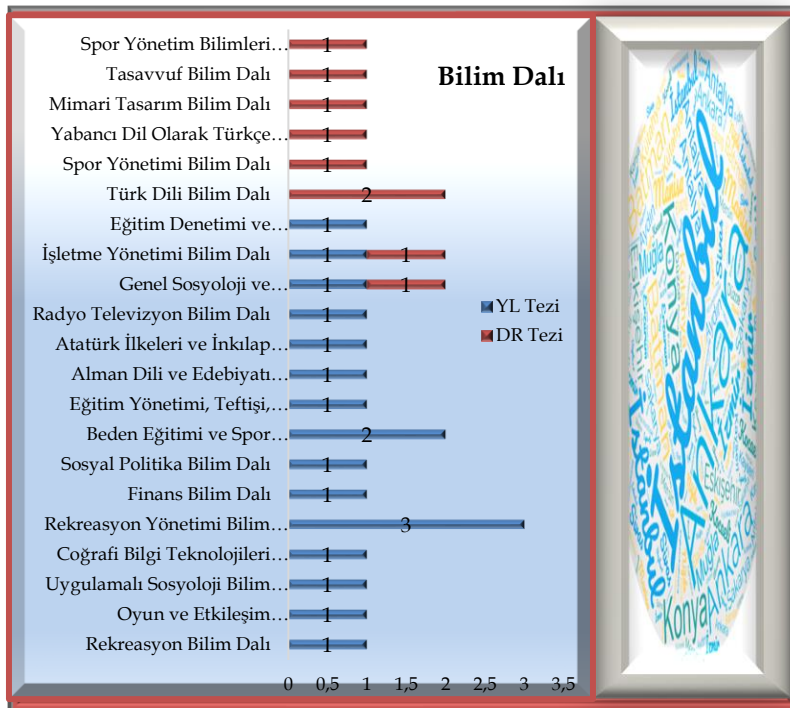
Tablo 2: Lisansüstü Tezlerin Yayınlandığı İllerin Yıllara Göre Dağılımı

Yıl	İl	Lisansüstü Tezi		YL Tezi		DR Tezi		Sanatta Yeterlik Tezi	
		f	%	f	%	f	%	f	%
1998-1991	Ankara	3	42,9	3	42,9	-	-	-	-
	İstanbul	2	28,6	2	28,6	-	-	-	-
	Sivas	1	14,3	1	14,3	-	-	-	-
	Elazığ	1	14,3	1	14,3	-	-	-	-
	Toplam	7	100,0	7	100,0	-	-	-	-
1994-2000	Ankara	2	28,6	1	20,0	1	50,0	-	-
	İstanbul	3	42,9	2	40,0	1	50,0	-	-
	Sivas	1	14,3	1	20,0	-	-	-	-
	Eskişehir	1	14,3	1	20,0	-	-	-	-
	Toplam	7	100,0	5	100,0	2	100,0	-	-
2001-2004	Sakarya	1	11,1	1	14,3	-	-	-	-
	Ankara	1	11,1	1	14,3	-	-	-	-
	İzmir	4	44,4	2	28,6	1	100,0	1	100,0
	Niğde	2	22,2	2	28,6	-	-	-	-
	Edirne	1	11,1	1	14,3	-	-	-	-
Toplam	9	100,0	7	100,0	1	100,0	1	100,0	
2006-2010	İstanbul	5	22,7	5	29,4	-	-	-	-
	Muğla	1	4,5	1	5,9	-	-	-	-
	Kocaeli	1	4,5	-	-	1	20,0	-	-
	Konya	4	18,2	3	17,6	1	20,0	-	-
	Sakarya	1	4,5	1	5,9	-	-	-	-
	Ankara	4	18,2	2	11,8	2	40,0	-	-
	Eskişehir	1	4,5	1	5,9	-	-	-	-
	Mersin	1	4,5	1	5,9	-	-	-	-
	Erzurum	1	4,5	-	-	1	20,0	-	-
	Adana	1	4,5	1	5,9	-	-	-	-
	Kahramanmaraş	1	4,5	1	5,9	-	-	-	-
	Afyonkarahisar	1	4,5	1	5,9	-	-	-	-
	Toplam	22	100,0	17	100,0	5	100,0	-	-
	2011-2016	Manisa	2	9,5	2	14,3	-	-	-
Kütahya		1	4,8	-	-	1	16,7	-	-
İstanbul		2	9,5	-	-	2	33,3	-	-
Kocaeli		1	4,8	-	-	-	-	1	100,0
Antalya		1	4,8	1	7,1	-	-	-	-
Konya		1	4,8	1	7,1	-	-	-	-
Düzce		1	4,8	1	7,1	-	-	-	-
Ankara		4	19,0	2	14,3	2	33,3	-	-
Eskişehir		1	4,8	1	7,1	-	-	-	-
Mersin		1	4,8	1	7,1	-	-	-	-
Rize		1	4,8	1	7,1	-	-	-	-
Erzurum		1	4,8	-	-	1	16,7	-	-
İzmir		1	4,8	1	7,1	-	-	-	-
Malatya		1	4,8	1	7,1	-	-	-	-

2017-2022	Balıkesir	1	4,8	1	7,1	-	-	-	-
	Sivas	1	4,8	1	7,1	-	-	-	-
	Toplam	21	100,0	14	100,0	6	100,0	1	100,0
	Manisa	2	4,3	1	2,9	1	9,1	-	-
	Aydın	3	6,5	3	8,6	-	-	-	-
	Kütahya	2	4,3	2	5,7	-	-	-	-
	İstanbul	5	10,9	4	11,4	1	9,1	-	-
	Bayburt	1	2,2	1	2,9	-	-	-	-
	Aksaray	1	2,2	1	2,9	-	-	-	-
	Kayseri	2	4,3	-	-	2	18,2	-	-
	Muğla	3	6,5	2	5,7	1	9,1	-	-
	Kocaeli	1	2,2	1	2,9	-	-	-	-
	Elazığ	1	2,2	-	-	1	9,1	-	-
	Antalya	3	6,5	3	8,6	-	-	-	-
	Isparta	1	2,2	-	-	1	9,1	-	-
	Konya	2	4,3	2	5,7	-	-	-	-
	Düzce	1	2,2	-	-	1	9,1	-	-
	Batman	6	13,0	6	17,1	-	-	-	-
	Sakarya	1	2,2	1	2,9	-	-	-	-
	Ankara	6	13,0	4	11,4	2	18,2	-	-
	Gaziantep	1	2,2	1	2,9	-	-	-	-
	Eskişehir	1	2,2	-	-	1	9,1	-	-
	Yalova	1	2,2	1	2,9	-	-	-	-
	Karabük	1	2,2	1	2,9	-	-	-	-
	Ağrı	1	2,2	1	2,9	-	-	-	-
	Toplam	46	100,0	35	100,0	11	100,0	-	-

Tablo 2’de görüldüğü üzere Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konulu lisansüstü tezlerin en fazla 1988-1991 yılları arasında (3 tez; %42,9) Ankara’da, 1994-2000 yılları arasında (3 tez; %42,9) İstanbul’da, 2001-2004 yılları arasında (4 tez; %44,4) İzmir’de, 2006-2010 yılları arasında (5 tez; %22,7) İstanbul ile (4’er tez; %18,2) Ankara ve Konya’da, 2011-2016 yılları arasında (4 tez; %19) Ankara’da, 2017-2022 yılları arasında (6’şar tez; %13) Ankara ve Batman’da hazırlandığı tespit edilmiştir. Bu tespit sonucu ortaya çıkan duruma göre Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konulu lisansüstü tezlerin en fazla Ankara’da hazırlandığı görülmüştür.

Şekil 11: Lisansüstü Tezinin Yayınlandığı İllere ve Bilim Dallarına Göre Dağılımı

Şekil 11’de ki kelime bulutunda Spor, Psikoloji ve Sosyoloji konularını ele alan en yüksek oranlı lisansüstü

tezlerinin %17,9'unun (20 tez) Ankara, %15,2'sinin (17 tez) ise İstanbul'da hazırlandığı görülmüştür.

Lisansüstü tezlerin en fazla yayınlandığı bilim dalları tablosu incelendiğinde tezlerin %2,7'sinin (3 tez) Rekreasyon Yönetimi Bilim Dalında, %1,8'inin (2'şer tez) ise Türk Dili Bilim Dalı, Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği Bilim Dalı ve İşletme Yönetimi Bilim Dalında hazırlandıkları belirlenmiştir.

Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konusunu ele alan lisansüstü tezlerinin %24,1'inin (27 tez) bilim dalları bünyesinde hazırlandığı, %75,9'unun (85 tez) ise bilim dalları bünyesinde hazırlanmadığı görülmüştür. Bu durum, araştırmaların gerçekleştirildiği lisansüstü programlarının bilim dallarının olmamasından kaynaklanmıştır.

Tablo 3: Tez Türlerinin Ana Bilim Dallarına Göre Dağılımı

Değişken	Gruplar	Lisansüstü Tezi						Sanatta Yeterlik Tezi	
		YL Tezi		DR Tezi					
		f	%	f	%	f	%	f	%
Ana Bilim Dalı	Rekreasyon Ana Bilim Dalı	8	7,1	8	9,4	-	-	-	-
	Spor Yönetim Bilimleri Ana Bilim Dalı	2	1,8	2	2,4	-	-	-	-
	Spor Yöneticiliği Ana Bilim Dalı	6	5,4	5	5,9	1	4,0	-	-
	Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Oyun ve Etkileşim Teknolojileri Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Sosyoloji Ana Bilim Dalı	9	8,0	7	8,2	2	8,0	-	-
	Bilişim Uygulamaları Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Beden Eğitimi ve Spor Ana Bilim Dalı	23	20,5	15	17,6	8	32,0	-	-
	Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı	3	2,7	2	2,4	1	4,0	-	-
	Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı	3	2,7	-	-	3	12,0	-	-
	Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı	2	1,8	1	1,2	1	4,0	-	-
	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı	1	,9	-	-	1	4,0	-	-
	Rekreasyon Yönetimi Ana Bilim Dalı	10	8,9	10	11,8	-	-	-	-
	İletişim ve Toplumsal Dönüşüm Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Finansman Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Türkiyat Araştırmaları Ana Bilim Dalı	1	,9	-	-	1	4,0	-	-
	İktisat Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Mimarlık Ana Bilim Dalı	1	,9	-	-	1	4,0	-	-
	Spor Bilimleri ve Teknolojisi Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği Ana Bilim Dalı	4	3,6	3	3,5	1	4,0	-	-
	Spor Psiko-Sosyal Alanlar Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Turizm İşletmeciliği Ana Bilim Dalı	2	1,8	2	2,4	-	-	-	-
	Spor Sağlık Bilimleri Ana Bilim Dalı	1	,9	-	-	1	4,0	-	-
	Plastik Sanatlar Ana Sanat Dalı	1	,9	-	-	-	-	1	50,0
	Türk Halk Oyunları Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Gerontoloji Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Alman Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Tarih Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	İletişim Bilimleri Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	İşletme Yönetimi Ana Bilim Dalı	2	1,8	1	1,2	1	4,0	-	-
	Halkla İlişkiler ve Tanıtım Ana Bilim Dalı	1	,9	-	-	1	4,0	-	-
	İşletme Ana Bilim Dalı	2	1,8	2	2,4	-	-	-	-
	Resim Ana Sanat Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Endüstriyel Tasarım Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
Bina Bilgisi Ana Bilim Dalı	1	,9	-	-	1	4,0	-	-	
Tekstil Ana Sanat Dalı	1	,9	-	-	-	-	1	50,0	
Özel Hukuk Ana Bilim Dalı	1	,9	1	1,2	-	-	-	-	
Radyo Televizyon ve Sinema Ana Bilim Dalı	1	,9	-	-	1	4,0	-	-	
Toplam		103	92,0	76	89,4	25	100,0	2	100,0

Tablo 3'te Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konulu lisansüstü tezlerinin en fazla Beden Eğitimi ve Spor Ana Bilim Dalında (23 tez; %20,5), Rekreasyon Yönetimi Ana Bilim Dalında (10 tez; %8,9), Sosyoloji Ana Bilim Dalında (9 tez; %8,0), Rekreasyon Ana Bilim Dalında (8 tez; %7,1) ve Spor Yöneticiliği Ana Bilim Dalında (6 tez; %5,4)

hazırlanmış tespit edilmiştir.

Dolayısıyla incelenen lisansüstü tezlerinin en fazla Beden Eğitimi ve Spor Ana Bilim Dalında hazırlandığı belirlenmiştir. Bu durum, Spor Bilimleri Fakültesi ve Edebiyat Fakültesine bağlı bölümlerde hazırlanan tez çalışmalarında sporun sosyo-psikolojik yapısının ele alındığını göstermiştir.

Tablo 4: Tez Türlerinin Enstitülerine Göre Dağılımı

Değişken	Gruplar	Lisansüstü Tezi						Sanatta Yeterlik Tezi	
		YL Tezi		DR Tezi				f	%
		f	%	f	%	f	%	f	%
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü	71	63,4	58	68,2	11	44,0	2	100,0
	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	6	5,4	6	7,1	-	-	-	-
	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	26	23,2	17	20,0	9	36,0	-	-
	Fen Bilimleri Enstitüsü	4	3,6	1	1,2	3	12,0	-	-
	Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü	1	,9	-	-	1	4,0	-	-
	Eğitim Bilimleri Enstitüsü	3	2,7	2	2,4	1	4,0	-	-
	Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü	1	,9	1	1,2	-	-	-	-
	Toplam	112	100,0	85	100,0	25	100,0	2	100,0

Tablo 4'te Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konulu yüksek lisans tezinin %68,2'sinin (58 tez) Sosyal Bilimler Enstitüsünde, %20'sinin (17 tez) Sağlık Bilimleri Enstitüsünde, %7,1'inin (6 tez) Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde, %2,4'ünün (2 tez) Eğitim Bilimleri Enstitüsünde ve %1,2'sinin (1 tez) Fen Bilimleri Enstitüsü ile Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsünde tamamlandığı belirlenmiştir.

Sanatta yeterlik tezinin %100'ünün (2 tez) Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlandığı görülmüştür. Doktora tezinin %44'ünün (11 tez) Sosyal Bilimler Enstitüsünde, %36'sının (9 tez) Sağlık Bilimleri Enstitüsünde, %12'sinin (3 tez) Fen Bilimleri Enstitüsünde ve %4'ünün (1 tez) Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ile Eğitim Bilimleri Enstitüsünde tamamlandığı tespit edilmiştir.

Lisansüstü tezlerin tamamının enstitülerine göre dağılımı incelendiğinde; lisansüstü tezlerinin %63,4'ünün (71 tez) Sosyal Bilimler Enstitüsünde, %23,2'sinin (26 tez) Sağlık Bilimleri Enstitüsünde, %5,4'ünün (6 tez) Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde, %3,6'sının (4 tez) Fen Bilimleri Enstitüsünde, %2,7'sinin (3 tez) Eğitim Bilimleri Enstitüsünde ve %0,9'unun (1'er tez) Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ile Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsünde tamamlandığı görülmüştür. Bu durum, incelenen lisansüstü tezlerinin en fazla Sosyal Bilimleri Enstitüsünde tamamlandığını göstermiştir.

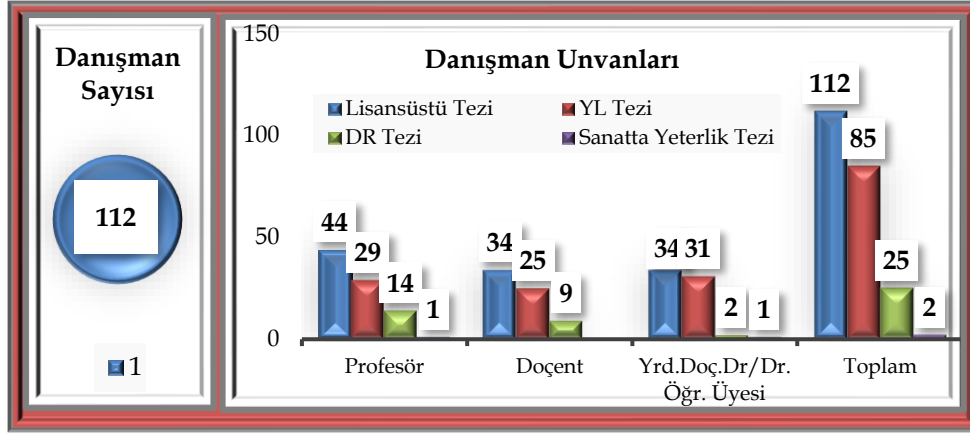
Spor Bilimleri Fakülteleri veyahut Beden Eğitimi Spor Yüksek Okullarındaki lisansüstü eğitimin bağlı olduğu enstitülerin genellikle Sağlık Bilimleri Enstitüsü olmasına rağmen Spor, Sosyoloji ve Psikoloji ile ilgili Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği Ana Bilim Dalında hazırlanan lisansüstü tezinin Eğitim Bilimleri Enstitüsünde tamamlandığı görülmüştür.

Aynı zamanda Beden Eğitimi ve Spor Ana Bilim Dalında hazırlanan lisansüstü tezlerinin Sağlık, Sosyal ve Lisansüstü Eğitim Enstitülerine bağlı olarak tamamlandığı belirlenmiştir.

Dolayısıyla araştırma konusunu ele alan Spor Bilimleri Fakültelerine bağlı Rekreasyon, Spor Yönetim Bilimleri, Spor Yöneticiliği, Beden Eğitimi ve Spor Ana Bilim Dallarında hazırlanan lisansüstü tezlerinin en fazla Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlandığı belirlenmiştir.

Kısaca özetlemek gerekirse incelenen tez çalışmalarının Beden Eğitimi ve Spor, Rekreasyon, Spor Yönetim Bilimleri, Spor Yöneticiliği, Sosyoloji, Türk Dili ve Edebiyatı, Eğitim Bilimleri, Temel İslam Bilimleri, Felsefe ve Din Bilimleri, İletişim ve Toplumsal Dönüşüm, İktisat, İşletme, Özel Hukuk, Radyo Televizyon ve Sinema, Turizm İşletmeciliği vb. Ana Bilim Dallarında hazırlanması dolayısıyla en fazla lisansüstü tezlerinin Sosyal Bilimleri Enstitüsünde tamamlandığı görülmüştür. Bu durum, sporun sosyo-psikolojik ilişkisinin farklı bilim dallarında da ele alındığı şeklinde yorumlanabilir.

Şekil 12: Tez Türlerinin Danışman Sayısı ve Unvana Göre Dağılımı

Şekil 12’de Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konulu lisansüstü tezlerinin %100’üne (112 tez) bir akademisyenin danışmanlık yaptığı tespit edilmiştir.

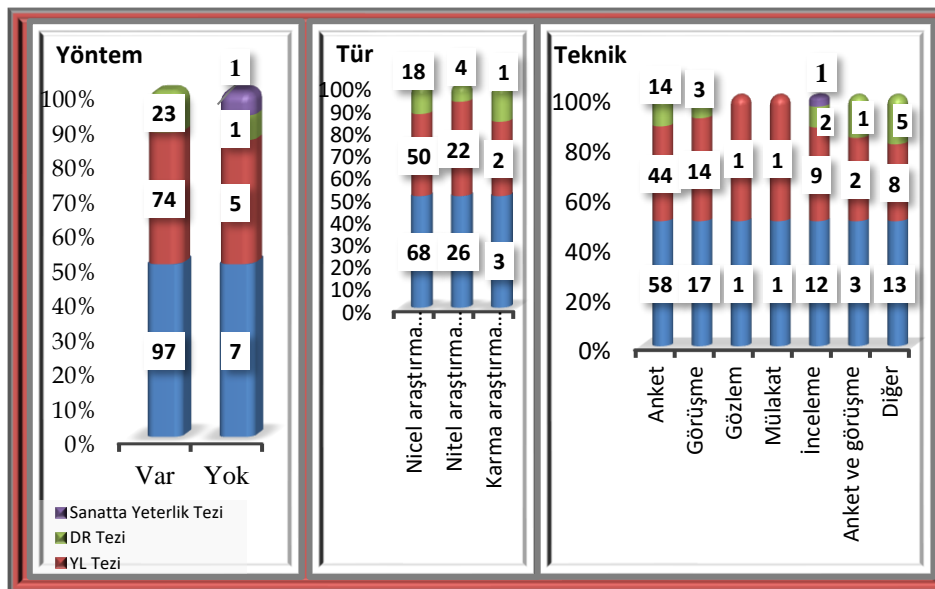
Bu bağlamda yüksek lisans tez danışmanlarının %36,5’unun (31 tez) Yrd.Doç.Dr./Dr. Öğr. Üyesi, %34,1’inin (29 tez) Prof.Dr., %29,4’ünün (25 tez) Doç. Dr. unvanına sahip olduğu belirlenmiştir.

Doktora tez danışmanlarının %56’sının (14 tez) Prof.Dr., %36’sının (9 tez) Doç. Dr., %8’inin (2 tez) Yrd.Doç.Dr./Dr. Öğr. Üyesi unvanına sahip olduğu görülmektedir. Sanatta yeterlik tez danışmanlarının %50’sinin (1’er tez) Prof.Dr. ve Yrd.Doç.Dr./Dr. Öğr. Üyesi unvanına sahip olduğu tespit edilmiştir.

Lisansüstü tezlerin tamamının danışman unvanına göre değişimi incelendiğinde tezlerin %39,3’üne (44 tez) Prof.Dr., %30,4’üne (34’er tez) Doç. Dr. ve Yrd.Doç.Dr./Dr. Öğr. Üyesi akademisyenin danışmanlık yaptığı görülmüştür.

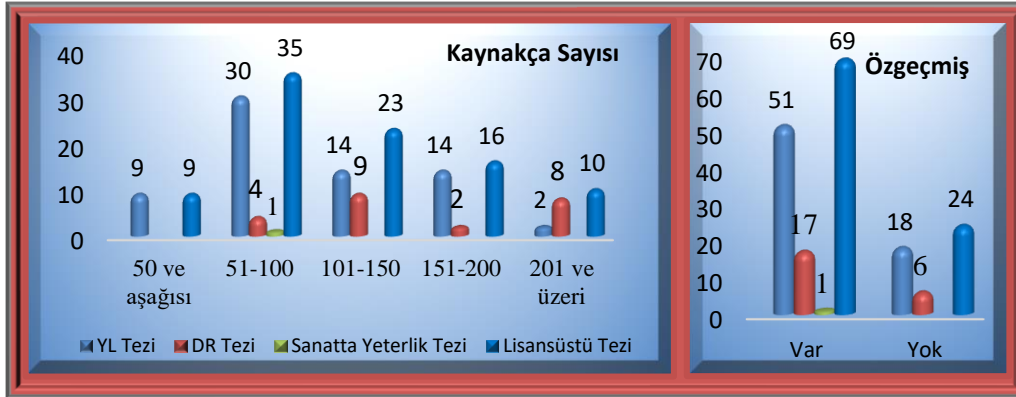
Bu bilgiler doğrultusunda lisansüstü tezlerine en az Doç. Dr. ve Yrd.Doç.Dr./Dr. Öğr. Üyesi unvanına sahip akademisyenlerin danışmanlık yaptığı belirlenmiştir. Dolayısıyla tez çalışmalarının en fazla Prof.Dr. unvanına sahip akademisyenlerin danışmanlığında gerçekleştirildiği görülmüştür. Bu durum yıllardır süregelen bir deneyimle Prof.Dr. unvanına sahip akademisyenlerin tez çalışmalarına en fazla katkı sağladığı şeklinde yorumlanmıştır.

Şekil 13: Tez Türlerinin Uygulama Yöntemi ve Tekniğine Göre Dağılımı

Şekil 13'te erişime açık lisansüstü tezlerinin %86,6'sında (97 tez) araştırma yöntemlerinin belirtildiği, %6,3'ünde (7 tez) ise araştırma yöntemlerinin belirtilmediği görülmektedir. Araştırmalarda en fazla nicel araştırma yöntemlerinden (68 tez) anket tekniğinin (58 tez) kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu durum, lisansüstü tez yazarlarının çalışmalarında anket ve görüşme tekniklerinden yararlanarak sporun sosyo-psikolojik ilişkisini ortaya koymaya çalıştıkları şeklinde yorumlanabilir.

Şekil 14: Lisansüstü Tezlerinin Özgeçmiş Bulunma Durumuna ve Kaynakça Sayısına Dağılımı

Şekil 14'te görüldüğü üzere erişime açık lisansüstü tezlerindeki öz geçmiş bulunma durumu incelendiğinde, yüksek lisans tez yazarlarının %60'ının (51 tez), doktora tez yazarlarının %68'inin (17 tez), sanatta yeterlik tez yazarlarının %50'sinin (1 tez) tez çalışmalarında öz geçmişinin yer aldığı belirlenmiştir. Yüksek lisans tez yazarlarının %21,2'sinin (18 tez), doktora tez yazarlarının %24'ünün (6 tez) tez çalışmalarında öz geçmişinin yer almadığı görülmüştür. Araştırma konusunu ele alan erişime açık lisansüstü tezlerinin çoğunluğunda öz geçmiş bilgisine yer verildiği görülmüştür. Fakat son yıllarda yayınlanan araştırmalarda öz geçmişe yer verilmemeye başlandığı görülmüştür. Lisansüstü tezlerinde öz geçmişe yer verilmemesinin en büyük nedenlerinden biri olarak "6698 Sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu" gösterilebilir.

Erişime açık tez çalışmalarının tamamı incelendiğinde lisansüstü tezlerinin %31,3'ünün (35 tez) 51-100 aralıklarında, %20,5'unun (23 tez) 101-150 aralıklarında, %14,3'ünün (16 tez) 151-200 aralıklarında, %8,9'unun (10 tez) 201 ve üzerinde, %8'inin (9 tez) ise 50 ve aşağısında kaynakça sayısına sahip olduğu belirlenmiştir.

Lisansüstü tezlerinde ki kaynakça sayıları tek tek incelendiğinde, yüksek lisans tezlerinin %35,3'ünün (30 tez) 51-100 aralıklarında, %16,5'unun (14'er tez) 101-150 ile 151-200 aralıklarında, %10,6'sının (9 tez) 50 ve aşağısında, %2,4'ünün (2 tez) ise 201 ve üzerinde kaynakça sayısına sahip olduğu görülmüştür. Sanatta yeterlik tezlerinin %50'sinin (1 tez) 51-100 aralıklarında kaynakça sayısına sahip olduğu belirlenmiştir. Doktora tezlerinin %36'sının (9 tez) 101-150 aralıklarında, %32'sinin (8 tez) 201 ve üzerinde, %16'sının (4 tez) 51-100 aralıklarında, %8'inin (2 tez) ise 151-200 aralıklarında kaynakça sayısına sahip olduğu belirlenmiştir.

Bu durum, yüksek lisans ve sanatta yeterlik tezlerinin en fazla 51-100 aralıklarında, doktora tezlerinin ise en fazla 151-200 aralıklarında kaynakça sayısına sahip olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda 201 ve üzeri kaynakça sayısına sahip 10 tez çalışmasının olduğu gözlenmiştir. Bu tezlerden %20'sinin (2 tez) yüksek lisans tezi, %80'inin (8 tez) ise doktora tezi olduğu görülmüştür.

Burada dikkat çekilmesi gereken en önemli nokta yüksek lisans ve sanatta yeterlik tezlerinin doktora tezlerine kıyasla daha az literatürden yararlanarak hazırlanmasıdır.

Bilim dünyasına katkı sağlamak amacıyla araştırma konusu ile ilgili gerçekleştirilen araştırmaların incelenip literatürde ki eksikliklerin tespit edilmesi açısından kaynakça sayısı önem arz etmektedir. Dolayısıyla literatür taramasının fazla yapıldığı araştırmalar, tez çalışmalarının kalitesini yükselten önemli etkenlerden biri olarak yorumlanabilir.

Sonuç

Bu araştırmada, 1988-2022 yılları arasında Yöktez veri tabanında yayınlanan Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konularını birlikte ele alan lisansüstü tez çalışmalarının bibliyometrik analiz yöntemi ortaya konulmuştur. Araştırma sonucunda, %75,9'unun (85 tez) yüksek lisans (YL), %22,3'ünün (25 tez) doktora (DR), %1,8'inin (2 tez) sanatta yeterlik olmak üzere toplam 112 lisansüstü teze ulaşılmıştır. Konu ile ilgili en fazla yüksek lisans, en az sanatta yeterlik tezinin yayınlandığı sonucuna ulaşılmıştır. Lisansüstü tezlerinde erkek yazarların araştırma konusu ile ilgili daha fazla çalışma gerçekleştirdiği belirlenmiştir. Dolayısıyla incelenen tez çalışmalarında ki bu farklılık yüksek lisans tezlerinde, araştırma konusuna veya sportif aktivitelere erkek yazarların kadın yazarlardan daha fazla ilgi göstermesinden kaynaklanabilir. Araştırma konusu ile ilgili lisansüstü tezlerinin çoğunluğuna erişim izni bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Aynı zamanda lisansüstü tezlerinin en fazla Türkçe dilinde yayınlandıkları; anahtar kelimelerinde en fazla "rekreasyon", "spor", "beden", "futbol", "serbest", "eğitimi" kelimelerinin kullanıldığı; tez adlarında en fazla "spor", "öğrencilerin", "düzeylerinin", "beden", "incelenmesi", "futbol", "sosyal", "değerlendirilmesi" kelimelerinin kullanıldığı belirlenmiştir. Dolayısıyla anahtar kelime ve tez başlıkları araştırmanın önemini ve içeriğini vurgulayan en önemli kısımdır. Bu kısımda en fazla fiziksel aktivitelerin sosyo-psikolojik faktörler üzerindeki etkisinin; sporun serbest zamanda sıkılma algısı ve yaşam kalitesi arasındaki ilişkisinin; spor taraftarlarını şiddet ve saldırganlığa yönelten davranış nedenlerinin incelendiği belirlenmiştir. Bu durum spor aktivitelerinin yaşama gücünü arttırmasından kaynaklanabilir.

Ortalama 5 bölümden oluşan lisansüstü tezlerinin en fazla 11, en az 2 bölüme sahip olduğu; ortalama 157 sayfadan oluşan lisansüstü tezlerinin en fazla 944 sayfa sayısına, en az 47 sayfa sayısına sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aynı zamanda tez çalışmalarının en fazla 101-200 sayfa aralığında hazırlandığı; doktora tezlerinin sayfa sayısının, yüksek lisans ve sanatta yeterlik tezlerinden daha fazla olduğu belirlenmiştir. Giriş, kavramsal çerçeve-alan yazın derleme, yöntem-bulgu-yorum, sonuç-öneri-tartışma bölümleri altında tez çalışmalarının toplanmaması bölüm sayılarının az ya da fazla olmasına neden olmuştur. Dolayısıyla incelenen tez çalışmalarında ki bu farklılık çalışma konusuyla ilgili doktora tezlerinde daha genel araştırma yapılmasından kaynaklanabilir.

Lisansüstü tez yazarlarının konu dağılımı seçimini "Spor", "Sosyoloji", "Psikoloji", "Bilgisayar Mühendisliği", "şehircilik ve Bölge Planlama", "Türk Dili ve Edebiyatı", "Turizm" gibi farklı çalışma alanlarında gerçekleştirdiği, araştırmalarında ise "Spor, Sosyoloji, Psikoloji" kelimelerine yer verdiği belirlenmiştir. Dolayısıyla Radyo-Televizyon, Mühendislik, İşletme, Turizm gibi farklı disiplinlerarası çalışmalarda da Spor, Psikoloji ve Sosyoloji konuları ile ilgili araştırmaların gerçekleştirildiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu da, konu ile ilgili hazırlanan lisansüstü tezlerin sayısının artmasına katkı sağlamıştır. Bu durum sosyoloji ve psikoloji alanının sosyal psikoloji olmak üzere zaman zaman iç içe geemesinden ve sporun psiko-sosyal etkisinin farklı disiplinlerde de merak uyandırmaya başlamasından kaynaklanabilir. Aynı zamanda lisansüstü tezlerinin tez başlıklarının, konularının ve anahtar kelimelerinin çalışmanın genel görünümünün ortaya çıkarılmasına katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konulu yüksek lisans tezi en yüksek oranda Gazi Üniversitesi ve Batman Üniversitesi'nde hazırlandığı belirlenmiştir. Bu tezlerde, stresli yaşam tarzının ve boş zamanların sportif etkinliklerle değerlendirilmesinin fizyolojik ve sosyo-psikolojik yapı üzerindeki etkilerinin açıklık getirilmeye çalışıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Gazi Üniversitesi ve Batman Üniversitesi'nde 2019 yılı sonrası çalışmaların gerçekleştirilmediği belirlenmiştir. Bu durum Gazi Üniversitesi ve Batman Üniversitesi'nde ki sporun sosyo-psikolojik etkisi ile ilgili çalışmaların fazla olmasından kaynaklanabilir.

Yıllara göre tez çalışmalarının artmasına rağmen doktora ve sanatta yeterlik tezlerinin sayıca yetersiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla tezlerin en çok Sosyal Bilimler Enstitüsü Beden Eğitimi ve Spor Ana Bilim Dalı Rekreasyon Yönetimi Bilim Dalı Prof.Dr. unvanına sahip akademisyenin danışmanlığı ile 2017-2022 yılları

arasında yayınlandığı sonucuna ulaşılmıştır. Tezlerin en az Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ile Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsünde Doç. Dr. ve Yrd.Doç.Dr/Dr. Öğr. Üyesi unvanına sahip akademisyenlerin danışmanlıkları ile 1988-2000 yılları arasında yayınlandığı belirlenmiştir. Dolayısıyla sporun sosyo-psikolojik ilişkisinin farklı bilim dallarında da ele alındığı sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmalarda en fazla nicel araştırma yöntemlerinden anket tekniğinin kullanıldığı; tezlerin en fazla 51-100 aralıklarında kaynakça sayısına sahip olduğu ve yazarların çoğunluğunun öz geçmişinin yer aldığı tespit edilmiştir. Yüksek lisans ve sanatta yeterlik tezlerinin doktora tezlerine kıyasla daha az literatürden yararlanarak hazırlandığı belirlenmiştir. Lisansüstü tez yazarlarının çalışmalarında anket ve görüşme tekniklerinden yararlanarak sporun sosyo-psikolojik ilişkisinin ortaya koyulmaya çalışıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

11.03.2022-11.04.2022 tarihleri arasında Yöktez veri tabanında erişime Spor, Psikoloji ve Sosyoloji konulu lisansüstü tez çalışmalarından elde edilen veriler araştırmanın sınırlılığını oluşturmuştur. Dolayısıyla Spor, Sosyoloji ve Psikoloji konularında yapılacak çalışmalara önem verilmesi gerektiğinin altı çizilmelidir. Bu konuda çalışma yapmayı planlayan araştırmacılara yönelik; Spor, Psikoloji ve Sosyoloji konusu ile ilgili nitel ve karma yöntem çalışmalarının arttırılması, 1992, 1993, 1995, 1999 ve 2005 yıllarında araştırma konusunun ele alınmama nedeninin araştırılması, Web of Science, Scopus, tr dizin gibi veri tabanlarını kullanarak bibliyometrik açıdan daha genel bir araştırmanın yapılması, kullanılan parametrelerin genişletilmesi, ulusal ve uluslararası literatürdeki lisansüstü tez çalışmaları ile makale ve bildirilerin bibliyometrik açıdan karşılaştırılması ve sporun sosyo-psikolojik ilişkisinin tespit edilmesi noktasında eksikliklerin giderilmesi için daha fazla araştırmaların gerçekleştirilmesi önerilebilir.

Kaynaklar

- Beşel, F. (2017). Türkiye’de Maliye Alanında Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi (2003-2017). *International Journal of Public Finance*, 2(1), 27-62. doi:10.30927/ijpf.327823
- Çam, O., & Çelik, C. (2022). Psikoloji, Sosyoloji ve Turizm Alanlarının Birbirleri Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi. *Kafdağı*, 7(1), 19-38. doi:10.51469/kafdagı.1060265
- Esmer, Y., Gök (Ed.), İ. Y., & Dayı (Ed.), F. (2020). Spor yönetimi ve etik. *Sporda finansal, ekonomik ve sosyal araştırmalar* (1 b., s. 473-500). içinde Ankara. Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.
- Gözükara, İ. F. (2019). *Bireylerin Boş Zamanlardan Sıkılma Algısı ve Motivasyon Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güdü Demirbulat, Ö., & Tetik Dinç, N. (2017). Sürdürülebilir Turizm Konulu Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Profili. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 14(2), 20-30. <https://doi.org/10.24010/soid.334320>
- Movassagh Behestani, M. (2016). *Bazı İslami Ülkelerde Beden Eğitimi ve Spor Öğretmeni Yetiştirme: Türkiye, Azerbaycan ve İran Örneği*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Murathan, G., Murathan, F., & Bozyılan, E. (2020). “Fiziksel Aktivite” Konulu Tezlerin Bibliyometrik Analizi (2002-2019). *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 14(2), 158-167.
- Ok, M. (2019). *Üniversite İdari Personelinin Boş Zamanlarını Değerlendirme Engellerinin Çeşitli Değişkenlere İncelenmesi (Batman Üniversitesi Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman.
- Özkan Buzlu, M. (2015). *Rekreasyon Araştırmaları ve Rekreasyon Bölümleri İçin Araştırma ve Müfredat Kapsamı Önerisi: Bilimetric Bir Çalışma*. Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Şahan, H. (2007). *Üniversite Öğrencilerinin Sosyalleşme Sürecinde Spor Aktivitelerinin Rolü*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Turan, A., & Dolgun, G. (2021). Bilimsel Araştırma Makalelerinde Başlık, Özet, Anahtar Kelimeler ve Yazar Bilgilerinin Yazılımı. *Journal of Education and Research in Nursing*, 18(1), 77-82. doi:10.5152/jern.2021.52244
- Yersüren, S., & Özel, Ç. H. (2020). Boş Zaman ve Rekreasyon Konulu Tezler Üzerine Bibliyometrik Bir Çalışma. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 1139-1159. doi:10.26677/TR1010.2020.387

Yazar Katkıları: Fikir- %50-50; Tasarım-%50-50; Denetleme-%50-50; Kaynaklar-%50-50; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi%50-50; Analiz ve/ veya Yorum-%50-50; Literatür Taraması-%50-50; Yazıyı Yazan-%50-50; Eleştirel İnceleme-%50-50

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept -%50-50; Design-%50-50; Supervision-%50-50; Resources-%50-50; Data Collection and/or Processing-%50-50; Analysis and/or Interpretation-%50-50; Literature Search-%50-50; Writing Manuscript-%50-50; Critical Review-%50-50; Other-%50-50

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

19. Yüzyılın İlk Yarısında Salgın Hastalıklar Karşısında Devlet ve Toplum

State and Society in the Face of Epidemics in the First Half of the 19th Century

Uğur

AKBULUT

Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye
e-mail: uakbulut@erzurum.edu.tr

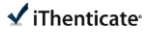

Geliş Tarihi/Received: 25.08.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 15.11.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Uğur AKBULUT
uakbulut@erzurum.edu.tr

Atrif /Cite this article:
Akbulut, U. (2023). 19. Yüzyılın İlk Yarısında Salgın Hastalıklar Karşısında Devlet ve Toplum. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 22-40

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Salgın hastalıklar insanoğlunun yerleşik hayata geçmesiyle birlikte görülmeye başlamıştır. Tarih boyunca veba, sıtma, difteri, grip, çiçek, cüzzam ve kolera gibi hastalıklar milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. Veba, salgın hastalıklar içerisinde en yaygın ve en öldürücü olanlardan biridir. Eski çağlardan itibaren sık sık tekrar eden veba, birçok toplum tarafından Tanrı'nın günah işleyen insanları cezalandırma yöntemi olarak görülmüştür. Bununla beraber Avrupa'da XIV. yüzyıldan itibaren başta karantina olmak üzere alınan önlemler hastalığın seyrini değiştirmiş ve bu sayede XVII. ve XVIII. yüzyıllardan itibaren birçok şehirde veba artık görülmez olmuştur.

Osmanlı Devleti, daha kuruluşundan itibaren veba ile karşı karşıya kalmıştır. İstanbul gibi merkezi konumda bulunan bir şehrin varlığı vebanın dünyanın her tarafından gelen gemiler vasıtasıyla buraya taşınmasına neden olmuştur. Veba belirli aralıklarla tekrar etmesine rağmen Avrupa'da olduğu gibi önleyici tedbir almada geç kalınmış ve bu nedenle ilk karantina uygulamasına ancak 1830'larda geçilebilmiştir. Bu durum Batı'da, Türklerin hem devlet hem de halk olarak kaderci ve vurdumduymaz tavrına bağlanmıştır. Bu çalışma, karantina uygulamasına geçmede geç kalınmış olsa da hem devletin hem de Müslüman ahalinin hastalıklara karşı birtakım tedbirler aldığını, eldeki imkânlar ölçüsünde hastalıkları savuşturmaya çalıştıklarını göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Salgın Hastalık, Veba, Kolera, Karantina, İstanbul

Abstract

Epidemics began to appear with the transition of human beings to the settled life. Throughout history, diseases such as plague, malaria, typhus, diphtheria, syphilis, influenza, smallpox, leprosy, and cholera have killed millions of people. Plague is one of the most common and deadly epidemic diseases. The plague, which recurred frequently from ancient times, had been seen by many societies as God's way of punishing people who sin. However, the measures taken in Europe, especially quarantine, since the 14th century, converted the course of the disease, and thus, from the 17th and 18th centuries the plague was no longer seen in many cities.

The Ottoman Empire faced the plague since its foundation. The existence of a centrally located city like Istanbul caused the plague to be transported here by ships from all over the world. Although the plague recurred at regular intervals, as in Europe, it was late to take preventive measures, and therefore the first quarantine application was only implemented in the 1830s. This situation was attributed to the fatalistic and callous attitude of the Turks, both as a state and as a people, in the West. This study aims to show that the state and the Muslim population take some precautions against diseases and try to fend off diseases as much as possible, even though it was late to implement quarantine.

Keywords: Epidemic, Plague, Cholera, Quarantine, Istanbul.

Giriş

Salgın hastalıkların tarihi insanoğlunun tarım yapmaya ve şehirler kurmaya başlamasına kadar uzanmaktadır. Avcılıktan tarıma geçilmesi doğal ekosistemde değişimlere neden olmuştur. Vahşi toprakların tarlaya dönüştürülmesi ile fareler, sıçanlar, keneler, pireler ve sivrisinekler insanlara daha yakın yaşamaya zorlanmıştır. Böylece bu canlıların sebep olduğu hastalıklar toplu ölümlere yol açmıştır (McNeill, 1976: 36; Nikiforuk, 2020: 28; Porter, 2021: 17).

İnsanlar kalıcı yerleşime geçtikçe parazit istilası ile karşı karşıya kalmışlardır. Parazit organizmalar, bilhassa su kaynakları yoluyla konaktan konakçıya, konakçıdan bir başka konakçıya kolayca geçmeyi başarmışlardır. Ancak yine de küçük köy topluluklarının ağır parazit istilalara uğradığını söylemek mümkün değildir. Ortaya çıkan enfeksiyonlar insanlar için ciddi bir sorun teşkil etmemiştir. Bunu hızla artan nüfustan anlamak da mümkündür. Fakat Mısır gibi despotik hükümdarların yönetimi altındaki sulu tarıma bağımlı toplumlarda tarlalarda çalışan işçilerin yüksek ölüm oranı bunun daha çok hastalıklara bağlı olduğu düşüncesini akla getirmektedir (McNeill, 1976: 38). Yerleşik hayat ile birlikte evlerde yiyeceklerin saklanması ve biriken çöpler haşerati kendine çektiği gibi biriken insan atıkları suyu kirletmiş ve kirli su sivrisinekler için uygun bir ortam oluşturarak sıtmanın ortaya çıkmasına yol açmıştır (Kılıç, 2021: 22).

Salgın hastalıklar içerisinde sıtma en çok ölüme neden olmuştur. Bir iddiaya göre tarihin başlangıcından itibaren ölen insanların yarısı sıtma nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Nitekim Antik Yunan ve Roma'nın çöküşünde de sıtmanın ciddi bir etkisi olduğu düşünülmektedir (Nikiforuk, 2020: 34, 36; Porter, 2021: 23). Sıtmanın dışında küzüm, tifüs, dizanteri, grip ve çiçek hastalıkları da sık sık salgın halini almıştır (Ayar, 2007: 2).

Salgın hastalık denilince çoğunlukla ilk akla gelen vebadır. *Yersinia pestis* adı verilen bir enfeksiyonun sebep olduğu hastalık döngüler halinde tekrarlanmıştır. *Yersinia pestis* enfeksiyonu, hastalığı taşıyan pirelerin ısırması sonucu ortaya çıkar.¹ Isırdığı noktadan fazla kan emen pireler bu kanı kusar ve kaşınma sırasında açılan yaralardan enfeksiyon vücuda girer. Lenf sistemine tutunan enfeksiyon burada iltihaplı, gergin ve sancılı bir hal alır. Buna *bubo* denir. Bubonik veya hıyarcıklı veba denilen bu hastalıkta lenf düğümleri irinle dolu açık yaralara dönüşmektedir. Gittikçe halsizleşen hastalarda şuur bozulur, kalp zayıflar, karaciğer ve dalak büyür, tansiyon düşer ve 3-6 gün içerisinde hastalığa yakalananlarda %50-70 oranında ölüm gerçekleşir (Kılıç, 2021: 40; Panzac, 2017: 42).

Hıyarcıklı veba, %70'e varan ölüm oranına rağmen vebanın en hafif türüdür ve insandan insana bulaşması da nadirdir. Bunun yanında akciğerlerde ortaya çıkan akciğer vebası, tükürük ve damlacık yoluyla bulaştığı için insandan insana çok kolay bulaşmaktadır. Kuluçka süresi 24 saat olan akciğer vebası, hastanın 2-4 gün içerisinde ölümüne sebep olmaktadır. Bir diğer veba türü de bakterinin kana karışması ile oluşan hastalıktır. Vebanın en tehlikeli türü olan bu hastalık, daha herhangi bir belirti görülmeden yakaladığı insanın saatler içerisinde ölümüne yol açabilmektedir (Kılıç, 2021: 40-41; Martin, 2011: 16-18).

Hava sıcaklığının mutedil olduğu rutubetli aylarda vebaya daha fazla rastlanmaktadır. Mesela İstanbul'da veba, nisan ve mayıs aylarında başlar, ağustos ve eylül aylarında zirveye çıkar, kasım ve aralık aylarında ise sona ererdi. Hastalığın salgın halini alması toplumun sosyo-ekonomik ve beslenme şartlarıyla yakından ilişkilidir. Sefalet, açlık, göç ve doğal afetler vebanın hızla yayılmasına, epidemik ve pandemiler² oluşturmasına neden olmaktadır (Gökhan, 2022: 44; Varlık, 2017: 38).

Veba, bir döngü halinde sık sık ortaya çıkmakla birlikte tarihte üç büyük veba salgınından söz edilmektedir.

¹ Veba, her ne kadar hastalığı taşıyan pire ve sinekler yoluyla insana bulaşıyor olsa da hastalığın asıl taşıyıcısı sık sık yer değiştiren insanlardır. Ana yollar üzerindeki şehirler ve limanlar veba hastalığı için ana odak durumundadır. Görevleri gereği yer değiştiren ulaklar, askerler, kervanlar, gezici tüccarlar ve gemicilerin yanı sıra korsanlar, göçebeler, kanun kaçakları, çingeneler ve daha başka gezici zümreler vebayı kolayca bir yerden başka bir yere taşımaktadır (Panzac, 2017: 96 vd; Kılıç, 2021: 43).

² Bölgesel salgınlar epidemik, kıtalararası salgınlar pandemi olarak ifade edilmektedir.

Bunlardan ilki 541 yılında Mısır'dan dünyaya yayılan Jüstinyen Vebası'dır. Bu salgının, ileriki dönemlerde ortaya çıkacak olan büyük salgınların aksine Asya'da değil Etiyopya'da, yani Afrika'da başladığı tahmin edilmektedir. Veba, 541 yılının sonlarında Konstantinopolis'e ulaşmış ve ağır kayıplara neden olmuştur³ (Dols, 1977: 14-17; Porter, 2021: 26). İkinci büyük veba salgını Asya'da ortaya çıkan ve Kara Ölüm olarak adlandırılan 1348-1352 tarihli salgındır. Karadeniz yoluyla Avrupa'ya ulaşan Kara Ölüm, Avrupa nüfusunun neredeyse üçte birini yok etmiştir (Dols, 1977: 38 vd; Martin, 2011: 28 vd). Üçüncü ve son büyük salgın ise XIX. yüzyılın sonlarında Hindistan'ın Bombay kentinde başlamış ve milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuştur. (Kılıç, 2021: 45).

Büyük çaplı ölümlere yol açan bir diğer salgın, kaynağı Hindistan olup neredeyse tüm dünyayı etkileyen kolera'dır. Kolera, epidemi ve pandemi halini alabilen, insanda akut başlangıçlı bulantısız kusma, şiddetli ishal şeklinde belirtileri olan ve tedbir alınmazsa oldukça öldürücü bir enfeksiyon hastalığıdır. Mikrop, mideden bağırsaklara geçer ve burada hızla çoğalır. Kolera mikrobu en rahat su ve mikroplu suyla yıkanan meyve sebzeler yoluyla yayılır. Bulaşık kıyafetler, kumaşlar ve özellikle de hastalığa yakalananların yatak ve çarşafı mikrobun yayılmasına yol açan kaynaklardır. Karın ağrısı ile başlayan hastalık, şiddetli ishal ve kusma ile devam eder. Susuzluk sonrası deri kurur, ateş 36° C'den 32° C'ye kadar düşer, kramplar başlar, deri morarır ve hasta en geç birkaç gün içinde ölür (Porter, 2021: 30; Ayar, 2007: 4-5).

İngilizlerin yerinden ettiği halk nedeniyle kolera Hindistan dışına çıkmış ve önce Nepal ve Afganistan'a ardından Endonezya, Çin, Japonya'ya ve 1830 yılı itibariyle de Avrupa'ya ulaşmıştı. İlk belirtilerin ortaya çıkmasıyla birlikte ani ve hızlı bir ölüme yol açması Avrupa'da şok etkisi yaratmıştı (Ayar, 2007: 7).

Hastalıkların sebebi gözle görülemeyecek kadar küçük organizmalar olduğu için tarih boyunca insanlar ölümlerin sebebini doğüstü güçlerde aramışlardır. Buna göre insanlar, tanrıları öfkelenendirir ve günaha girse hastalıklarla cezalandırılıyorlardı. Nitekim Hititler, ihmal edilen, kızdırılan her tanrının hastalık yarattığına inanıyordu. Buna dair bir kayıta, "eğer bir tanrı insana kızarsa onu hasta eder" şeklinde bir ifade yer almaktadır. Hitit Kralı II. Murşili de veba dualarında tanrılardan vebayı durdurmalarını aksi halde onlara kurban sunacak kimse kalmayacağını ifade etmiştir. Murşili bir metinde de "Ey tanrım ben sana ne yaptım ne günah işledim de bana bu hastalığı verdin" şeklinde yakarmaktadır. Bununla birlikte Hititler, hastalıklardan korunmak için yer değiştirmek gerektiğini kavramışlardı (Ünal, 1980: 483, 495; Dinçol, 1985: 10).

Kara Ölüm sırasında büyük bir korkuya kapılan Hristiyan Avrupalılar da hastalığın sebebi olarak Yahudileri görüp öfkelerini onlardan çıkarmaya çalışmışlardı. Hristiyanlar, Yahudileri kuyuları zehirleyip havayı bozmakla suçladılar ve yakaladıkları yerde öldürdüler. 1351 yılına geldiğinde bilhassa Orta Avrupa'da neredeyse hiç Yahudi kalmamıştı (Nikiforuk, 2020: 73). Hemen hemen aynı dönemlerde vebanın etkisinde kalan Müslüman topraklarında ise ahlakî gevşeklik nedeniyle ilahi bir cezaya maruz kaldıkları düşüncesi ortaya çıkmıştı (Dols, 1977: 23). Benzer şekilde İsveç Kralı II. Magnus, Avrupalıların çoğu gibi vebanın kökeninin ilahi olduğuna inanıyordu. Kral Magnus, "Tanrı, insanların günahları yüzünden dünyayı cezalandırıyor" ifadesini kullanmıştır (Nikiforuk, 2020: 80). Avrupa'nın pek çok yerinde veba, "Tanrı'nın gazabı" olarak görülüyor ve Hristiyanların günahlarına karşılık cezalandırıldığına inanılıyordu (Davies, 2011: 411).

Vebanın etkili olduğu dönemlerde başvuru yöntemlerinden biri de hastalığın olduğu yeri terk etmektir. Emevi halifeleri bilhassa yaz dönemlerinde çöle çekilip hastalığın geçmesini beklerken (Dols, 1977: 26) Avrupa'da da zenginler şehirleri terk ederek kır evlerine taşınıyorlardı.⁴ Bu tedbire başvuranlar arasında ölüm oranları bir hayli düşmüştür (Nikiforuk, 2020: 83). Ancak yoksullar için aynı şeyi söylemek mümkün değildi. Kötü beslenen

³ Bu salgın sırasında hem Roma hem de İran imparatorluklarının ağır darbe alması Müslüman Arap fetihlerini kolaylaştıran bir etken olarak düşünülmektedir (Dols, 1977: 18)

⁴ Kır evlerine sığınan zenginler çoğunlukla hayatta kalmayı başarmıştır. Şehirde bulunan evlerine dönmeden önce tütsülerle evi dezenfekte ettirir, sülfürle ilaçlardı. Bir diğer önlem olarak da eve yoksul bir kadın yerleştirirlerdi. Kadın eğer ölürse bir süre daha kır evlerinde kalırlardı (Nikiforuk, 2020: 83).

yoksul halk mikroba direnç gösteremediği gibi fare kaynaklı toprak evlerinden kaçacak maddi güce de sahip değillerdi (Özden ve Özmat, 2014: 67).

Veba ile mücadelenin bir diğer boyutunu da dualar ve muskalar oluşturmaktadır. Hristiyan dünyasında koruyucu olduğuna inanılan muskalara başvurulurken Müslümanlar arasında da üzerinde ayetlerin yazıldığı muskalar hazırlanıyor, dua ve zikirler öneriliyor; Allah'ın isimlerinden *el-Mümit* ve *el-Muhyi* kelimelerinin okunması isteniyordu (Dols, 1977: 124-127; Nikiforuk, 2020, 84; Gökhan, 2022: 53).

Avrupa'da zaman içerisinde salgın hastalıklardan korunmak için daha ilmi yöntemler kullanılmaya başlandı. Hastaların tecrit edildiği veba evleri yanında, hastalığın seyrini takip edebilmek için ölü kayıtları tutulmuş ve nihayet dışarıdan gelen gemilere karantina uygulanmasına başlanmıştı (Nikiforuk, 2020, 84). Yolculara karşı ilk karantina 1377'de Dubrovnik ve Venedik'te uygulanmıştır. Doğu'dan gelen bütün gemiler bu iş için ayrılmış limanlarda tecrit edilmiştir. Yolcular ve gemiciler kırk gün boyunca bu limanlarda alıkonuluyor, karaya çıkmalarına izin verilmiyordu (Özden ve Özmat, 2014: 68). Bunun yanında ilk karantinahane ise 1423 yılında Venedik yakınlarında Santa Maria di Nazeret Adası'nda kuruldu. XIV. yüzyılın sonlarında yaygınlaştırılan karantina tedbirleri bir süre sonra karayolu ulaşımında da sıkı sıkıya uygulanmaya başlandı (Sarıyıldız, 2001: 463; Davies, 2011: 468; Turna, 2011: 6).

Avrupa'nın birçok yerinde yerel yetkililer pazar alanlarını temizletirken pazar yerinin etrafına çöp atılması yasaklandı. 1350'de Paris'te domuzların sokakta dolaşması yasaklandığı gibi bir süre sonra ilk kanalizasyon şebekesi oluşturuldu. Bu arada çöplerin toplanmasıyla ilgili yeni düzenlemeler yapıldı. Milano'da ise hastalar aşıktan veya vebadan ölsünler diye evlerine hapsedilmiş veya şehir dışına sürülmüşlerdir (Özden ve Özmat, 2014: 67-68).

Salgın hastalıklara karşı uygulanan sıkı yöntemler zaman zaman sert tepkilere sebep olsa da bunların bir süre sonra işe yaradığı görülmüştür. Veba Londra'da en son 1665'te görülürken Marsilya'da da 1720'de 80.000 ölü verilerek son buldu (Nikiforuk, 2020, 89; Yaşayanlar, 2018: 738).

1. XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar

Başta veba olmak üzere salgın hastalıkların ayırım yapmadan tüm insanlara bulaştığı ve ağır kayıplara sebep olduğu bilinmektedir. Osmanlı toprakları da bu salgınlardan doğal olarak etkilenmiştir. Neredeyse tüm dünyada büyük yıkımlara neden olan Kara Ölüm, başta Bursa ve çevresi olmak üzere Anadolu'da da kendisini göstermiştir. Ancak Kara Ölüm'ün bilhassa konar göçer ahali arasında şehirlere nazaran daha zayıf hissedildiği düşünülmektedir (Varlık, 2017: 142 vd). XV. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Neşri, Cihannüma adlı eserinde hicri 832 yılında (1428-1429) Bursa'da meydana gelen taun-ı ekber sırasında Emir Sultan, Sultan Murad'ın kardeşleri Yusuf ve Mahmud çelebiler ve Hacı İvaz Paşa'nın da aralarında olduğu pek çok kimsenin hayatını kaybettiğini belirtmiştir (Neşri, II, 1995: 609). Bununla birlikte H. Lowry, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan komşularının 1348-1431 yılları arasında yaşadığı bir dizi salgın nedeniyle onlar aleyhine genişlediği ve hatta bundan istifade ettiği kanaatindedir (Lowry, 2003: 97).

İstanbul'un fethinden sonra veba kısa aralıklarla Osmanlı başkentinde görülmeye başlamıştır. İstanbul, Karadeniz ve Akdeniz istikametinden gelen sayısız geminin buluşma noktasıdır. Dolayısıyla dünyanın herhangi bir yerinde başlayan hastalık kısa bir süre içinde gemilerle İstanbul'a taşınıyor, buradan da Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerine yayılıyordu. Bu vasfından dolayı Panzac İstanbul'u veba odakları arasında göstermiştir (Panzac, 2017: 52).

İstanbul'da vebanın neden olduğu felaketin boyutunu oldukça canlı bir şekilde aktaran Kritovulos, 1466-1467 salgını sırasında ölüleri gömecek kimse bulunmadığını, bazı kimselerin şehirden kaçıp giderken bir kısmının da evlerinden dışarı çıkmadığını; ister Müslüman ister Hristiyan olsun ölenlerin ardından dua edecek kimsenin kalmadığı şehrin adeta viraneye döndüğünü kaydetmiştir. Salgın devam ederken Arnavutluk seferini tamamlayan Fatih Sultan Mehmed, tedbir amaçlı olarak İstanbul'a dönmemiş ve Sırbistan taraflarına gitmiştir.

Padişah ve ordu, ancak salgının hafiflediği haberinin gelmesiyle birlikte İstanbul'a dönmüştür (Kritovulos, 2013: 176-177).

Kritovulos'un anlatımından vebaya karşı iki farklı koruyucu yöntemin uygulandığı anlaşılmaktadır. Birincisi şehri terk etmek, ikincisi ise evlere kapanıp dışarı çıkmamak. Aslında İslamî gelenekte salgın hastalıklar karşısında yapılması gerekenler gayet açıktır. Hicretin 17. yılında Şam'da baş gösteren veba hadisesi sırasından yaşananlar sonraki dönemler için örnek teşkil etmiştir. Halife Hz. Ömer, Şam civarına geldiğinde bölgede veba olduğu haberini almış ve yapılan istişarelerden sonra geri dönülme emrini vermiştir. Bu sırada ordu komutanı Ebu Ubeyde, halifeye "*Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun?*" diye sorunca, "*Allah'ın bir kaderinden diğer bir kaderine kaçırıyoruz*" cevabını almıştır. Bu sırada yanlarına gelen Abdurrahman b. Avf, Peygamber'in şöyle dediğini nakletmiştir: "*Şayet bir yerde veba hastalığı olduğunu işitirseniz oraya gitmeyin. Bir yerde veba hastalığı çıkarsa ve siz orada bulunursanız vebadan kaçarak oradan çıkmayın*" (Hadislerle İslam, I, 2014: 601). Bu hadis salgın hastalıklar sırasında yapılması gerekenleri açık bir şekilde izah etmektedir. Salgın hastalıklara yönelik benzer bir yaklaşım Şeyhülislam Ebusuud Efendi'nin fetvaları arasında da yer almaktadır. Taundan kaçmanın caiz olup olmadığı sorusuna Ebusuud Efendi, "*Hak teâlâ hazretinin kahrından lütfuna iltica etmek niyeti ve itikadı caizdir*" cevabını vermiştir (Düzdağ, 1983: 182).

Osmanlı Devleti, neredeyse her on yılda bir tekrarlanan salgınlara karşı bazı tedbirler uygulamaya sokmuştur. Bunlardan biri de bir çeşit karantina uygulamasıdır. XVI. yüzyılda Sakız Adası'ndan gelen tüccarların "*taunlu yerden geldiniz*" denilerek 25 gün hapis tutulması buna bir örnektir (Turna, 2011: 11). Ancak bu uygulamanın devamlı ve düzenli olmadığını ifade etmek gerekir.

Avrupa tarih yazımında Osmanlıların vebaya karşı pasif ve kadercı bir tutuma sahip oldukları tekrar edilip durmuştur. Bunda Busbecq'in mektuplarının etkisi olduğu söylenebilir. Kutsal Roma Germen İmparatoru I. Ferdinand'ın elçisi olarak İstanbul'a gelen Busbecq, yakın dostu Nicholas Michault'a gönderdiği mektupların birinde vebanın İstanbul'daki etkilerinden söz etmiştir. Hastalığın kendisine bulaşmasını engellemek için Sadrazam Rüstem Paşa'dan başka bir yere nakledilmesini isteyen Busbecq, talebin Sultan'a iletileceği ve ona göre karar verileceği cevabını almıştır. Rüstem Paşa, durumu arz ettiğinde Sultan Süleyman, bu illetin Tanrı'nın oku olduğunu ve hedefinden şaşmayacağını, eğer Tanrı yok etmek isterse kaçmak veya saklanmanın yarar sağlamayacağını, kendi evinin de vebanın ortasında olduğu halde bir yere kıvıldamadığı şeklinde bir cevap vermişti (Busbecq, 2011: 198). Kanuni Sultan Süleyman'ın bu tavrı bundan sonra sürekli kadercı ve pasif tutumun göstergesi olarak kullanılmışsa da esasında bunu en büyük rakibi olan Habsburglara karşı siyasi bakımdan güçlü görünme isteği yanında erdem ve cesaret söylemi olarak yorumlamak gerekir (Varlık, 2017: 105).

İstanbul'da 1539'dan 1620 yılına kadar 25 veba salgını meydana gelmiştir (Kılıç, 2021: 92). Kutsal Roma-Cermen İmparatoru II. Rudolf'un 1591 yılında İstanbul'a gönderdiği heyetin içinde yer alan Baron Wratislav, bu salgınlardan birine denk gelmiştir. Baron Wratislav anılarında, kendilerine şehirde 80.000 kişinin öldüğünü bildirdiklerini, sabahtan akşama kadar sürekli gömülmek için ölü götürüldüğünü ve kimi evlerden üç dört cenazenin çıktığını ifade etmiştir (Baron Wratislav, 1996: 89).

Avrupa'da vebaya karşı alınan önlemler XVII. yüzyıldan itibaren etkisini göstermeye başlamıştı. Buna karşılık Osmanlı topraklarında veba tüm gücüyle varlığını sürdürüyordu. Başta İstanbul olmak üzere Osmanlı topraklarını ziyaret eden Batılı seyyahlar bunda Müslüman halkın kadercı ve vurdumduymaz tavrının etkili olduğunu iddia etmektedirler. 1671'de İstanbul'a gelen Fransız seyyah Grelot, alını yazısına inanan Müslümanların salgın bölgelerinden gelenleri karantinaya tabi tutmadığı gibi vebadan ölen birinin eşyalarını da derhal sattıklarını kaydetmiştir (Grelot, 1998: 49).

Müslümanların vebaya karşı sergiledikleri tavra dikkat çeken isimlerden biri de 1755'te İstanbul'a gelen Baron de Tott olmuştur. Fransa elçiliğinin tercümanı olarak göreve başlayan ve daha sonra topçu ve mühendis

okullarının kurulmasına katkı sağlayan isimlerden biri olan Baron de Tott, 150.000 kişinin vebadan dolayı öldüğü yıl hükümetin dua edilmesi için ferman yayınladığını ve günlük ölü sayısı 999'u bulana kadar tevekkül gösterildiğini ifade etmiştir. Türklerin kaderci yaklaşımına karşılık İstanbul'da yaşayan Avrupalıların daha tedbirli davrandığını kaydeden Baron, şehirde kalmalarını gerektirecek bir şey yoksa bunların ilkbahardan kışa kadar şehir dışında yaşadıklarını ve bilhassa Tarabya ve Büyükdere gibi yerleri tercih ettiklerini belirtmiştir (Baron de Tott, bty: 29-31). Salgın sırasında padişahların da şehir dışına çıkma tedbirini uyguladığı görülmektedir. Boğaz kıyısında bulunan saraylar bunun için hazırlanır ve padişahlar hastalığın seyri hafifleyene kadar burada kalırdı (Shefer-Mossensohn, 2014: 252).

2. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Salgın Hastalıklara Yönelik Devlet Tarafından Alınan Tedbir ve Uygulamalar

Herhangi bir hadise karşısında devletin gösterdiği yaklaşım bir süre sonra halkın vereceği tepkiyi de doğal olarak etkiliyordu. Osmanlı Devleti, Avrupa'da salgın hastalıklara karşı en başta gelen tedbir olan karantina uygulamasına geçmediği için halkın işin ciddiyetinin farkına varamamasını anlayışla karşılamak gerekir.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde önce 1811-1812 yıllarında veba ve daha sonra 1830'larda kolera ve ardından yeniden görülen veba salgınları büyük kayıplara yol açmıştı. Bu durum yeni birtakım tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştı.

1811'de Mısır'da etkili olan veba, çok geçmeden Anadolu'ya geçmiş ve İzmir'de de görülmüştür. Ticaret gemileriyle İzmir'e gelen hastalık yine aynı yolla İstanbul'a taşınmıştır. Kısa zamanda şehre yayılan vebanın öncelikle denizcilerin yaygın olarak oturduğu mahallelerde görülmesi hastalığın deniz yoluyla ulaştığının kanıtı niteliğindedir (Turna, 2011: 22-23).

Veba, kalabalık nüfusu nedeniyle İstanbul'da hayatı ciddi şekilde etkilemiştir. Başkente karadan ve denizden yapılan nakliyat aksamalara uğramış, temel ihtiyaç maddelerinin temininde dahi güçlükler yaşanmıştır (BOA. HAT. 280/16568). Öte yandan veba Anadolu'nun birçok yerinde görülmüş, halktan ve devlet adamlarında pek çok kimse hayatının kaybetmiştir (BOA. HAT. 497/24385). Veba, sadece insan hayatını etkilememiş ekonomiye de darbe vurmuştur. Yaşanan ölümler ve göçler üretimin düşmesine yol açmış, bu durum vergi toplamada önemli aksamlara sebep olmuştur. Nitekim Ankara'da meydana gelen salgın bilhassa gayrimüslimler arasında ölümlere sebep olduğundan cizyenin toplanmasında problemler yaşanmıştır (BOA. C.ML. 149/60305).

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde etkisini gösteren veba aynı zamanda Balkanlara da yayılmıştır. Ankara'da yaşanan hadisenin bir benzeri Belgrat ve Niş'te de görülmüş, göç ve yüzlerce ölüm nedeniyle vergi tahsilinde ciddi sıkıntılar yaşanmıştır (BOA. C.ML. 491/19999; 237/9917; BOA. HAT. 441/22186). Nitekim Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarını etkileyen veba karşısında tedirgin olan Avusturya, sınır geçişini kapatarak hastalığın kendi ülkesine yayılmasını engellemeye çalışmıştır (BOA. HAT. 1111/44738).

1811 ve 1812'de yaşanan salgına ilişkin geleneksel yöntemler dışında yeni bir usul ortaya konulmamıştır. Ancak ölü sayısının İstanbul'da günlük 850-900'den 1200'lere çıkması üzerine endişenin arttığı görülmektedir. Bu çerçevede müracaat edilen ilk önlem vebanın def'i için sabah erkenden, henüz güneş doğmadan Duhan Suresi'nin okunmasına yönelik fermanıdır (Câbi Ömer Efendi, II, 2003: 898-899). Artan ölü sayısı halkın da tedbir almasını zorunlu kılmış, mecbur olmadıkça evlerden çıkmamaya özen gösterilirken birçok aile başka mahallelere taşınma ihtiyacı hissetmiştir (Câbi Ömer Efendi, II, 2003: 901).

Hastalığı önlemek için atılan adımlardan biri de her türlü pislik ve rezilliğin kaynağı olarak görülen bekâr odalarının yıkılmasıdır. Galata, Kasımpaşa, Bahçekapı ve Asmaaltı'nda bulunan bekâr odaları mahalle sakinlerinin de şikâyetine konu oluyordu. Vebadan ölen kadınların cesetlerinin buralarda saklanıp geceleri denize atıldığı iddia ediliyor; zina ve fuhuşun devam etmesi halinde vebanın ortadan kalkmayacağına inanılıyordu (Câbi Ömer Efendi, II, 2003: 914; Şânî-zâde, I, 2008: 584). Çeşitli uygunsuzlukların yaşandığı yerler olmanın dışında vebanın yayılmasına da yol açan bu bekâr odalarından ahşap olanlar yıkılmış, kagir olanların

ise kapılarına taş duvar örülerek kapatılmıştır (BOA. C.SH. 6/290).

Bu arada hastalıktan kurtulmak için okunması gereken sure ve dualara ilişkin sık sık fermanlar yayınlanıyordu. Duhan ve Ahkaf surelerinin güneş doğmadan önce okunması istenirken, günahsız oldukları için dualarının kabul olacağına inanıldığından, bilhassa sıbyan mekteplerine giden çocukların haftada iki gün duaya çıkması, camilerde farz namazlarından sonra ayakta üç kez tekbir getirilmesi çağruları yapılmıştı. Yine halk arasında yayılan bir söylentiye göre bir hafız konağın etrafını dolaşıp içeri girerken Kuran'ın hatmini tamamlarsa o konağa taun ve veba sirayet etmezmiş. Bu nedenle Kuran okunarak İstanbul surlarının etrafının dönülmesi için emir verilmiştir (Câbî Ömer Efendi, II, 2003: 899-911). Bu sayede şehrin hastalıklara karşı koruma altına alınması umulmuştu. Yine benzer şekilde Ebusuud Efendi'nin bir beldede zuhur eden vebanın def'i için akşam ve yatsı namazları arasında makamsız olarak ezan okunmasına ilişkin fetvası hatırlatılmıştı (BOA. HAT. 1653/102).

1811-1812 salgını sırasında karantina uygulaması düşünülmemiştir.⁵ Aslında Osmanlılar karantina uygulamasını bilmiyor değillerdi. Avrupa'ya giden herkes bilhassa tüccarlar karantinaya tabi tutuluyor ve ne kadar faydalı olduğunu görüyorlardı. Doğu'dan giden tüm gemiler varış limanlarında karantinaya girmek zorundaydılar. 1784 yılında İstanbul'da göreve başlayan Fransız elçisi Choiseul-Gouffier'in maiyetinde rahip olarak bulunan Guillaume Martin, Asya veya Afrika'dan gelen bütün gemilerin Fransa limanlarına girmeden önce karantinaya alındığını, Türkiye'de böyle bir sistem kurulmadığı için her yıl binlerce insanın hayatını kaybettiğini ifade etmiştir. Nitekim Guillaume Martin'in de içinde bulunduğu gemi 3 Aralık 1784'te Toulon Limanı'na geri döndüğünde karantinaya alınmış ve yeni yılın ilk gününe kadar karantinada beklemişti (Martin, 2007: 142, 172). Fransızların 1798'de Mısır'ı işgali üzerine başlayan savaş sırasında İskenderiye'den gelen bir İngiliz gemisinde veba görüldüğü için Çanakkale açıklarında bekletilmiştir. Ancak bu bekleyişin Osmanlı Devleti'nin isteği üzerine mi yoksa gemi kaptanının kendi rızası ile mi olduğu anlaşılammıştır (Wittman, 2011: 65).

Salgın sırasında halkın moralini yüksek tutmak ve geleceğe dair umut aşılacak da önemliydi. Halkın padişahlara yüklediği ruhanî kutsiyet, yakıştırılan kerametler moral bakımından işe yarayabiliyordu. Bir inanışa göre padişahlar vebadan ölen birinin cenaze namazına katılır ve dua ederse şehir vebadan kurtulacaktır. Sultan II. Mahmud, 1812'de Ramazan ayında vebadan ölen kişilerin Ayasofya'da kılınan cenaze namazına katılmış ve dua etmiştir. Halk arasında epey sohbete konu olan bu namaz toplumun maneviyatını yükseltme adına atılmış planlı bir adım olsa gerek (Câbî Ömer Efendi, II, 2003: 891; Boyar ve Fleet, 2014: 39).

Osmanlı Devleti'nin salgın hastalıklara karşı çağa uygun tedbirlere başvurmaya başlamasında işaret edilebilecek gelişmelerden biri de modern tıp eğitimi verecek okulların açılmaya başlamasıdır. Nitekim 1827'de Tıphane-i Amire'nin açılmasıyla birlikte Mekteb-i Tıbbiye düzenli bir tıp eğitimi vermeye başlamıştır. Gerçi taşrada görev yapmak üzere sivil hekim yetiştirmek için 1866'dan kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi beklemek gerekmişse de Mekteb-i Tıbbiye'den yetişen mezunlar ordu birliklerinde ve askerî hastanelerde görev yapmaya başlamışlardı (Kılıç, 2020: 19-20). Bu hekimlerin salgın hastalıklara karşı önleyici tedbirler alınması için bir baskı unsuru oluşturduğunu düşünmek yanlış olmasa gerek.

Osmanlı Devleti'nde ilk karantina tedbiri 1831 yılında İstanbul'u etkisi altına alan kolera salgınına karşı uygulandı.⁶ Hindistan'dan dünyaya yayılan ve 1830 itibarıyla Avrupa'ya ulaşan kolera etkili önlemler almayı zorunlu hale getirmişti. Nitekim tedbir amaçlı ilk karantina Rusya'da hüküm süren kolera sebebiyle bu ülkeden

⁵ 1819 yılında vakanüvisliğe atanmış olan Şânî-zâde Ataullah Efendi, 1812 yılında vebadan dolayı ölü sayısı artınca 15 kişiden oluşan ailesine bir çeşit karantina uygulayarak zorunlu olmadıkça dışarı çıkılmasını yasaklamıştır (Şânî-zâde, I, 2008: 542). Aynı Şânî-zâde, Trabzon taraflarında ortaya çıkan veba nedeniyle evlerini terk eden kişilerin hastalığın iyice artmasına sebep olduğunu belirterek "Bir yerde veba çıktığını duyarsanız oraya girmeyiniz, eğer vebanın çıktığı yerde iseniz oradan ayrılmayınız" şeklindeki hadisi hatırlatmıştır (Şânî-zâde, I, 2008: 481).

⁶ Fransız seyyah Antonie Olivier, karantina uygulamasından yaklaşık 40 yıl önce Marmara Denizi'ndeki adaların bu iş için ne kadar uygun olduğundan söz etmiştir. Burgaz ve Kınalı adaların birinde bir korunma merkezi inşa edilerek gemilerin burada karantinaya alınabileceğini, bu sırada yolcuların da canları sıkılmadan vakit geçirebileceğini ifade etmişti (Olivier, 2016: 118).

gelen gemilere karşı uygulanmıştır (Sarıyıldız, 1996: 5).

Osmanlı Topraklarında kolera ilk olarak 1822'de görülmüştür. Basra Körfezi üzerinde Bağdat'a ulaşan kolera oradan Anadolu'ya yayılmış, 1823'te Urfa, Diyarbakır ve Halep'te görülmüştür (Ayar, 2007: 22-23). Koleranın Basra Körfezi üzerinden yayıldığı yerlerden biri de Hicaz olmuştur. Nitekim 1831 yılının hac döneminde kolera nedeniyle 20.000 kişi hayatının kaybetmiştir (Kuneralp, 1996: 503).

Kolera İstanbul'a Hicaz'da olduğu gibi 1831 yılında ulaşmıştır. Oldukça etkili olan hastalık 6.000 kişinin ölümüne yol açmış, 1832 yılı itibarıyla da tüm imparatorluğa yayılmıştı (Sarıyıldız, 2002: 311). İşte bu sırada artan ölümler nedeniyle Avrupa'da uzun süredir uygulanan karantina usulüne geçilmesi düşünülmüştür.

İslam dünyasında XIX. yüzyılın başlarından itibaren karantinanın caiz olup olmadığına dair sert tartışmalar yaşanıyor. Mesela, Tunus'ta Zeytûniye Medresesi'nin Mâlikî müderrisi Şeyh Muhammed Menâî ile aynı yerin Hanefî müftüsü Şeyh Muhammed Bayram tarafından bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Menâî, karantınayı Tanrı'nın kaza ve kaderinden kaçmaya kalkışmak olarak görürken, Şeyh Bayram, yalnız caiz olmakla kalmayıp, aynı zamanda vacip olduğunu belirtiyordu. Benzer tartışmalar İstanbul'da da yapılıyordu. Sultan II. Mahmud, bu direnci kırmak için Cezayirli Hamdullah bin Osman'a karantinanın haram olmadığına dair bir risale hazırlattığı gibi Takvim-i Vekayî'de de karantinanın yararları hakkında yazılar yazdırmıştı (Akyıldız, 1993: 265; Sarıyıldız, 1996: 5-6).

Karantinanın uygulanması aşamasında Kızkulesi'nde vebalı hastaları tedavi eden Fransız Doktor Antuvan Lago önemli bir rol oynamıştır. Antuvan Lago, karantina usulü ve onun kabulü hakkında uzun bir layiha kaleme alarak Avrupalıların hastalıkla mücadele tarzı ve usullerini anlatmıştı. Lago, Türkiye'de de aynı yollarla yapılacak mücadele ile hem hastalığın mağlup edilebileceğini hem de başka yerlere yayılmasına engel olunabileceğini izah etmişti. Yine Antuvan Lago layihasında, karantinanın yalnız bir şehir veya bir vilayetle sınırlı olmayıp bütün ülkeye uygulanmasını önermiş ve bu arada İstanbul'da bütün bu işleri yürütecek bir koordinasyon merkezinin kurulması gerektiğine işaret etmişti (Uludağ, 1938: 447; Akyıldız, 1993: 266; Sarıyıldız, 1994: 335).

Bu dönemde atılan önemli bir adım da hastalığın seyri hakkında Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'ye hazırlatılan Kolera Risalesi'dir. 1831 yılında Matbaa-i Amire'de bastırılan bu risale devlet adamlarına, sivil ve askerî görevlilere ve mahalle muhtarlıklarına kadar dağıtılmıştır (BOA. HAT. 1229/47950; Mustafa Behçet Efendi, 1247; Yıldırım, 1985: 1326).

Devam eden süreçte usul ve işleyişe dair kararların alınması için bir Karantina Meclisi oluşturulmuş ve ardından Şeyhülislam Mekkiâde Asım Efendi'den karantinanın şeriata uygun olduğuna dair fetva alınmıştı. Fetva şu şekildedir: *"Bir beldeye taun isabet edip Hak sübhaniha Taâla Hazretlerinin kahrından lütfuna iltica ile tahaffuza teşebbüs etmede beis var mıdır? El cevab yokdur"* (Sarıyıldız, 1994: 336; Uludağ, 1938: 448; Yıldırım, 2014: 70).

Koleranın İstanbul'da yayılmasında daha çok Rusya tarafından gelen gemiler rol oynamıştır. Galata'da bazı kimselerde koleranın görülmesi üzerine bir takrir kaleme alan Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi, koleranın Hindistan'dan itibaren izlediği güzergâhı işaret ettikten sonra hastalığın birkaç saat içinde bulaşacak kadar tesirli olduğuna dikkat çekmiş, tedavisi ve ilacı olmayan bu hastalığa karşı en iyi tedbirin karantina olduğuna vurgu yaparak Rumeli tarafından ve Rusya'dan gelecek gemiler için karantina uygulanmasını ısrarla önermiştir (BOA. HAT. 1229/47952).

Hekimbaşı'nın tavsiyesi üzerine karantina uygulamasına ilk olarak Karadeniz istikametinden başlanmış ve bu iş için iki uygun nokta seçilmiştir. Buna göre Müslümanlara ait gemiler Büyük Liman'da, yabancı devletlere ait gemiler ise İstinye'de karantinaya tabi tutulacaktı. Alınan karar tercümanlar aracılığıyla elçiliklere bildirilmiş ve kurallara uyulması hususunda hassasiyet gösterilmesi istenmiştir. İlk planda beş gün olarak uygulanacak karantina için ihtiyaç duyulan binaların inşaatına 50.000 kuruş ayrılmış ve çalışmalara derhal başlanmıştı. Öte yandan bakkal, kasap ve diğer dükkânlar için bütçe ayrılmamış, bu iş masraf ve kazançları kendilerine ait olmak

üzere esnafa bırakılmıştı (BOA. C.SH. 14/651; BOA. HAT. 1229/47951; 1229/47950).

Koleranın hemen ardından bu kez veba yeniden Osmanlı topraklarında görülmeye başlamıştı. 1830'lu yıllarda Anadolu'nun birçok yerine yayılan veba 1835'te İstanbul'a ulaşmıştı. Bu nedenle Karadeniz güzergâhına ilaveten Çanakkale tarafında da karantina uygulaması zorunlu hale getirildi (Yıldız, 2014: 29 vd; Yıldırım, 1985: 1325).

Akdeniz istikametinden gelen gemilere karantina uygulanabilmesi için öncelikle eksikliklerin giderilmesi gerekmiş ve karantina mahalline bir de sancak çekilmişti. Böylece 6 Zilhicce 1250 (5 Nisan 1835) itibarıyla karantina uygulaması başlamıştı. Ancak Avrupalılara ait bazı gemiler belirlenen kurallara riayet etmeyip yollarına devam ediyorlardı. Öte yandan bazı gemiler de konsolosluk ve sefaretlere mektuplar yazarak karantınayı delme teşebbüsünde bulunuyorlardı. Bu durum karantina yetkilileri arasında rahatsızlığa sebep oluyordu. Buna rağmen alınan tedbirler bir süre sonra etkisini göstermeye başlamış ve Çanakkale ile köylerinde hastalık büyük oranda ortadan kalkmıştı (BOA. HAT. 524/25569).

Veba ve kolera hastalıkları en çok askerler arasında görülüyordu. Zaman zaman gerçekleştirilen yer değişiklikleri muhtemelen hastalığın yayılmasına sebep oluyordu. 1836'da Muğla'da redif askerleri arasında görülen veba, yöre halkını tedirgin ettiğinden hasta askerlerin memleketlerine gönderilmesi ve şehre başka birliğin getirilmemesi talep edilmişti. Bunun üzerine hasta askerler memleketlerine gönderilmiş ve hastalığı taşımamaları için de bir süre karantinaya tabi tutulmuşlardı (BOA. C.AS. 515/21491). Aynı tarihlerde Erzurum, Bozok ve Kayseri taraflarında yine birliklerde görülen veba nedeniyle hasta askerler evlerine gönderilmişti (BOA. HAT. 1616/3; 330/19082).

Sultan II. Mahmud, karantina dairelerinin kurulmasına danışmanlık etmek üzere Avusturya'dan uzmanlar getirtmeyi gerekli görmüştü. Bu amaçla ilk olarak Dr. Franz Minas İstanbul'a gelmiştir. 9 Temmuz 1838'de İstanbul'da çalışmaya başlayan Dr. Minas, hem İstanbul'da hem de İstanbul dışında karantina önlemlerinin hayata geçirilmesini sağlamıştır. Daha sonra Dr. Neuner ve Dr. Bernard da İstanbul'a gelerek görevlerine başlamıştır (Yıldırım ve Dumanlı, 2020: 41-43).

Karantina teşkilatının oluşturulmasıyla beraber salgın hastalıklara karşı daha akılcı yöntemler uygulanıyor ve karşılığı da alınıyordu. Nitekim 1839 yılının başlarında İstanbul'da veba vakası görülmemişti. Buna karşılık hastalığın etkisi taşrada devam ediyordu. Hastalığın görüldüğü mahallere tabipler ve memurlar sevk edilip gerekli tedbirler alınırken İstanbul'da da tedbir elden bırakılmıyordu. Şehre gelen gemi ve yolcular karantinaya tabi tutulurken yeni bir uygulama olarak aylık sıhhi durum cetvelleri hazırlanıp meclis-i tahaffuza gönderiliyordu. Böylece hasta ve ölüm vakaları günü gününe kaydedilmiş oluyordu (BOA. HAT. 524/255572).

Vebaya karşı yapılması gereken şeyleri halka duyurmak için 1839'da Meclis-i Tahaffuz tarafından bir layiha hazırlanmış ve ilan edilmiştir. Bu layihada vebanın ana kaynağı olarak Mısır gösterilmiş ve Mısır'dan gelen eşya ve yolcuların vebayı yaydığı belirtilmiştir. Avrupa devletlerinin bulaşık yerlerden gelen eşya ve insanları temizledikten sonra memleketlerine aldıkları ve bu sayede hasta olmadıkları izah edildikten sonra şimdiye kadar yeterli tedbir almayan Osmanlı Devleti'nin vebadan dolayı çok kayıp verdiğine vurgu yapılmıştır. Layihada düşmana karşı sınır boylarında nasıl kaleler inşa edilip silahlandırılıyorsa vebaya karşı da aynı şekilde hazırlık yapmanın önemine değinilmiş ve başta yangın olmak üzere insanın malına ve canına zarar veren şeylere karşı nasıl tedbir alınıyorsa vebaya karşı da tedbir almanın gerekliliğine işaret edilmiştir.

Layihada üzerinde durulan bir husus da vebadan ölenlerin eşyalarının kullanılması ve satılması meselesidir. Bu eşyaların hastalığın yayılmasında ve ölümlerin artmasındaki rolüne değinilerek bilhassa kumaş eşyaların temizliğine özen gösterilmesi tavsiye edilmiştir.

Layihada vebaya yakalanan kişilerin nasıl anlaşılacağına dair de bilgi verilmiştir. Buna göre bir kişi sağlıklıyken bir anda azalarında zayıflık başlarsa, vücudunda yüksek ateş, eklem yerlerinde ağrı, çehresinde bozulma, koltuk altlarında ve kasıklarda kırmızı çıban ve yumrular çıkarsa bunların vebanın belirtileri olduğu ve bu durumda

derhal belde hakimlerine haber verilip gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Vebaya karşı herkesin yaşadığı yeri temiz tutması, sokakların temizliğine özen gösterilip hayvan leşlerinin atılmaması tembih edilirken vebadan ölenlerin mezarlarının derin kazılması ve mezara kireç dökülmesi hususlarında uyarı yapılmıştı. Öte yandan evlerin sirke ile tütsülenip sık sık havalandırılması, hazmı zor yiyeceklerden uzak durulması, çürük ve bozuk yiyeceklerin tüketilmemesi istenmişti. Dikkat çekilen önemli bir nokta da fakir fukaraya yardım edilmesidir. Şayet bu insanlar vebaya yakalanırlarsa çok geçmeden servet sahibi insanlara da hastalık bulaşacağından veba ile topyekûn mücadele önerilmiştir (BOA. İ.MSM. 89/2541).

Layihada işaret edilen tedbirlere ve tavsiyelere bakıldığında salgın hastalıklar karşısında kat edilen mesafenin büyüklüğü göze çarpmaktadır. Bunun yanında insanlar vebaya karşı dualar etmeye devam ederken çeşitli tılsımlardan da medet umuluyordu (BOA. TS.MA.e. 1212/46; 1064/81; 1407/44)

Vebanın etkisini kaybetmeye başlamasından bir süre sonra bu kez kolera geri dönmüştür. 1844 yılında Hindistan'dan yayılan yeni bir kolera salgını Asya'yı etkisi altına almış ve 1846'da İran'da binlerce kişinin ölümüne sebep olmuştu (Ayar, 2007: 11). Kolera, İran'dan hemen sonra 1846'da Bağdat'a ulaştı. Bağdat Valisi Necip Paşa, İstanbul'a gönderdiği pusulada alınan tüm önlemlere rağmen koleranın hızla yayıldığını bildirmiştir (BOA. İ.DH. 130/6651). Kolera, Bağdat'ın ardından Irak'ın diğer şehirleri ve Suriye'de görülmüş daha sonra ise Hicaz'a ulaşarak binlerce kişinin ölümüne yol açmıştır (BOA. A.DVN. 20/106; BOA. İ.DH. 136/6977).

Bağdat, Şam ve Hicaz taraflarında alınan önlemler 1847 yılı itibarıyla bu bölgelerde koleranın hızını kesmişti. Ancak gerekli tedbirler alınmazsa bilhassa memleketlerine dönen hacılar nedeniyle hastalığın daha fazla alana yayılma tehlikesi vardı. Bu nedenle sık sık uyarılarda bulunuluyor, sıkı tedbir alınması isteniyordu (BOA. A.MKT. 67/57; BOA. İ.DH. 136/6977).

Alınan tedbirlere rağmen kolera bilhassa hacılar vasıtasıyla 1847 yılında İstanbul'a taşınmış ve 1847-1848 kolera salgını sırasında 5.275 kişi hayatını kaybetmiştir. Aynı dönemde Anadolu ve Balkanlara da yayılan kolera pek çok ölümü beraberinde getirmiştir (Sarıyıldız, 2002: 311; BOA. C.SH. 21/1048).

Kolera İstanbul'a ulaştığında devlet eskiye nazaran bir hayli tecrübe kazanmıştı. Nitekim Meclis-i Tahaffuz, öncelikle koleranın görüldüğü yerlerden gelen gemi ve yolculara karantina uygulanması kararını vermişti. Ancak hastalık yayılınca İstanbul'a gelen tüm gemilere ve yolculara karantina uygulanması kararı verildi (BOA. İ.DH. 162/8410). Aynı zamanda hastalığın yayılmasını engellemek üzere halkı bilinçlendirmek adına adımlar atılmaya başlanmış ve alınması gereken tedbirleri içeren bir kolera risalesi hazırlanmıştı. Rumca ve Bulgarca dahil olmak üzere farklı dillerde hazırlatılan risaleler tüm valiliklere gönderilmişti (BOA. A.MKT. 224/84; 135/42; BOA. MVL. 62/69).

Kolera hastalığının sebepleri hakkında İngiltere'de kurulan bir komisyon bir kitapçık hazırlamıştı. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston bu kitapçıklardan iki nüshayı Sultan Abdülmecid'e takdim edilmek üzere İstanbul'a göndermişti. İngilizler tarafından hazırlatılan kitapçık hekimbaşına gönderilerek Türkçeye tercümesi yaptırılmıştı (BOA. İ.HR. 47/2231).

Koleraya ilişkin bir yazı kaleme alan isimlerden biri de İngiltere'nin Mısır'daki başkonsolosluğu hizmetinde çalışan Mösyö Barker olmuştur. Amacının insanlığa faydalı olmak olduğunu söyleyen Barker, kolera illetinin ileri dereceye ulaşmış hastalarda dahi iyileşmesine yarayacak şu tavsiyelerde bulunmuştur:

Bir kişide ishal zuhur ettiğinde hemen ayaklarını dizlerine kadar el dayanamayacak kadar sıcak suya koyup altı yedi avuç kaba tuz konmalıdır. İki kuvvetli adam hastanın harım saat kadar ayaklarını şiddetle ovup her iki ayağın damarları açılarak adamın kuvvetine göre yirmi dakika kan akıtılmalıdır. Yine bu sırada azar azar sıcak su ilave edilmelidir. Bir süre sonra adamın aklı başına gelince konuşmaya başlar ve yemeğini yer. Eğer asker ise ertesi gün salimen talimine gidebilir (BOA. HR.TO. 211/6).

Alınan tedbirler bir süre sonra etkisini göstermeye başlamıştı. Hasta ve ölüm vakalarının azalması üzerine

karantina uygulaması gevşetilmiş, içerisinde hasta yolcu yoksa gemilerin karantina bekleme zorunluluğu kaldırılmıştır (BOA. İ.DH. 162/8410). Nitekim 20 Zilkade 1264 (18 Ekim 1848) tarihinde padişaha sunulan arz tezkiresinde İstanbul'da bir süredir devam eden koleranın def edildiği ve son on gün içerisinde şehirde hastalığın görülmediği büyük bir sevinçle bildirilmiştir (BOA. İ.DH. 181/9904).

3. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Salgın Hastalıklara Karşı Halkın Tutumu

Türklerin vebaya karşı tedbir almadığına ilişkin birçok iddia seyahatnamelerde ortaya atılmaktadır. Bunlardan biri oldukça erken tarihli bir kayıta Pierre Belon'un seyahatnamesinde yer alır. 1547'de Fransız elçisi Gabriel D'Aramon'un maiyetinde İstanbul'a gelen Pierre Belon, Türklerin vebaya karşı zamanında tedbir almadığı için bunun bedelini sık sık ödediklerini ifade etmiştir (Belon, 2020: 144).

Vebaya karşı akla gelen ilk tedbir şehri terk ederek kalabalıktan uzak yerlere gitmektir. Bunu İstanbul'da bulunan elçiler ve maiyetleri de yapıyordu. Fransa Elçisi M. De Nointel, 1672'de vebanın yaygınlaşması üzerine elçilik binasını terk ederek Tarabya'daki konutuna çekilmişti (Galland, I, 1998: 88).

1788'de İstanbul'a gelen İspanyol denizci Federico Gravina, İstanbul halkının vebaya karşı aldığı önlemlere ilişkin ipuçları vermektedir. Gravina, varlıklı Türklerin salgın sırasında zamanlarını Karadeniz'den esen hafif rüzgârın serinlik verdiği boğaz kıyılarında geçirdiğini ifade etmiştir. Bunun dışında yabancı temsilcilerin de aynı yerlere taşındığını, ayrıca imkânı olan birçok kimsenin Büyükdere, Tarabya, Kanlıca ve Büyükdere'ye gittiğinden söz etmiştir (Gravina, 2004: 55). Anlatılan bu önlemler Türk halkının vebaya karşı hiç de vurdumduymaz bir yaklaşımı olmadığını göstermektedir. Öte yandan tedbir alınmadan hareket edenlere de rastlamak mümkündür. 1802'de İstanbul'a gelen Alman seyyah Ulrich Jasper Seetzen, vebadan ölen bir Ermeni'nin cenazesinin üstü açık bir tabutta ve kalabalık bir grubun eşliğinde mezarlığa götürülmesini hayretle izlemiştir (Seetzen, 2017: 108).

Seyyahların, Müslüman ahaliyi kaderci veya umursamaz olarak tasvir etmelerine karşı imkânı olan kimselerin farklı önlemler aldığı birçok kayıta görülmektedir. Bunlardan biri Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarih'inde yer almaktadır. Daha önce İstanbul kadılığı yapmış olan Seyyid Mehmed Said Efendi, İstanbul'da veba baş gösterince Rumelihisarı'nda bulunan sahilhanesine gitmiş ancak buradayken hizmetindeki kişiler arasında hastalık görülünce bu kez Anadolu yakasında geçmiş ve Bahayi Körfezi'nde bulunan bir eve taşınmıştır. Bütün bunlara rağmen hastalık onu bu evde yakalamış ve vebadan hayatını kaybetmiştir (Ahmed Cevdet Paşa, 2018: 103).

Salgın hastalıklara karşı eskiden beri uygulanan İslamî pratikler hemen her devirde sürdürülmüştür. Evlerde, camilerde, türbelerde dua edilmesi, oruç tutulması, sadaka dağıtılması her zaman rastlanan uygulamalardır. Böylece Müslümanlar, Allah'ın yardımı ile bu musibetten kurtulacaklarına inanıyorlardı (Arık, 1991: 31). Fakat öte yandan geleneksel halk hekimliğinin devreye girdiği tıbbi yöntemler de göz ardı edilmemelidir. Çiçek hastalığına karşı uygulanan aşı yöntemi bunlardan biridir. Bir çeşit cerrahi yöntem olan ve telkih-i cüderi denilen bu aşı uygulamasında genelde halk tıbbında uzmanlaşmış olan yaşlı kadınlar, çocukların kollarında, göğüslerinde ve alınlarında dört veya beş damarı açıyor ve çiçek hastalarının açık yaralarından alınan mukusu damarın içine koyuyorlardı. Bu işlemden sonra çocuklar birkaç gün yüksek ateşle mücadele ediyorsa da daha sonra bu hastalığa bir daha yakalanmıyorlardı⁷ (Shefer-Mossensohn, 2014: 94; Eroğlu vd. 2014: 196).

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'a gelen Fransız seyyah Antonie Olivier, veba hastalığının yayılmasını kürk giyme alışkanlığına bağlamıştır. Hastalıktan ölenlerin kürkleri ya satıldığı için ya da akrabaları tarafından kullanıldığından mikrop kolayca yeni kullanıcısına geçerdi (Olivier, 2016: 191). Vebadan ölen birinin kürk ya da diğer kıyafet veya eşyalarını kullanmak hastalığa davetiye çıkarmak anlamına gelmekle birlikte kıyafetlerin oldukça pahalı olduğu gerçeğini de unutmamak gerekir. Bu nedenle yorgan, yastık, çarşaf gibi eşyalarla birlikte

⁷ Çiçek aşısı uygulama gibi vebaya karşı da aşı uygulandığı bilinmektedir. Aynı zamanda doktor olan Fransız seyyah Antonie Olivier, bunu gülünç bulmuş ve bunun yerine hastalığı bütünüyle ülkeden uzak tutacak daha gerçekçi tedbirler üzerinde durulması gerektiğini tavsiye etmiştir (Olivier, 2016: 198).

kıyafetler de aile üyelerine miras kalır veya çoğu zaman şahsın hangi hastalıktan öldüğüne bakılmadan eşyaları ve elbiseleri bit pazarında satılırdı (Varlık, 2017: 56).

Seyyahlar eserlerinde Türklerin hastalığa karşı umursamaz tavrına karşılık İstanbul'da yaşayan Avrupalıların aldıkları önlemlerden övgüyle bahsetmektedirler. Antonie Olivier, İstanbul'da veba salgını çıkınca Avrupalıların derhal evlerine kapandığını, ihtiyaç duydukları şeyleri güvendikleri bir kişiye getirip ekmek hariç her şeyi sudan geçirdiklerini anlatmıştır (Olivier, 2016: 192).

Vebaya yakalanan hastalara yönelik birçok tedavi yöntemi uygulanıyordu. Bunlardan biri tüm vücudun zeytinyağı ile ovulmasıdır. Olivier hastalık belli bir aşamaya geldikten sonra bunun bir fayda sağlamayacağı kanaatindeydi. Ancak önleyici bir tedbir olabileceğine dair düşünceleri vardır. Yağ ticareti yapan kimselerin vebaya yakalanmadığı şeklinde ortaya atılan bir iddiadan söz eden Fransız seyyah ister bitkisel isterse hayvansal olsun bütün yağların koruyucu olabileceğine yönelik inancını ifade etmiştir (Olivier, 2016: 193). Doktor Olivier, Müslümanlar hariç yerli halkın hastalara alkollü içecek verdiğini ve bunun da vücudun zehrini atmada işe yarayabilecek bir yöntem olduğunu belirtmiştir. Yahudi doktorların başvurduğu bir yöntem ise sağlıklı bir insanın idrarının iki veya üç limon sıkıldıktan sonra hastaya içirilmesidir. İlginç olan ise işe en çok yarayan ilacın bu olduğu görüşüdür (Olivier, 2016: 197).

1814'te İstanbul'a gelen Polonyalı seyyah Kont Edward Raczynski de vebaya karşı gösterilen umursamaz tavırdan bahsetmektedir. Raczynski, Odessa'da oldukça sıkı karantina uygulamasından geçmişse de o tarihlerde İstanbul'da henüz karantina uygulaması başlamadığı için rahatça şehre giriş yapmıştır. Bir süre kendini koruyarak gezintiler yapan Raczynski, daha sonra kendi ifadesiyle "*Türkler gibi umursamaz*" olmayı seçmiş ve kısmetinde ne varsa onu beklemeye başlamıştır (Raczynski, 1980: 25).

Beyoğlu'nda Fransız elçiliğinin hemen yanındaki evde vebadan dolayı ölümlerin yaşanması Raczynski'ye gözlem yapma fırsatı vermiştir. Buna göre Avrupalılar derhal evlerine kapanarak tanıdıklarıyla ilişkilerini kesmiş, buna karşılık Türkler hiç telaşa kapılmadan hayatlarını her zamanki gibi sürdürmüşlerdir. Raczynski, bu durum Avrupa'da olsa polisin derhal bulaşıcı hastalığın çıktığı evdeki kıyafet ve eşyaların yakılmasını sağlayacağını oysa Türklerin havalandırmaya bile ihtiyaç duymadan mevcut eşyaları kullanmaya devam ettiğini kaydetmiştir (Raczynski, 1980: 54).

1821 yılında İstanbul'a gelen İrlandalı vaiz Robert Walsh aynı zamanda tıp eğitimi almıştı. Türklerin hastaları sağlıklı olanlardan ayırt etmek için hiçbir çaba sarf etmediğini ifade eden Walsh, ölenlerin kıyafetlerini giymeden önce sadece havalandırmakla yetindiklerinden söz etmiştir. Beyoğlu'nda Hristiyanların başına gelen hadise ise hem büyük bir korkuya sebep olmuş hem de ne kadar tedbir alınıralsa alınsın bir şeylerin gözden kaçabileceğini göstermiştir. St. Antoine Kilisesi rahibi ölünce cenaze, bir eli dışarıda kalacak şekilde ziyarete açılmış ve binlerce Hristiyan gelip ölü rahibin elini öpmüştü. Fakat durumdan şüphelenen birinin uyarısı üzerine cenaze detaylı bir şekilde incelenmiş ve vücudunda hıyarcık ve çıbanlara rastlanmıştı. Bu haber çevrede duyulunca büyük bir panik başlamış, kilise derhal dezenfekte edilerek kırk günlük karantinaya alınmıştı. Yine aynı günlerde sahte bir sağlık raporu ile İstanbul'a gelen bir İngiliz gemisinin personeli Walsh'ın görev yaptığı şapele gelmiş ve ayine katılmışlardı. Bu gemicilerin bazılarında veba çıkması başka bir paniğe yol açmıştır (Walsh, 2021: 318).

Vebaya yakalanan kimselerde ortaya çıkan hıyarcık eğer iltihaplanırsa hastanın sağlığına kavuşma ihtimali artıyordu. Robert Walsh, yaralardan dışarı çıkan iltihaba Rumların çok değer verdiğini, bu iltihaptan bir parçayı üzerlerinde taşıyan kişilerin hastalıktan korunacağına inandıklarını, hatta bunu parayla sattıklarını kaydetmiştir (Walsh, 2021: 398).

Robert Walsh, Türklerin hastalığa karşı vurdumduymaz tavrına karşılık Sultan II. Mahmud'un akılcı tedbirler aldığını ifade etmiştir. İngiliz elçiliğine başvuran Sultan, hastalığın dışardan gelmesini önlemek için Avrupa standartlarında bir karantina istasyonu planı hazırlanmasını istemiştir. Bunun için Malta'da uzun seneler

boyunca bir karantina istasyonunu işleten Yüzbaşı Schembri görevlendirilmişti. Yüzbaşı Schembri hazırladığı raporda, sadece boğazlarda değil tüm limanlarda karantina büroları kurulmasını, hastalığın çıkışını izleyecek ve acil önlemler alacak sağlık zabıtası oluşturulmasını, ancak her şeyden önce bir karantina meclisi teşkil edilmesini önermişti (Walsh, 2021: 433).

İrlandalı doktor ve vaiz Walsh'ın Sultan II. Mahmud'un takdir ettiği bir diğer uygulaması Hekimbaşı Behçet Efendi'ye hazırlattığı Kolera Risalesi'dir. Matbaa-i Amire'de basılan bu risale derhal dağıtılmış ve bir kopyası da Walsh'ın eline geçmiştir. Risalede hastalığın tarihçesi, belirtileri ve alınması gereken önlemlerden söz edilmiştir. Karantinaya yönelik atılan adımlar ve ardından dağıtılan Kolera Risalesi halk üzerinde bir etki yaratmış olabilir. Zira Walsh, Büyükdere'de sokak ortasında gezen bir adamın kolera olduğunu haber alan Türklerin hemen evlerine kaçıp kapılarını kapattıklarını yine şaşkınlıkla izlemişti (Walsh, 2021: 435).

Kolera üzerine araştırma yapmak üzere 1831'de İstanbul'a gelen Amerikalı James Ellsworth De Kay, bir köy çeşmesinin yanında gördüklerine bir hayli şaşırmıştır:

Fundalıkla kaplanmış patikadan aşağı inerken, aniden, görülmedik bir şeyle meşgul olan ihtiyar bir Türk'e rastladık. Mermer bir köy çeşmesinin yanında alışlageldik pozisyonda yerde oturuyordu ve elinde tuttuğu bir kitabın sayfalarını öyle dikkatlice inceliyordu ki yakınına gelene kadar bize aldırmadı bile. Bir Türk'ün konsantrasyonu hiçbir durumda asla bozulmaz ve buna uygun olarak adetten karşılıklı selamlaştıktan sonra, sözü derin derin düşünmesine neden olan kitaba getirdi. Bunun İstanbul'un tıp heyeti tarafından hazırlanmış kolera hakkında bir risale olduğunu, Padişahça bastırıldığını ve imparatorluğun her yerine bedava dağıtıldığını söyledi (De Kay, 2009: 117).

Türklerin hastalıklara karşı tedbir almayı Allah'a karşı saygısızlık olarak gördüklerine ilişkin çok şey duyan De Kay, bu gördüğü manzaradan sonra duyduklarına karşı bundan böyle kuşkuyla yaklaşması gerektiğinin farkına varmıştı.

1830'da Haçlılarla ilgili bilgi toplamak için François Poujoulat ile birlikte İstanbul'a gelen Joseph François Michaud, İstanbul'da sık sık tekrar eden hastalıkların sebebini de merak etmiştir. Michaud, Türklerin namazlardan önce abdest aldıkları için Hristiyanlara nazaran oldukça temiz olduklarını, bunun yanında tıpkı bedenleri gibi evlerinin temizliğine de büyük bir titizlik gösterdiklerini gözlemlemişti. Dolayısıyla hastalıkların sebebini ne şehrin ne de insanların temizliğinde aramak gerektiğini asıl nedenin dışarıdan gelen mallar olduğu sonucuna varmıştır. Bunun için de yapılması gereken şey sıkı bir denetimdir (Michaud ve Pojoulat, 2014: 36).

1830'larda İstanbul'a gelen İngiliz yazar Alexander William Kinglake, veba devam ederken sokağa çıkmak zorunda kalan Avrupalıların, kimseye temas etmemek için çok dikkat ettiğini, korkup büzülerek dolaştıklarını hele de Fransızların mutlaka naylon ceket giyerek dışarı çıktığından mizahi bir dil kullanarak söz eder. Buna karşılık Türklerin, alınan tedbirleri gereksiz görmekle birlikte nezaketle karşıladıklarını anlatır. Bu arada yazar, İstanbul'da önlem alarak yaşamanın zorluğunu da fark etmiş olacak ki başlarda gösterdiği özeni sonradan terk etmiş ve bunu "*Doğu'da kaldığım süre boyunca görüşlerim kadere inananların görüşüne çok yaklaşmıştı*" şeklinde izah etmiştir (Kinglake, 2004: 31-32).

Alman subay Helmuth von Moltke, İstanbul'da görev yaptığı süre zarfında bilhassa askerler arasında hastalık ve tedbirlere olan bakışa ilişkin birçok anekdot kaydetmiştir. Öncelikle belirtmek gerekirse Moltke'nin bizzat kendisi de vebanın bulaşıcılığı konusunda kafa karışıklığı yaşamaktadır. Beyoğlu'nda bulunan Frenk hastanesinde görev yapan bir Katolik papazın yıllarca vebalılarla temas ettiği halde görevinin başında olmasına şaşırılmaktadır. Bundan dolayı bir mektubunda, "*hastalık sınırlı derecede bulaşıcıdır*" ifadesini kullanmıştır. Bir diğer ilginç tespiti de Avrupalılardan herhangi birisinin vebaya yakalanması halinde yüz Türk'e bedel patırtı çıkardığıdır. Hastalık kendini gösterdiğinde Avrupalılar bütün elbiseleri, yatakları, çarşafı, halıları yıkayıp döşemeleri ovalar, kâğıtları tütsüleyip duvarları badana ederken Türklerin birine dokunursam vebaya tutulur muyum diye bir tasası olmadan hayatına devam ettiğini ifade etmiştir. Moltke, mevcut durumu şu şekilde

aktarmıştır:

Buradan pek uzak olmayan bir bataryada vebalılar için bir hastane kuruldu; bataryadaki bir tabur askerin hemen hemen üçte ikisi öldü. Birkaç defa, az önce bir arkadaşlarını gömmüş olanların tabut örtüsünü sırtlarına almış, tasasızca şarkı söyleyerek, salına salına yerlerine döndüklerini gördüm. Orada ölenin mirasını aralarında paylaştılar ve büyük bir ihtimalle kendilerine üç defa yirmi dört saat içinde ölümü getirecek olan bir ceket ya da pantolonu aldık diye çok sevindiler (Moltke, 2016: 117).

Moltke'yi şaşırtan bir diğer husus Frenklere oranla daha fazla Türk'ün vebaya yakalanmasına karşılık, Frenklerin on katı kadar Türk'ün iyileşip ölümden dönmesidir. Moltke bunun sebebini Türklerin hastalığa sabır ve metanetle katlanmasına bağlamıştır. Daha sonra Moltke bir mukayese daha yapar. Frenklerin sokaklarda siyah canfes muşambalar içinde, korkunç hayaletler gibi dolaşıp birbirinden kaçışırken cenazelerinin sadece papazlar eşliğinde mezarlığa götürüldüğünü, dost ve akrabalarının cenazelere katılmadığını; buna karşılık bir Müslüman cenazesi gördüklerinde diğer Müslümanların hiç tanınmasalar bile bir müddet omuzlarında taşımak için tabuta sokulduklarını ve cenazenin kalabalık eşliğinde mezarlığa götürüldüğünü kaydetmiştir (Moltke 2016: 119).

Kinglake gibi Moltke de Türklerin tedbir almamakla birlikte tedbirli davrananlara karşı gayet nazik davrandıklarını belirtmektedir. Türk askerlerinin, Avrupalı muhatabına biraz fazla yaklaşan arkadaşlarını, acıklı bir ses tonuyla "*yanına yaklaşma, korkuyor*" diye uyarmaktan geri durmuyorlardı (Moltke, 2016: 118).

Moltke'nin İstanbul'da olduğu dönemde Osmanlı Devleti karantina uygulamasına başlamıştı. Ancak Moltke, bunun uygulanamayacağını, hakkıyla uygulansa bile bu kadar kalabalık ve dışarıya muhtaç bir şehir için yarar sağlayamayacağı kanaatindedir. Buna karşılık iyi düzenlenmiş ve sıkı disiplinli sağlık zabitasının daha fazla işe yarayacağını belirtmiştir. Rami ve Davutpaşa gibi yerlerde hastaneler kurulmasını, hastaların hiçbir ücret alınmadan yedirilip içirilmesini, hastaların haber verilmesi yükümlülüğünün getirilmesini ve her mahallede iyi maaş olan komisyonlar kurularak takibin yapılmasını tavsiye etmiştir (Moltke, 2016: 122-123)

Sonuç

Salgın hastalıklar, insanoğlunun yerleşik hayata geçişiyle birlikte görülmeye başlamıştır. İlk önce sıtma milyonlarca insanın ölümüne ve bazı büyük devletlerin sarsılmasına ve yıkılmasına yol açarken ardından veba sayısız ölüm ve yıkımı beraberinde getirmiştir. Hastalıklara sebep olan bakteri ve mikrop gibi mikroorganizmalar gözle görülmediği için kabahat tarih boyunca günahkâr insanlarda aranmış, salgın hastalıklar Tanrı veya tanrıların gazabı olarak değerlendirilmiştir.

Avrupa'da karantina uygulaması, altyapı, hijyen, temizlik ve sağlık alanlarında atılan adımlar vebaya büyük darbe vurmuş, çok geçmeden Paris ve Londra gibi büyük şehirlerde veba görülmez olmuştur. Buna karşılık Osmanlı Devleti, bilhassa İstanbul'un fethinden sonra sık sık veba salgınları ile karşı karşıya kalmıştır. Bunda İstanbul Limanı'nın dünyanın her yerinden gemiyi kendine çekmesinin payı vardır. Nitekim İstanbul, veba odağı olarak kabul edilmiş ve pek çok kez veba İstanbul'dan çevreye yayılmıştır. Veba nedeniyle Osmanlı limanlarından kalkan gemilere Avrupa'da hep şüpheyle bakılmış ciddi ekonomik kayıplar yaşanmıştır.

Devlet, karantina usulüne geçişte çok geç kalmış ve ancak Sultan II. Mahmud devrinde etkili tedbirler uygulanmıştır. Bu durum tesadüfi değildir. Orta çağ kurumları ile ayakta durmaya çalışan devlet XIX. yüzyıla girerken ciddi sarsıntılar geçirmiş ve Sultan II. Mahmud köklü değişiklikler ve her şeyden evvel yeni bir devlet modeli ile devleti ayakta tutmaya çalışmıştır. Karantina da bu yeni devlet modelinin bir gereği olarak görülmüştür. Nitekim devletin kısa zamanda geçirdiği değişimi bu anlamda gözlemlemek mümkündür. 1811-1812 salgınında fermanla okunması gereken dualar ilan edilirken yirmi yıl sonra karantinaya uygulanır olmuştur. Ancak bu tür değişimlerde her seferinde fetvaya ihtiyaç duyulması değişimin kolay olmadığını göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın ortalarına doğru sağlık alanında Batı'yı örnek alıp dünya standartlarına

yaklaşmaya çalıştığı görülmektedir. Böylece Tanzimat ile birlikte sağlık alanında da dünyaya ayak uydurmaya çalışılmış ve bu çabalar salgın hastalıklara karşı başarı elde edilmesinde rol oynamıştır.

Halkın salgın hastalıklara karşı farklı tepkiler verdiği görülmektedir. Hiçbir ilave önlem almadan hayatını eskisi gibi sürdüren ve başına gelecekleri kabullenmekten başka seçeneği olmayan pek çok insan vardı. Çünkü önlem almak belirli bir maliyet ve ekonomik güç gerektiriyordu. İşi gücü terk edip eve kapanmak, daha güvenli yerlere göç etmek, herhangi bir temas halinde eşyalarını feda etmek hiç de kolay değildi. Hangi din veya milletten olursa olsun fakir ahali evini terk edemiyor, kaderine razı olmaktan başka çaresi kalmıyordu. Bununla birlikte tedbirli davranan çok sayıda Müslüman da vardı. Adalara, Tarabya'ya, Büyükdere'ye gidiyor, kalabalıktan uzak zaman geçirip salgın bitince geri dönüyorlardı.

Halkın salgın hastalıklar karşısında tavrı siyasi otoritenin yani devletin göstereceği tavırla doğru orantılıdır. Devlet salgını ne kadar önemser ve tedbir alırsa halk da aynı ölçüde tedbirli davranacaktır. Nitekim karantina sisteminin uygulanması, hastalıklar karşısında nasıl davranılacağına dair gazete ve kitaplarda uyarılar yapılması bir süre sonra toplumda karşılık bulmuş ve daha bilinçli hareket edilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte bütün uyarılara rağmen vurdumduymaz hareket edenler her yerde ve her zaman olmuştur, bugün de vardır muhtemelen bundan sonra da olacaktır. Bu tür davranışlara bakıp toplumlara ilişkin genellemeler yapmak doğru sonuçlar vermeyecektir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. Divan Kalemî Evrakı (A.DVN). 20/106.

BOA. Sadaret Mektubî Kalemî Belgeleri (A.MKT). 67/57; 224/84; 135/42.

BOA. Cevdet Askeriye (C.AS). 515/21491.

BOA. Cevdet Maliye (C.ML). 149/60305; 237/9917; 491/19999.

BOA. Cevdet Sıhhiye (C.SH). 6/290; 14/651; 21/1048.

BOA. Hatt-ı Hümayun (HAT). 1111/44738; 1653/102; 280/16568; 441/22186; 497/24385; 1229/47950; 1229/47951; 1229/47950; 1229/47952; 524/25569; 1616/3; 330/19082.

BOA. Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO). 211/6.

BOA. İrade Dahiliye (İ.DH). 130/6651; 136/6977; 136/6977; 162/8410; 181/9904.

BOA. İrade Hariciye (İ.HR). 47/2231.

BOA. Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL). 62/69).

BOA. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e). 1212/46; 1064/81; 1407/44.

Kitap ve Makaleler

Ahmed Cevdet Paşa (2018). *Târih-i Cevdet*, II/I, Haz. Şevki Nezihi Aykut, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arık, Ş. F. (1991). "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15/26, 27-57.

Ayar, M. (2007). *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-95)*, İstanbul. Kitabevi.

Baron de Tott, (bty). *18. Yüzyılda Türkler*, İstanbul. Kervan Yayıncılık.

Baron W. Wratislav, (1996). *Baron W. Wratislav'ın Anıları*, Çev. M. Süreyya Dikmen, İstanbul. Boyut Matbaacılık.

Boyar, E. ve K. Fleet (2014). *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, Çev. Serpil Çağlayan, İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Busbecq, O. G. d. (2011). *Türk Mektupları Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, Çev. Derin Türkömer, İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Câbi Ömer Efendi (2003). *Câbî Târihi*, II, Haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Davies, N. (2011). *Avrupa Tarihi*, Çev. Burcu Çığman vd. Ankara. İmge Kitabevi.

De Kay, J. E. (2009). *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, Çev. Serpil Atamaz Hazar, Ed. Recep Boztemur, Ankara. ODTÜ Yayıncılık.

Dinçol, A. M. (1985). "Aşhella Rituali (CTH394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış", *Belleten*, 49/193, 1-40.

Dols, M. W. (1977). *The Black Death in the Middle East*, New York. Princeton University.

Düzdağ, E. (1983). *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul. Enderun Kitabevi.

Eroğlu, H., G. Dinç ve F. Şimşek (2014). "Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı)", *Milli Folklor*, 101, 193-208.

Galland, A. (1998). *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, I, Yay. Charles Schefer, Çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gökhan, İ. (2022). *Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, İstanbul. Timaş Akademi.

Gravina, F. (2004). *İstanbul'un Anlatımı*, Çev. Ersoy Canpolat, İstanbul. Yapı Kredi Yayınları.

- Grelot, J. (1998). *İstanbul Seyahatnamesi*, Çev. Maide Selen, İstanbul. Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.
- Hadislerle İslam, I, (2014). Ed. Mehmet Emin Özafşar vd. Ankara. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kılıç, O. (2021). *İnsanların Ölümle İmtihani Mikrop, Salgın ve Toplum*, İstanbul. İdeal Kültür Yayıncılık.
- Kılıç, R. (2020). *Hasta, Doktor ve Devlet Osmanlı Modern Tıbbında Hastalıkla Mücadelenin Bitmemiş Hikâyeleri*, İstanbul. Kitap Yayınevi.
- Kinglake, A. W. (2004). *Eothen, Bir Oryantalistin Doğu Seyahatnamesi*, Çev. Adem Fidan, İstanbul. İlkbiz Yayınevi.
- Kritovulos (2013). *İstanbul'un Fethi*, Çev. Karolidi, Yay. Muzaffer Gökman, İstanbul. Kapı Yayınları.
- Kuneralp, S. "Osmanlı Yönetiminde (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 7, 497-511.
- Lowry, H. (2003). "Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *The Journal of Ottoman Studies*, XXII, 93-132.
- Martin, G. (2007). *İstanbul'a Seyahat*, Çev. İsmail Yerguz, İstanbul. İstiklal Kitabevi.
- Martin, S. (2011). *Kara Ölüm Orta Çağ'da Veba*, Çev. Cumhur Atay, İstanbul. Kalkedon Yayınları.
- McNeill, W. H. (1976). *Plagues and People*, New York. Anchor Press.
- Mehmed Neşri (1995). *Kitâb-ı Cihan-nümâ, Neşri Tarihi*, II, Yay. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Michaud, J. F. ve J. J. F. Pojoulat (2014). *İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830*, Çev. Nedim Demirtaş, İstanbul. Say Yayınları.
- Moltke, H. v. (2016). *Moltke'nin Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, İstanbul. Remzi Kitabevi.
- Mustafa Behçet Efendi (1247). *Kolera Risalesi*, İstanbul. Matbaa-i Amire.
- Nikiforuk, A. (2020). *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul. İletişim Yayınları.
- Olivier, A. (2016). *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, Çev. Aloda Kaplan, İstanbul. Köprü Kitapları.
- Özden, K. ve M. Özmat (2014). "Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları", *İdealkent*, 12, 60-87.
- Panzac, D. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1750-1850)*, İstanbul. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Porter, R. (2021). *Kan Revan İçinde Tıbbın Kısa Tarihi*, Çev. Gürol Koca, İstanbul. Metis Yayınları.
- Raczynski, E. (1980). *1814'de İstanbul ve Çanakale'ye Seyahat*, Çev. Kemal Turan, İstanbul. Tercüman 1001 Temel Eser.
- Sarıyıldız, G. (1994). "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Bellekten*, 58/222, 329-376.
- Sarıyıldız, G. (1996). *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sarıyıldız, G. (2001). "Karantina", *DİA*, 24, 463-465.
- Sarıyıldız, G. (2002). "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 309-318.
- Seetzen, U. J. (2017). *İstanbul Günlükleri, 12 Aralık 1802-22 Haziran 1803*, I, Çev. Selma Türkis Noyan, İstanbul. Kitap Yayınevi.
- Şânî-zâde Mehmed Atâ'ullah Efendi (2008). *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237/1808-1821)*, I, Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul. Çamlıca Basım Yayın.
- Turna, N. (2011). "İstanbul'un Veba ile İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies of the Ottoman Domain*, 1/1, 1-36.

- Uludağ, O. Ş. (1938). "Son Kapitülâsyonlardan Biri Karantina", *Bellekten*, 2/7-8, 445-467.
- Ünal, A. (1980). "Hitit Tıbbının Ana Hatları", *Bellekten*, 44/175, 475-495.
- Varlık, N. (2017). *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, Çev. Hazal Yalın, İstanbul. Kitap Yayınevi.
- Walsh, R. (2021). *İrlandalı Bir Vaizin Gözüyle II. Mahmud İstanbul'u*, Çev. Zeynep Rona, İstanbul. Kitap Yayınevi.
- Wittman, W. (2011). *Osmanlı'ya Yolculuk 1799-1800-1801*, Çev. Belkıs Dişbudak, Ankara. ODTÜ Yayıncılık.
- Yaşayanlar, İ. (2018). "Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler", *Âb-ı Hayât'ıAramak Gönül Tekin'e Armağan*, İstanbul. Yeditepe Yayınevi, 737-761.
- Yıldırım, N. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, 1320-1338.
- Yıldırım, N. (2014). 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar Hastaneler Kurumlar*, İstanbul. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yıldırım, S. ve Ç. Dumanlı (2020). "XIX. Asırda Osmanlı Devleti'nde İstihdam Edilen Avusturya-Macaristan ve Prus-Alman Kökenli Askerî Heyetler ve Hekimler", *Amme İdaresi Dergisi*, 53, 27-54.
- Yıldız, F. (2014). 19. *Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Oğuz Atay'ın Hikâyelerinde Metalaşma Olgusu Commodification in Oğuz Atay's Stories

Cansu
YASAV

Gaziantep Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Gaziantep, Türkiye
e-mail: cnsysv4174@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 15.09.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 27.12.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Cansu YASAV
cnsysv4174@gmail.com

Atıf /Cite this article:
Yasav, C. (2023). Oğuz Atay'ın Hikâyelerinde
Metalaşma Olgusu. *Erzurum Teknik
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Dergisi*, 16, 41-54.

Öz

Sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan meta ve metalaşma kavramları, modern zamanların ön plana çıkan konularından biridir. Seri bir üretimin ve tüketimin yolunu açan sanayileşme, bir kent kültürünü beraberinde getirir. Kentleşme ile beraber insan yaşamına hükmeden metalaşma kavramı, toplumsal ve bireysel açılardan farklı boyutlara ulaşır. Bireyin ve toplumun algıları çeşitli metaların odağında bir gelişim gösterir. Kapitalist ekonomik sistem, yaşamın her alanında kullanılacak olan metalaşma gibi bir kavramsallaştırmayı ortaya çıkarır. Bu kavramın birçok alanda olduğu gibi edebiyata yansımaları üzerine de çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Edebî eserlerde söz konusu kavram, farklı yönleriyle ele alınmıştır. Oğuz Atay, kentli yaşam içerisindeki bireylerin yaşadıklarını anlatırken bu konuya dikkat çeken yazarlardandır. Bu çalışmanın giriş bölümünde meta ve metalaşma kavramı üzerinde durulmuş ve tarihsel gelişimi takip edilmiştir. Aynı zamanda bu kavramın edebiyattaki yansımaları açıklanmıştır. Çalışmanın diğer bölümlerinde Oğuz Atay'ın hikâyelerinde metalaşma olgusunun farklı boyutları ortaya çıkarılmıştır. Tematik bir inceleme sonucunda metalaşmanın söz konusu hikâyelerdeki izdüşümleri açıklanmıştır. Hikâyelerin tematik incelemesi metin merkezli bir bakış açısıyla yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Meta, Metalaşma, Oğuz Atay, Hikâye

Abstract

The concepts of commodity and commodification that emerged with industrialization are one of the prominent issues of modern times. Industrialization, which paves the way for mass production and consumption, brings with it an urban culture. The concept of commodification, which dominates human life with urbanization, reaches different dimensions from social and individual perspectives. The perceptions of the individual and society show a development in the focus of various commodities. The capitalist economic system reveals a conceptualization such as commodification that will be used in all areas of life. There are various studies on the reflection of this concept in literature as in many other fields. In literary works, the concept in question has been handled with different aspects. Oğuz Atay is one of the writers who draw attention to this issue while describing the experiences of individuals in urban life. In the introduction of this study, the concept of commodity and commodification was emphasized and its historical development was followed. At the same time, the reflection of this concept in literature was explained. In the other parts of the study, different dimensions of the commodification phenomenon in Oğuz Atay's stories were revealed. As a result of a thematic analysis, the projections of commodification in the aforementioned stories were explained. The thematic analysis of the stories was made with a text-centered approach.

Keywords: Commodity, Commodification, Oğuz Atay, Story

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Metalaşma kavramı, uzun bir tarihî sürecin sonucu olarak ortaya çıkar. Kültür temelli bir olgu olan metalaşmayı tam manasıyla anlamak ve algılamak için bu olgunun geçirdiği gelişim evrelerinin tarihî nedenlerini ve sonuçlarını kavramak gerekir. Aydınlanma fikirleriyle meydana gelen Rönesans ve Reform hareketleri, aklın önderliğinde yeni bir dünya düzeni kurma yolunu açar ve akıl pozitivist fikirler yolunda faydacı bir araç olarak kullanılmaya başlanır. Bu yeni dünya düzenini oluşturma amacı, dünyayı tanımayı gerekli kılar. Coğrafi Keşifleri doğuran bu gereklilik, peşinde sömürgecilik faaliyetlerini getirir. Nitekim aklın yolundan giderek yeni bilimsel ve teknolojik gelişmeleri ortaya çıkaran Batı toplumlarında hammadde ihtiyacı meydana gelmiş durumdadır.

Fransız Devrimi'yle birlikte aklın ve dolayısıyla bireyin merkezinde oluşturulan yeni dünya düzeninin insanın düşünce yapısına attığı kalıcı imzadan sonra Sanayi İnkılabının ilan edilmesi bu düzenin maddesel bir plana evrilmesini ifade eder. Aklın açtığı yolda çığır açıcı bir ilerleme kaydeden sanayinin gelişimini hammaddeler sağlayacaktır. Bunların sonunda tarih, sanayide kullanılacak maddeler için yapılan dünya savaşlarına sahne olur. Emperyalizm doğrultusunda hareket eden devletler, teknolojik gelişmelerle elde ettiği güçle bu alanda kullanacağı hammaddeyi arama yolunda metalara odaklı yeni bir toplumsal yapıyı dünyaya yayar. Ülkeler arası ticaretin artması, söz konusu toplumsal yapının yayılma hızını yükseltme noktasında önemli bir etmen olur.

Gutenberg'in baskı makinesini icat etmesiyle birlikte çok hızlı bir şekilde gelişmeye başlayan kitle iletişim araçları birçok etkisinin yanında hızlı ve seri bir üretim ve yayılım fikrini zihinlere işleme açısından etkili olur. İlerleyen yıllarda bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler artık yeni bir dünya ve yeni bir toplumsal yapının oluşumunu güçlü bir şekilde kanıtlar. Üretim odaklı bu yapının neticesi, kapitalist bir dünya düzeninin önüne geçilmez bir şekilde güç kazanması olur. Kapitalist düzenle birlikte kültürel değere sahip olan öğelerin gelir getiren ekonomik bir değere dönüştürülme süreci başlar. Böylelikle ilerleyen zamanlarda kültürel birçok değer yanında emeğin ve hatta bedenin bile bir meta olarak düşünüldüğü bir yapı söz konusu olur. Bu süreçte dünyanın bir amaçlar dünyasından araçlar dünyasına dönüştüğü görülür. Toplumsal yapıda meydana gelen böylesi bir durum bilim insanlarının meta ve metalaşma olgusuna yönelmesini ve bu alanda çeşitli araştırmalar yapmasını sağlar.

Karl Marx, *Kapital* adlı eserinde metayı kapitalist ekonominin en küçük yapı taşı olarak niteler. Metaların insanın ihtiyaçlarını karşılayan bir nesne, bir şey olduğunu belirtir ve eskiden ortak mülkiyet olarak kabul edilen kaynakların sonradan bireyler tarafından birer meta hâlinde sahiplenilmesini metalaştırma kavramıyla açıklar (2011: 49). Sosyolog Georg Simmel, kapitalizmin üretime dayalı yaşama biçiminin neticesi olarak metalaşmanın bireyin dünyasında yarattığı problemler üzerinde durur. Çevresine ve kendisine kapitalist düzenin bir nesnesi olarak bakmaya başlayan bireyin topluma ve en önemlisi de kendine karşı yabancılaşma durumunu sosyolojik boyutlarıyla açıklar. Sosyolog Max Weber, Batı dünyasında dinî cemaatlerle sermaye arasında kurulan iktisadi ilişkiler sonucunda Hristiyanlığın para kazanma aracına dönüştüğünü, kiliselerin ise iktisadi bir varlık hâline geldiğini söyler ve bu durumu "büyü bozumu" olarak adlandırır. Söz konusu büyü bozumundan dolayı insanların inanç dünyasında ortaya çıkan büyüleyici olana inanma duygusunun boşluğunu metalar doldurur.

Filozof Georg Lukacs, metalaşmayı "kapitalizme özgü olan bir bilinçsizlik" şeklinde ifade eder. "Lukacs için makineye dayalı mekanikleşme, insanı bütün akılsal-ruhsal yeteneklerinden, kişiliğinden kopararak bir meta haline getirmiştir" (Bahadır, 2019: 48-49). Aynı zamanda o, meta kavramı tüm yönleriyle çözümlendiği takdirde insanlığın problemlerinin çözüme kavuşacağına inanır. Filozof Theodor W. Adorno da meta ve metalaşma kavramları üzerinde çeşitli araştırmalar yapar. Aydınlanma, pozitivism, kentleşme, kapitalizm, teknoloji gibi olguların metalaşma üzerindeki etkilerini açıklar. Kültür, insan, sanat, din, dil ve düşüncenin metalaşma serüvenlerini gözler önüne serer (Bahadır, 2019: 67-191). Söz konusu alanlardaki derin etkileriyle metalaşma, insanın kültür temelli değerlerini yozlaştırırsa da kapitalist ekonomik sistemin beslendiği en büyük güç kaynağıdır. Bilim insanları tarafından çeşitli yönleriyle tanımlanan meta ve metalaşma kavramı sanayi

toplumunun üyesi olan bireyin dünyasında hiçbir dönemde olmadığı kadar çok boyutlu bir görünüm sergiler.

Max Horkheimer, “Şeyleşme, başlangıcı örgütlenmiş toplumun ilk kuruluşuna ve aletlerin ilk kullanılmasına kadar götürülebilecek bir süreçtir. Ama insan faaliyetinin bütün ürünlerinin metaya dönüşmesi ancak sanayi toplumunun doğuşuyla gerçekleşmiştir. Eskiden nesnel aklın, otoriter dinin ya da metafiziğin yerine getirdiği işlevleri anonim ekonomik aygıt devralmıştır.” (1998: 81) şeklindeki ifadeleriyle metalaşmanın insan yaşamının her alanında hâkim olma boyutuna ulaşmasını sanayileşmenin bir sonucu olarak değerlendirir. Ona göre sanayi çağı, kişisel çıkarların odağında toplum yaşamı için önem arz eden diğer güdülerin yok sayıldığı bir sistemi dayatır ve bireyin tepkileri de bu yönde gelişir. Hayatta kalmak için karşılaşılan durumlara uygun tepkiler verme insanlığın ilk çağlarından beri söz konusu olsa da maddesel üretim araçlarıyla beraber bireyin düşünce yapısı kökünden sarsılır. İnsan düşüncesi de bu süreçte olgusallaştırılır ve otomatik fikirler zihin üzerinde hâkimiyet kurar. Birey, pragmatist bir yaklaşımla kendini fayda sağlayacağı metalara adanmış durumda kalır. Artık bireyin yaşamındaki her şey varlığını sürdürürebilmek için bir araca dönüşmüş durumdadır. Toplumsal ve bireysel içerikler bir kenara atılmış tüketime dayalı araçsal içerikler tüm yaşamı kuşatmıştır.

Metalaşma olgusunun kapitalist ekonomik sistemdeki en işlevsel boyutlarından biri bedenın metalaşmasıdır. Günümüzün metaların seri şekilde üretimine ve hızlıca tüketimine dayalı ekonomik modelinde “tüketilen şeyler arasında diğer nesnelere daha güzel, daha kıymetli, daha eşsiz -tüm diğer nesnelere özetlemesine rağmen otomobilden bile daha fazla yan anlamla yüklü- bir nesne vardır: Bu nesne BEDEN’dir” (Baudrillard, 2013: 149). Beden, ekonomik sistem içerisinde üretim ve tüketim adına bir sermaye veya fetiş yani tüketim nesnesi olarak tamamen kuşatılmış durumdadır. Reklamlar ve günlük modalarla beden için çeşitli yönleriyle bir arzu nesnesi hâline getirilen metaların beden üzerindeki hükmü önüne geçilmez bir güç kazanır. Bu durum ahlaki ve ideolojik açılarından bedenın ruhun yerini alması sonucunu doğurur ve insan ruhu tam anlamıyla bedenın emirlerine itaat ederek tüm değerlerini karanlık bir boşlukta kaybeder. Bedenın metalaşmasının başka bir boyutu da bireyin kendi varlığı dışında konumlanan “öteki”ne bakış açısında kendini gösterir. Sanayileşme ve kentleşmeyle beraber birey, ötekinin bir bilince sahip varlığını göz ardı ederek maddesel düzlemdeki bedenının varlığına odaklanır. Nihayetinde bu bakış açısı bireyleri bedenden ibaret algılama şeklinde bir sonuç ortaya çıkarır. Beden, kimi zaman vitrinlerde sergilenen canlı manken olarak çoğu zaman da üretilen nesnelere tüketim aracı olarak metalaşır.

Sanayiye dayalı ekonomik sistemin insan yaşamının merkezine metaları yerleştirmesinden kaynaklı olarak amaçların yerini araçların alması durumundan sanat ve bilim de payına düşeni alır. Geçmişte dünyayı yansıtmak ve bu yansımalar sonucunda bir yargıda bulunmak gibi amaçlar taşıyan sanat ürünleri, metalaşmayla beraber kültürel metalara dönüşür ve gerçek amaçların uzağında rastgele tüketilir hâle gelir. Sanatın doğruluk imgesiyle algılanan bütünlüğü parçalanır ve sanat ürünüyle anlama dayalı olan canlı bir ilişki ortadan kalkar. Max Horkheimer, geçmiş dönemlerde sanat, edebiyat ve felsefenin asıl amacının varlıkların ve hayatın anlamını açığa çıkarmak olduğunu belirterek bu alanların doğanın sesi olup onun gerçeklerini dillendirdiğini söyler. Ancak günümüzde sanatın dile getirdiği doğanın her sesinde içsel bir anlam olduğu düşüncesi yok olarak bu sesin anlattıkları sıradan bir durum şeklinde değerlendirilmektedir ve bu süreçte tüketime dayalı sistem doğanın dilini koparmıştır (1998: 125). Birer kültür malı olarak asıl değerini kaybeden sanat ürünleri özgürlüğe bağlı yaratım ortamından uzaklaşır. Sanat adına ortaya çıkarılan yapıtlar pazarın dayatmalarıyla şekillenir ve meta iktisadına bağlı kalır. “Kendi yasasına bağlı kalarak toplumun meta niteliğini olumsuzlayan saf sanat yapıtları her zaman birer metaydı: sanatçılar, on sekizinci yüzyıla dek, sipariş verenlerin himayesi altında pazardan korundukları sürece onlara ve amaçlarına tabiydiler. Büyük, daha yeni sanat yapıtlarının amaçsızlıklarıysa pazarın anonimliğinden beslenir” (Adorno, Horkheimer, 2014: 209). Geçmişten bugüne hem toplumun sanata bakışı hem de sanatın ve sanatçının yüklendiği misyonun böylesi bir değişime uğraması metalaşmanın başka bir boyutunu ifade eder.

Metalaşma olgusunun değerler dünyasına yansıması bireyin toplumsal, kültürel ve kişisel değerlerinin

yozaşması durumunu ortaya çıkarır. Makinelere dayalı ekonomik sistem bireyin insan ilişkilerinde önem taşıyan gerçek değerleri, toplumsal birliği sağlayan unsurları ve kendi değer yargıları pazarın çıkarlarına kurban edilir. Bireyin varoluşunun devamı için işleyişine uygun durumları geçerli gören “sistem, yalnızca kendi varlığını sürdürme koşullarını tanır, toplumsal ve bireysel içerikleri yadsır” (Baudrillard, 2013: 57). Bu yadsımanın sonucu bireyin kendisini farkında olarak ya da olmayarak sistemin uygun gördüğü değer yargılarına adapte etmesi olur. Böylesi bir durumda bireysel ve toplumsal temalar karşısındaki yorumu değişir. Davranış şekilleri, etik değerler ve ötekine bakış açısı otomatik olarak verilen tepkilere dönüşür. Çünkü “seri üretimin kültürü ve sayısız faili aracılığıyla norm haline getirilen davranış biçimleri bireye yegâne doğal, saygıdeğer, mantıklı davranış biçimi olarak dayatılır” (Adorno ve Horkheimer, 2014: 50). Söz konusu davranış biçiminin sonuçları bireyin karşısındaki kişiye duyduğu saygının ötekinin sahip olduğu maddelerle paralel olması, kültür endüstrisinin temsilcisi olan ülkelerin ve bu ülkenin insanların diğer milletlerin zihninde yüksek bir yere konumlanması, aile gibi yakın kişiler arasındaki değerler paylaşımını esas alan ilişkilerin çıkar ilişkisine evrilmesi olur. Bu nedenle bütün bir değerler sisteminin metalaşması toplumsal ve bireysel planda bir yozaşmayı beraberinde getirir.

Çeşitli bilim alanlarında araştırma konusu olan, tanımlanmaya çalışılan, sebep-sonuç ilişkisi içerisinde inceleme altına alınan meta ve metalaşma olgusu, sanat alanlarında da yansımaları bulur. Nitekim sanat eserleri bireyin iç dünyasının oluşumunda etkili olan durumların yansımaları olarak ortaya çıkar. Metalaşma olgusu da yeni bir dünya düzeninin getirisi olarak bireylerin duygu dünyasını ve düşünce yapısını şekillendirmiştir. Kentli yaşamın zaman içinde bireyin dünyasına yerleşmesiyle beraber edebiyat eserleri için de metalaşma, bir hareket noktası olarak görülüp edebî metinlerde çeşitli yönleriyle yansıtılmıştır. Millî ve manevi değerlerin yitirildiği metalara dayanan düzende birçok toplumsal ve bireysel sorunun ortaya çıkması edebiyatın bu konuya yönelişini sağlamıştır.

Bu çalışmada Oğuz Atay’ın *Korkuyu Beklerken* adlı kitabında yer alan hikâyelerde metalaşma olgusunun izdüşümleri hikâyeye metinleri merkeze alınarak ortaya çıkarılacaktır. Çalışmada hikâyeler yazıldığı dönemin toplumsal ve kültürel yapısı da göz önüne alınarak değerlendirilmiştir. Yapılan tematik incelemeler sonucunda hikâyelerde metalaşma olgusunun yansımaları ortaya çıkarılmıştır. Eserlerinde yozaşmanın ve yabancılaşmanın farklı boyutlarını anlatan Oğuz Atay’ın hikâyelerinde metalaşma olgusunun yozaşmanın bir boyutu olarak yer aldığı görülür. Çalışma boyunca söz konusu hikâyelerde metalaşma olgusunun toplum ve birey yaşamındaki yansımaları ele alınacaktır.

1. Oğuz Atay’ın Hikâyelerinde Metalaşma Olgusu

“Kollarından tutup vitrine çıkardılar.” (Atay, 2021: 19)

Oğuz Atay’ın hikâyeleri *Korkuyu Beklerken* adlı kitapta toplanır. Yazarın hikâyelerinin genellikle XX. yüzyılda yaşayan bireylerin, bu çağın da etkisiyle, içinde oldukları yabancılaşma, yalnızlık, bunalım, ölüm ve intihar gibi duygularını yansıtan izlekler etrafında oluşturulduğu görülür. Oğuz Atay’ın hikâyelerinde bahsi geçen izleklerin yanında metalaşma olgusu da öne çıkar ve farklı boyutları ile ele alınır. Metalaşmanın çeşitli izdüşümleri bu hikâyelerin kurgusal yapısında kendini gösterir ve yazar bu konuya dikkati çeker. “İnsanın kullanımı için üretilen, alınıp satılan, ticari nesne olarak tanımlanabilecek metanın insana hizmet eden bir araç olmaktan çıkıp amaca dönüşmesi yozaşmaya işaret eder” (Ulu, 2021: 872) ve hatta bu durum insanın meta hâline gelmesi sonucunu ortaya çıkarır. Oğuz Atay’ın hikâyelerinde de metalaşma olgusunun toplum yaşamında ve bireyin dünyasında yol açtığı hasarlar aktarılır. “Beyaz Mantolu Adam”, “Unutulan”, “Korkuyu Beklerken”, “Bir Mektup”, “Tahta At”, “Babama Mektup” ve “Demiryolu Hikâyecileri – Bir Rüya” adlı hikâyeler bireyin dünya algısını değiştiren metalaşmanın çeşitli görünümleridir. Bedenin metalaşması, sanat ve bilimin metalaşması, değerler dünyasına metalaşmanın yansımaları söz konusu hikâyelerde öne çıkar.

1.1. Metalaşmanın Çarpıcı Bir Boyutu: Bedenin Metalaşması

Kapitalist ekonominin ortaya çıkardığı tüketim kültürü, alınıp satılan ve arzu duyulan çeşitli nesnelere yanında insan bedeninin de meta olarak algılandığı bir noktaya erişir. Tüketime dayalı olan bu sistemde insan bedeni reklam, pazarlama ve kazanç unsuru olarak bir tüketim aracına dönüştürülmüş durumdadır. Bu durum hem bireyin hem de toplumun yaşamında çok derin etkilere sahip olur. Toplumsal yaşam manevî duyguların köreldiği ve algıların yozlaştığı bir yöne evrilirken bireysel yaşam ya bu hâle ayak uyduramayan yabancılaşmış bir benliğe dönüşme ya da kapitalist sistemin küçük bir parçası olma yolunda ilerler. Böylesi otomatikleşen bir süreç içerisinde insan bedeninin ruhsal bir varlığa sahip olduğu unutulur/unutturulur. Günümüzün maddelere bağımlı sisteminde Baudrillard'ın da deyimiyle “beden kültü ruh kültürünün yerine geçiyor ve ruhun ideolojik işlevini miras alıyor” (Baudrillard, 2013: 159). Böylelikle beden de metalara dayalı üretim ve tüketim sisteminin yönlendirdiği zihniyetten nasibini alarak bir meta hâline gelir.

Oğuz Atay'ın “Beyaz Mantolu Adam” adlı hikâyesi, topluma yabancılaşmış bir bireyin öteki insanlarla yaşadığı iletişimsizliği ve nihayetinde bir başkaldırı olarak değerlendirilebilecek olan intiharını anlatır. Toplumun, bireyi ve onun bedenini algılayış biçimindeki derin bozulmuş hikâyenin dikkat çektiği bir durumdur. Söz konusu hikâyede yazar, metalaşmanın çarpıcı bir boyutunu ele alarak bilinçsel varlığın ifadesi olarak birey niteliğine sahip olan insanın toplum nazarında metalaşmasını gözler önüne serer. Toplumun bireye bakışı o derece manevî değerlerden soyutlanmıştır ki toplumu meydana getiren bireyler hikâyenin başkişisini herhangi bir “şey” konumunda görüp ona karşı bu yönde hareket eder. Hikâyenin isimsiz olan başkişisi, bir giysi mağazasının önündeki beyaz renkli bir kadın mantosunu almak istediği zaman mağaza sahibinin ve çevredekilerin ona verdikleri tepki, toplumun algılarını ve metalaşmış zihniyetlerini yansıtır.

Başkişinin yolda etrafını algılamaz bir tavırla yürürken bir mağazanın önünde rastladığı beyaz mantoyu görüp almak istemesi sonucu satıcı onunla oyun oynamaya başlar. Bir adamın kadın mantosunu beğenmesi ve alıcı gözle bakması durumunun komik olduğu fikrinden hareketle gülmek için onu bir oyun aracı hâline getirir. Çevredeki insanları da bu oyuna dâhil etmeye çalışması ve etrafında beraber eğlenebileceği insanların olacağını bilmesi toplumun da satıcı ile aynı bakış açısına sahip olduğunu gösterir. Çevredeki insanlar ya bu olaya umursamaz kalır ya da satıcı ile eğlenmeye katılır. Nitekim satıcı, beyaz mantoya bakan adamla eğlenebileceği birilerini bulmakta zorlanmaz:

“Bir süre durdular mantoyla karşılıklı. Onu seyreden satıcı, sessizliği bozdu sonunda: ‘Ne o? Satın mı alacaksınız?’ Karşılık vermedi. Gülümseyerek yere tükürdü satıcı; yüzünde yarı kurnaz, yarı ilgisiz bir ifade vardı. Önce satıcıya, sonra tekrar mantoya baktı; elini cebine soktu. ‘Dur bakalım, bir giydirelim hele.’ Çevresine bakındı satıcı, oyuna katılacak birilerini aradı. Karşı kaldırımdaki küçük meyhaneden bir adam izliyordu onları; dirsekleri tezgâha dayalı, elinde birası, gülmeye hazır bekliyordu. Başka ilgilenen yoktu” (Atay, 2021: 14-15).

Hikâyenin beyaz kadın mantosu detayında metalaşmış zihniyetlerin olayları algılamasındaki durumuna ve toplumun metalara yüklediği anlama dikkat çekilir. Başkişinin beyaz bir kadın mantosunu beğenip almak istemesi, toplumu simgeleyen çevresindeki insanlar tarafından komik karşılanır. Bu noktada toplumun metalara yüklediği anlamın net ve kesin olarak herkes için aynı olması önem arz eder. Seri üretim sonucu üretilen ve sürekli değişen modalarla toplumun tüketimine sunulan şeylere herkes tarafından en az meta kadar sabit bir anlam ve değer verilmesi metalaşmanın farklı bir yönüdür. Çünkü mekanik bir şekilde ilerleyen sistemde mekanik bir düşünce yapısı tezahür eder. Gelir elde etmek için sunulan kıyafetlerin varlık alanı durumundaki insan bedeni, tıpkı bir askı şeklinde metalaşmış olarak değerlendirilir. Ayrıca bu tür şeylere tek bir anlamın izafe edilmesi de metalaşmış düşüncenin tesiridir. Hikâyenin başkişisinin beyaz kadın mantosunu almak istediği bölümde, kişisel beğenilerin hiçe sayıldığı bir sistemde kıyafet gibi kullanılacak bir metanın, bir insan bedeninin alay konusu olmasına sebep olduğu görülür:

“Manto vücuduna yapıştı. Satıcı hızla çevirdi onu; etekler dönerek açıldı. Meyhanedeki adam bu kadarını beklemiyordu; birden gülmek zorunda kaldığı için birayı ileri püskürttü. Satıcı kendine geldi: ‘Kadın mantosu bu,

hemşerim; sana olmaz.’ Mantoyu aceleyle çıkarmak istedi müşterinin üstünden. Satıcının elini itti yavaşça; mantonun içinde, telaşla pantolonunun cebini aradı” (Atay, 2021: 15).

“Beyaz Mantolu Adam” adlı hikâyede insan bedeninin metalaşması noktasında öne çıkan bölüm, başkişi olan beyaz mantolu adamın canlı manken olarak vitrine çıkarıldığı bölümdür. “Canlı manken” ve “vitrin” sembolleriyse kapitalist ekonomik sistemin insan bedenini de bir metaya dönüştürdüğü söz konusu bölümde açıkça ortaya serilir. Satışı artırmak için bir insanın bedeninin canlı manken olarak kullanılması insana verilen değerin ancak bir metaya verilen kıymetle eşdeğer hâle geldiği gerçeğini gösterir. Bir bireyin insan olma vasfı göz ardı edilerek vitrine çıkarılması bedeninin herhangi bir şey olarak algılandığını ortaya çıkarır. Hikâyedeki satıcı, tezgâhtarla birlikte beyaz mantolu adamı bir manken olarak “kullanabileceklerini” düşündükleri zaman onun tüm varlığıyla ve değerleriyle bir insan olduğunu unuturlar ya da akıllarına bile getirmezler. Kirli ayakkabılarını ve pantolonunu bir mumyaymış gibi bezle sarıp kollarından tutarak vitrine çıkarmakta tereddüt etmezler:

“Bir süre tezgâhtarla birlikte söylendiler ‘Manken, manken,’ diye ve çok sonra akıl ettiler onu manken olarak kullanmayı. Bir süre de ‘Canlı manken!’ diye bağırıldılar sevinçle. Sonra onu vitrine doğru ittiler, orada durması için (ona başka türlü söz dinletemiyordu ki). Tam vitrinin çıkıntısına doğru adımını atacakları sırada, ‘Ayakları çok kirli, pantolonu da öyle,’ diyerek patronunu uyardı tezgâhtar. Onu durdurdular. Ayakkabılarının üstüne ve pantolonunun alt tarafına biraz beyaz bez sarıldı. Mantonun örtemediği kısımlarıyla müzedeki bir mumyaya benzer gibi oldu. Kollarından tutup vitrine çıkardılar” (Atay, 2021: 19).

Metalaşmanın insan bedenini böylesi bir değersizliğe sürüklemesi toplum yaşamında ve bireyin benliğinde derin yaralar açar. Bilinçsel planda bir varlık sahibi olan insan bedeninin herhangi bir metanın yerine geçme durumu üretim, tüketim ve gelir elde etme döngüsünün bir göstergesidir veya metalaşmanın net olarak görüldüğü bir aynadır. Hikâyenin bir sonraki bölümünde metalaşma olgusunun daha derin bir boyuta ulaştığı görülür. Bu bölümdeki tasvirler, açık ve net bir ifade tarzıyla bir insan bedeninin ne kadar büyük bir ölçüde değersizleştirildiğini okuyucuya aktarır ve bu satılarda ister istemez kapitalist sistemin bir parçası olan modern insan, kaybettiği değerler dünyasının benliğinde yarattığı boşluğu açık bir şekilde görür. Vitrini doldurması için beyaz mantolu adamın kollarını bir iple bağlayıp çiviye tutturarak tamamen metaların hizmetkârı durumundaki zihniyet yapısı bir kenara canlı mankeni görerek mağazaya ilgisi artanların fikir dünyası da metalaşmanın farklı tezahürleridir:

“ ‘Kollarını açalım,’ dedi patron. ‘Vitrini doldursun.’ ‘Yorulur, kollarını oynatıp durur.’ Naylon ipleri uzattılar, bağladılar ve ipi vitrinin üstündeki bir çiviye tutturdular. Öteki kolu da, duvarda boşalttıkları bir rafa yerleştirdiler. Onların çalışmasını seyretmeğe başladı birkaç kişi. Sonra, vitrinin önünde birikenlerin sayısı çoğaldı. ‘Cansız bu, kukla,’ diyenler çıktı” (Atay, 2021: 19).

Hikâyenin sonunda bu derece bir metalaşma içinde bulunan toplumun beyaz mantolu adamın intihara sürüklenme sebeplerinden biri olarak değerlendirilebilir. Etrafında onun bedenini bile bir meta olarak kullanmak isteyen zihniyetleri gören beyaz mantolu adam uyum sağlayamadığı böyle bir düzenden kurtulmak için kendini denize bırakarak intihar eder. Hikâyenin bu bölümü toplumdaki metalaşma olgusunun bireyin benliğinde yarattığı hasarı gözler önüne serer. Birey, tamamen metalara odaklanmış insanların içerisinde ya bu düzene ayak uydurmak ya da yok olmak zorunda kalır.

Oğuz Atay’ın “Unutulan” adlı hikâyesinde kent yaşamının karmaşasında insanların birbirlerini fayda sağlayacak, kullanılabilir ve kazanç unsuru olan diğer şeyler gibi birer meta şeklinde algılaması anlatılır. Hikâyenin kurgusu, tavan arasına eski kitaplarına bakmak için çıkan bir kadının orada eski sevgilisinin cesedini görerek geçmişini sorgulamasını ve pişmanlıklarını içerir. Kent yaşamının gürültülü, karmaşık, yoğun ve sürekli yapılması gereken bir yağın işe dayalı düzeni sonucunda kentte yaşayan insanların algıları, düşünce dünyaları buna göre gelişir. Bireyin günlük yaşantısı sistematik şekilde işleyen bir düzene göre şekillenir. “Çalışma, boş zamanı değerlendirme etkinlikleri, aile, ilişkiler: Birey tüm bunları girift bir biçimde, dünyadan ve tarihten

kopuk olarak, özel yaşamın içe kapanması, bireyin biçimsel özgürlüğü, çevreye güven verici biçimde sahip çıkma ve yanlış bilme üstüne kurulu tutarlı bir sistemde yeniden düzenler” (Baudrillard, 2013: 27). Metalaşma olgusunun kentleşme sonucu güç kazandığı düşünüldüğünde kentli insanın metaların hüküm sürdüğü bir düzen içerisinde yaşamaya çalıştığı açıkça görülür. Kent hayatının makine gibi işlemek zorunda olunan uzun çalışma saatleri, insan bedeninin üretim aracı olması, hayatta kalmak için para kazanma ihtiyacı, arzu nesnesi hâline getirilen metaları elde etme isteği, kent yaşamının keşmekeşi içindeki çeşitli sıkıntıları bireyin bakış açısını ve algılarını da metalaştırır.

“Unutulan” hikâyesinin başkişisi olan kadın, tartıştığı ve en son tavan arasına çıkarken gördüğü sevgilisini o günden sonra bir daha görmez. Onu tekrar görmek için bir çaba da sarf etmez ve sevgilisinin varlığını bundan sonra aklına bile getirmez. Kadının bir tartışma sonucu evden dışarı çıkarken tavan arasına doğru gittiğini gördüğü sevgilisi bir silahla intihar eder ve cesedi tavan arasında öylece kalır. Tavan arasında tesadüfen görülen eski sevgilinin cesedi buradaki diğer eşyalar gibi tozlanmış ve örümcek bağlamış bir hâldedir. Hikâyenin bu bölümü metalaşmanın en çarpıcı boyutu olan insan bedeninin metalaşmasına ayna tutar. Eski sevgilinin cesedinin tasvirleri bir insan bedeninin herhangi bir eşya gibi tavan arasında kalmasının korkutuculuğunu gösterir:

“Feneri onun yüzüne tuttu: Aman Allah’ım! Eski sevgilisi yatıyordu yerde. Tozlanmış, örümcek bağlamış; tavan arasındaki her şey gibi. Kitap sandığına ve resim tahtalarına örümcek ağlarıyla tutturulmuş eski bir heykel gibi. Sağ kolu bir masanın kenarına dayalı; parmakları kalem tutar gibi aşağı kıvrılmış, boşlukta. Dizleri titredi, dişleri birbirine çarptı, ayağının altından kayıp gitti döşeme; kayarken de ayağına çarpan resim masası devrildi” (Atay, 2021: 30).

Kadının cesetle karşılaşmasından sonraki bölümde sevgilisini tavan arasında unutma durumunu sorgulaması yer alır. Kadının kent hayatının metalaştırdığı zihniyeti, yaşanan bu olayı kavramasına ve geçerli bir neden bulmasına engel olur. Kent yaşamının sürekli bir şeyler yapma ve yapılması gereken işlere yetişme telaşı, sevgilisini tavan arasında unutmasına yol açar. Yanında olmayan, görmediği ve bedensel olarak somut bir şekilde varlığını hissetmediği sevgilisi zihin dünyasında yerini bir boşluğa bırakır. Çünkü içinde yaşadığı ve bir parçası olduğu sistem, kendisi farkında olmasa bile onun düşünce yapısını metalaştırmıştır. Söz konusu bu düşünce yapısıyla sevgilisini nasıl unuttuğunu kendine açıklamakta bile zorlanan kadın, yaşam şartlarının çeşitli zorluklarına sığınır. Ancak metalaşan düzenin ona bütün manevî değerleri unutturduğu hikâyenin arka planı dikkate alındığında açıkça görülür. Onun dünyasında soyut kavramlara yer yoktur, sadece somut bir şekilde varlığını hissettiği şeyler -bedensel bir varlık olarak gördüğü sevgilisi de dahil- vardır ve önemlidir. Geri kalan manevî duygular ve değerler, zihninde oluşan ve zamanla yeri metalarla (örneğin yeni bir sevgilinin bedeniyle) doldurulacak büyük bir boşluk içinde salınır. Kadın, zihninde oluşan bu boşluk nedeniyle nasıl böyle bir durum yaşadığını anlamlandıramaz:

“Ben de onun inmesini beklemiş olmalıyım. Beni üzmem için inmediğini düşündüm önceleri. Sonra... Bir türlü olmadı işte... Çıkamadım: Gelenler, gidenler, geçim sıkıntısı, yemek, bulaşık, evin temizliği, ‘onun’ bakımı (çocuk gibiydi, kendisine bakmasını bilmiyordu), babamla annemin ölümü, bir şeyler yapma telaşı, önümde hep yapılması gereken işlerin yığılması. Orada tavan arasında olduğunu unuttum sonunda. (Onu unutmadım tabii.) Ne bileyim, daha mutsuz insanlar vardı; onlarla uğraştım. Tavan arasında bu kadar kalacağını da düşünemedim herhâlde. Bir yolunu bulup gitmiştir diye düşündüm. Belki evde olmadığım bir sırada... Evet, muhakkak böyle düşündüm. Başka nasıl düşünebilirdim?” (Atay, 2021: 31-32)

Tüm bu açıklamalardan çıkarılacak sonuç metalaşma olgusunun toplum yaşamını ve bireyin benliğini çok çarpıcı boyutlarda etkisi altına aldığıdır. Bu boyutlardan biri insan bedeninin metalaşmasıdır. Oğuz Atay’ın “Beyaz Mantolu Adam” ve “Unutulan” adlı hikâyelerinde insan bedeninin bir meta olarak algılanması durumunun sebep olduğu değer yitimi aktarılır. Kapitalist sistemin metalaştırdığı zihniyetler, bir insanı vitrinde canlı manken olarak kullandığı gibi eski sevgilinin unutulduğu için cesedinin tavan arasındaki eşyaların

arasında kalmasını da haklı sebeplerle açıklamaya çalışır. Bu hikâyeler metalaşma olgusunun insanları manevî değerlerden ne derece soyutladığının temsilidir.

1.2. Metalaşmanın Kültürel Boyutu: Bilim ve Sanatın Metalaşması

Kapitalist ekonominin pazarında bir gelir aracı olarak metalaştırılan değerler arasında bilim ve sanat da yer alır. Toplumun yaşamında önemli bir yere sahip olan diğer birçok alan gibi bilim ve sanat da metalara dayalı bu sistemin birer hizmetkârı olurlar. Birbirleriyle yakın bir ilişki içerisinde olan bu alanlar çeşitli metaların üretilip tüketime sunulduğu bir araç konumuna gelir. Bu durum akla dayalı bir ilerlemenin ve gelişmenin merkezi olan bilimin ve bireyin özgür bir yaratım alanı olan sanatın kendine özgü vasıflarını yitirmesine yol açar. Seri üretime dayalı tüketim kültüründe sanat kendi özerlik alanının dışında tüketim mallarının alanı olan pazarda bir meta olarak yerini alır. Kendi bütünlüğü içerisinde özgün bir yere sahip olan ya da olması gereken sanat ürünlerinin metalaşması aslında ticaretin sanat ürünü için tek amaç olmasından kaynaklanır: “Sanat bir meta türüdür, yani tüketime uygun biçimde hazırlanmış, kayıt altına alınmış, endüstriyel üretime uyarlanmış, satılabilir ve ikame edilebilir bir üründür; satılmak için var olan, fakat satılık olmayan bir meta türü olan sanat için, ticaret bir niyet olmaktan çıkıp tek ilke haline geldiği zaman sanat, bütünüyle ve ikiyüzlülükle satılamaz olur” (Adorno ve Horkheimer, 2014: 211). Sanatçı için bu süreç bir sanat alanında ustalaşmaktan ziyade prestij elde etmek şeklinde gelişir. Bilim daha çok meta üretebilme ve yayma işlevi görmeye başlarken sanat ekonomik pazar için üretim yapmaya çalışır. Hatta daha da ileri gidilerek bilimin dikkatle ve titizlikle incelemesi gereken konular metaların eline teslim edilir. Sanat ise bireysel yaratımdan uzaklaşıp metaların belirli kalıpları içerisinde sıkışır.

Oğuz Atay, kentli insanın içinde bulunduğu durumları fark eden ve eserlerinde buna dikkat çeken bir aydın olarak metalaşma olgusunun bilim ve sanatı etkileme boyutunu da hikâyelerinde gözler önüne serer. Tematik bir inceleme sonucu onun “Demiryolu Hikâyecileri - Bir Rüya” ve “Tahta At” hikâyelerinde sanatın metalaşmasına ve bunlarla ilişkili olarak “Korkuyu Beklerken” adlı hikâyesinde de bilimin metaların eline terkedilmesine atıfta bulunduğu görülür. Özellikle sanatın toplumun kültür dünyasında yüklendiği değerlerinin artık önemini yitirmiş olma durumu yazarın üzerinde durduğu konulardandır. Sanatını metaların pazarında harcayan bir toplumun maneviyatının da çökeceğinden emin olarak bu duruma modern insanın kendini görmesini sağlayacak şekilde ayna tutar.

“Demiryolu Hikâyecileri - Bir Rüya” adlı hikâyede bir tren istasyonundaki üç kulübede hikâye yazıp satarak geçimini sağlayan kişilerin yaşadıkları anlatılır. Eserlerinin anlaşılmasından rahatsızlığını belirten Oğuz Atay, bu hikâyede okuyucunun istediği şekilde bir tüketim nesnesi olarak yazılan hikâyelerin öne çıkmasını eleştirir ve asıl sanat değerine sahip olan hikâyelerin okunmaya layık bulunmadığı düzene dikkat çeker. Artık sanat eserleri de hızlı bir üretim ve tüketim pazarının bir parçası hâline gelmiş durumdadır. “Sanattaki mesenlik ve pazara ilişkin toplumsal ilişkiler uzun bir süreçte iç içe geçmiş, pazar için yapılan üretimin sanat ürününü meta, sanatçıyı ise özel bir meta üreticisi olarak kavramlaştırmayı beraberinde getirmiş” (Arıkan, 2020: 153) ve sanata bakış açısı bu yöne evrilmiştir.

“Demiryolu Hikâyecileri - Bir Rüya” adlı hikâyedeki üç kişi, müşteriler güncel konularla alakalı hikâyeler istediği için bu tarz hikâyeler yazıp satarak çok az bir miktarda para kazanır. Bu durumun tasvir edildiği bölümde aslında bir metayı tarif etmek için kullanılan “müşteri, günlük modalar, modası geçmiş, bayat” gibi kavramlar sanat ürünü olan hikâyeler için kullanılmıştır. Söz konusu bölüm metalaşmanın açık ve net bir şekilde ifadesidir. İki günlük hikâyelerin bile “bayat” denilip alınmadığı ve sanat eseri olan hikâyelerin, yazarının suratına herhangi bir şey gibi fırlatıldığı bir ortam, sanatın nasıl bir metalaşmanın pençesine düştüğünü gösterir:

“Hikâyeler bir iki kere satılmadı mı, eskiyor; onlara müşteri bulmak güçleşiyordu. Çünkü güncel konuları işleyen hikâyeler yazıyorduk ve bir iki günlük modası geçmiş hikâyeleri uzattığımız zaman yolcular, yüzlerini buruşturarak, ‘Bunları biliyoruz, yeni şeyler yok mu?’ diyerek bayat hikâyelerimizi suratımıza fırlatıyorlardı” (Atay, 2021: 187).

Metalaşmanın sanat algısında yarattığı bu hasarın neticesi hikâyelerin tüketilecek bir meta gibi taze ya da bayat gibi kavramlarla nitelendirilmesidir. Bu sürecin sonunda hikâyelerin yazarları da birer meta üreticisi konumuna yerleşmiş durumdadır. “Ülkede taze olarak hikâye satılan tek istasyon olduğu için bizim ünümüzü de duymuşlardı.” (Atay, 2021: 188) şeklindeki ifadelerin sanat eserinin meta, sanatçının da meta üreticisi olma durumunu örneklendirir. Bir eşya gibi satılan hikâyelerin metalaşma boyutu hikâyenin ilerleyen bölümlerinde daha da derinleşir. “Sadece sucuk-ekmekçi bazen hikâyelerimizden -hangimizinki olursa olsun- isterdi, son kopyalardan olmak şartıyla: İnce kâğıttan olduğu için sigara sarıyordu hikâyelerimize.” (Atay, 2021: 189) ifadelerinden de anlaşılacağı gibi hikâyeler sigara sarılan bir kâğıt olacak kadar değerini yitirir. Bu değer yitimi sadece sanat eseri için geçerli değildir aynı zamanda sanatçı da bundan payını alır.

Hikâyedeki “İstasyon şefi bizi küçümsüyordu, yanılmıyorsam aslında her zaman küçümsemişti. Şimdi de demiryollarının sayesinde ekme yediğimizi ileri sürerek sadece bu konuda hikâyeler yazmamızı istiyordu.” (Atay, 2021: 192) gibi anlatımlar sanatla uğraşan kişilerin küçük görüldüğü bir sistemin meta hâlinde müşterinin tüketimine sunulan sanat eserlerinin günlük modalara göre üretilmesini dayattığını gösterir. Bu da yazarın dikkat çektiği metalaşmanın farklı bir yönüdür. Sanat da pazarda gelir getirecek bir zemin hâline gelerek metaların ve metalaşmış zihniyetlerin hükmü altına girmiş durumdadır.

Oğuz Atay’ın “Tahta At” adlı hikâyesi de metalaşmanın sanat boyutunu gözler önüne serer. Bu hikâyede Tuğrul Tuzcuoğlu isimli bir kişinin kasabada bulunan tarihî bir Tahta At’ın güzelleştirme adı altında değerini kaybettirecek restorasyon çalışmalarına tepkisi anlatılır. Bu işten para kazanacak olanların tarihî ihtişamını ve anlamını yitirecek şekilde Tahta At’ın estetik yapısını bozup betonarme ve uydurulmuş bir meta hâline getirmesine isyan edilir. Yanlış giden bu düzene isyan eden tek kişi Tuğrul Bey’dir. Etrafındaki grup tamamen metalaşan zihniyetleriyle para elde etmek uğruna sanata verilen hasarı alkışlar ve moda olan şeylerin arzusuyla hareket eder. Tek kişilik bir isyan ve protesto başlatan Tuğrul’un sesi çevresindeki kalabalık içerisinde kaybolur:

“Tahta At mı dedin? Metelik vermem size, size metelik vermiyorum anlıyor musunuz? Ulan kasabalılar, ulan zavallılar, demek sonunda buna kaldık? Demek alafranga tuvaletlerin karşısında tahta atlar dikerek ve önümüze gelene voulezvous diyerek, yüzlerimizde alçakça bir sırıtış, olur mu ey zavallı halk, insan hırsından ağlar, sizlerden ve kendimden utanmalı mı ne yapmalı? Utancımı tahta atların içinde mi gizlemeli? Hazin marşlar mı yazmalı? Ne zaman adam olacaksınız? Ey insan olması gerekenler, ey sözde insanlar, sözde başkanlar, müdürler... oyuncu kızlara işaret verildi, bahriye çiftetellisine başlandı, bütün dernek başkanları bile oynamaya başladı. Tuğrul gürlütiye getirildi. Aynı gece Tahta At için on dört bin sekiz yüz lira bağış toplandı” (Atay, 2021: 153).

Tuğrul Bey’in insanî değerleri yitirmiş ve kendini metaların dünyasında kaybetmiş kişilere karşı “sözde insanlar” şeklindeki haykırışı onların gürlütüsünde kaybolur. Tuğrul Bey, farklı kişilerin para kazanmak için tarihi ve sanatı tahrip etmesine karşı durmaya çalışır. Her şeyin anlamını yitirdiği bir sistemde tarihî bir anıt olan Tahta At da bu işi bilmeyen kişilerin elinde bir oyuncağa dönüşür. Çok eski bir tarihte yaşanan bir savaş için yapılan ve içinde askerlerin taşındığı Tahta At, içi betonla doldurulup dışı tahta ile kaplanarak bütün estetiğini ve tarihî anlamını kaybeder. Homeros hiçe sayılarak sanat ve tarih elde edilecek kazanç için harap edilir:

“Avni Bey önce anlamadı; tarih, Avni Beyciğim, tarihin ihtişamı böyle betonarme bir sefalet haline getirilebilir mi? Hayır, tarihin bununla ilgisi yoktu: bu, bir projeydi, iş bölümüydü ve Avni Bey’e betonarme kısmı isabet etmişti. Marangoz da iki buçuk santim ahşap kaplama kısmını yapacaktı. İşte Ertuğrul Beyefendi, betonun içine demir bağlama telleri yerleştirdim, tahta kısmı bu tellerle gövdeye tutturulacak. Peki Homeros ne olacak?” (Atay, 2021: 159)

Hikâyenin ilerleyen bölümlerinde sorgulamalarına ve sistem eleştirilerine “Tahta At davamıza da gülündüğünden haberim vardır. Bu üç köşe at rezilliğini akıl edenlerin ayıplanması dururken biz neden göze batırız? Bu betonarme hayvan maskaralığının temsil ettiği zihniyet nedir? Sevgili halkımın karşısına bu ahşap kaplama sahtelik neden çıkarılmaktadır?” (Atay, 2021: 162) şeklinde devam eden Tuğrul Bey, sanat eserlerini

gölünecek hâle getiren ve sadece maddesel bir varlık olarak gören bir zihniyet çözülüşünün farkındadır. Sanatı gerçek değerini yitirip sahteleşiren bu zihniyetin neden olduğu çeşitli alanlardaki hasarlara açık ve net bir şekilde dikkat çekilir. Tarih, kültür, edebiyat, sanat, imalat ve siyaset gibi hayatın her alanını kapsayan metalaşmış zihniyetler, toplumun geleceğini tehdit etmektedir. Tuğrul'un metalaşmış zihniyetlere karşı isyanı modern insanı içinde bulunduğu hâli sorgulamaya çağırışıdır:

“Sizin atınız hangi akla hizmettir? Bu başımıza gelen kaçınıcı rezalettir? Yakın tarihimizi ve kültürümüzü ve edebiyatımızı ve sanatımızı ve imalâtımızı ve siyasetimizi kemiren bu tahta at zihniyeti, bu elem verici zavallı görünüşüyle bizi daha ne kadar tahta nalları altında incitecektir? Gövdesinde barındırdığı yarım yamalak sahte savaşılarıyla bizi daha ne kadar tehdit edecektir? Hiç utanmak yok mudur?” (Atay, 2021: 163)

Oğuz Atay, “Korkuyu Beklerken” adlı hikâyesinde sanatla yakın bir ilişkisi olan bilimin asıl değerini kaybedip metalaşmasına temas eder. Bilimin insanlığa hizmet etmesi gereken bir alan olması ve bu işin gerekli birikime sahip olan kişilerce yapılması gerektiği unutulmuş çeşitli uygulamalarla zarar gören bir alan hâline getirilir. Anlamadığı bir dilde ve sonradan bir mezhep tarafından gönderildiğini öğrendiği bir alan adamın korkusuyla baş başa yaşadıklarını anlatan “Korkuyu Beklerken” adlı hikâye de metalaşma olgusuna küçük detaylarla değinir.

Hikâyenin başkişisinin söylediği “Mektupla doktora yapmalıydım; mektupla doçent, mektupla profesör olmalıydım. Resim bilgimi, genel kültürümü mektupla ilerletmeliydim. Mektupla bir üniversiteye öğretim üyesi olmalıydım; belki bir süre sonra da mektupla üniversitede ders vermeye başlamalıydım.” (Atay, 2021: 78) şeklindeki sözler farklı şekillerde yorumlanabileceği gibi Oğuz Atay'ın metalaşma olgusuna yer verdiği diğer hikâyeleri de göz önüne alındığında bu sözlerin bu olgu yönünde bir arka plana sahip olduğu anlaşılır. Bilim insanı olmak için gerekli kültür seviyesine, bilgi birikimine ve zihin dünyasına sahip olmayan kişilerin bir mektupla çeşitli görevleri alması durumu metalaşan zihniyetlerin yol açtığı bir problemdir. Sadece para kazanma amacı güderek bilim insanı statüsüne yerleşmek hem toplumun geleceği için hem de bilimin ilerlemesi için büyük bir engel teşkil eder.

Hikâyede aynı zamanda bilime verilen değer metalara verilen değer yanında çok küçük kaldığına da dikkat çekilir. Nitekim hikâyenin başkişisine üniversiteye girip asistan olmasını tavsiye ettiklerinde o, para kazanıp heyecanlı bir hayat yaşayacağı hayaliyle parayı bilime tercih eder. Yıllar sonra yanlış yaptığını anlsa da artık geç kalmıştır. Onun “Bana da bir zamanlar, gel şu üniversiteye gir demişti; asistan olursun. Hayır, ben zengin olacaktım; kendi başıma yaratamadığım heyecan havasını, parayla satın alacaktım.” (Atay, 2021: 42) şeklindeki ifadeleri metalara odaklı bir yaşamın içerisinde olan bireylerin mutluluğu parada bulabileceklerini düşünen bir zihin yapısına büründüklerini gösterir. Adamın bilimin ışığında yürüyerek insanlığa katkı sağlamanın verdiği huzuru yaşamaktansa para kazanıp mutlu olmanın peşine düşmesi bu duruma işaret eder.

Tüm bu tematik incelemeler sonucu yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Oğuz Atay'ın hikâyelerinde metalaşmanın birey ve toplum yaşamını etkisi altına alan sanat ve bilimdeki boyutuna yer verilir. İronik bir üslupla ve çeşitli sembollerle modern insanın içinde yaşamak durumunda olduğu kapitalist ekonomik sistemin insana kazandırdıklarının yanında daha da önemlisi kaybettiği değerlere ayna tutulur. Sanat ve bilim bu düzen içerisinde pazar için metaların üretildiği ve yayıldığı bir zemin hâline gelmiş durumdadır.

1.3. Metalaşmanın Değerler Dünyasına Yansıması

Metalaşmanın bireylerin ve toplumların çeşitli değerlerini de yozlaştırması sonucu insanların algılarında bu yönde bir değişim söz konusu olur. İnsanlara üzerine giydiği kıyafete göre değer biçme, büyük devletlerin yaydığı günlük modalara göre hareket eden kişilere özen gösterme ya da arkadaş, dost, aile üyesi olarak birbiriyle ilişkisi olan insanların birbirini metalar uğruna kullanması gibi çok çeşitli durumlar söz konusu algı değişiminin göstergesidir. Günümüzün toplumsal sisteminde insana verilen değer ve maneviyatın ifadesi olan birçok değer yargısının içi boşaltılır. Bu tür toplumsal yapıda “işgörüllüğün ölçütü yararlılık ve verimliliklerdir.

İnsanlar görev ve işlevleri düzeyine indirgenmiştir, kişisizleştirildikleri de söylenebilir; öyle ki yetke bireye değil, görevlerin rasyonel olarak yerine getirilişi sırasında bulunduğu konuma aittir” (Shayegan, 2018: 102). Bu durum toplumda maneviyatın çöküşünü ve maddiyatın zaferini ilan eder. Hızlı bir üretim ve tüketim kültürünün içerisinde yaşayan bireylerin algıları sürekli olarak metalara maruz kaldığı için değerler dünyası bir metalaşma sürecine girer. Anlamını yitirmiş değerlerin boşluğunu metalar doldurur. Oğuz Atay’ın hikâyelerinde de bireysel ve toplumsal metalaşmanın izlerini görmek mümkündür.

“Korkuyu Beklerken” adlı hikâyede insana verilen değer ölçütünün kıyafetler olma durumuna dikkat çekilir. Ciddi ve koyu renkli kıyafetlerin bireyin algılarında o kişinin önemli ve titiz davranılması gereken bir kişi olarak yer etmesi bu durumu örnekler. Yabancı modalardan temsilcileri de böylesi metalaşmanın tesiriyle toplum nazarında büyük bir değere layık görülür. Hatta sistemin arzu duyulan bir nesne hâline getirdiği yabancı modalardan temsilcilerine karşı toplumun bu tavrının farkında olan başkisi bile kendini onlarla aynı şekilde davranmaktan uzak tutamaz. Hikâyenin başkisi kendisi bile farkında olmadan bu düzenin bir parçası olmuştur. Kendisine bir şey soran yabancı insana büyük bir özen göstererek elinden geleni yapmasına rağmen yaptığı hataları düşünüp kendine kızması insana verilen değer ölçütlerinin metalara odaklı olduğunu gösterir:

“Bakın, derlerdi; biz koyu ve ciddi elbiselerin giyildiği, sokaklarında büyük arabalarla gezilen ve salonlarında değerli içkilerin sunulduğu ziyafetler verilen bir ülkenin insanlarıyız. Özentili vatandaşlarım da içlerini çekerlerdi: Ah, ne kadar öylesiniz! İşte ben bile, bunları bilmenin ezikliği içinde, yolda bana bir şey soran bir yabancıya yardım etmek için çırpınırdım; ona, uzun uzun bir şeyler tarif ederdim. Eve dönünce de, yabancıyla konuşurken yaptığım yanlışlıkları hatırlayarak kendi kendimi yerdim” (Atay, 2021: 40).

Hikâyenin başkisininin algıları diğer insanları yabancı ve kendinden uzak hissetmesi yönünde şekillenmiştir. Diğer insanların onun dünyasındaki değeri herhangi bir eşya ile eş değerdir. Yabancılaşmış bir bireyin diğer insanlara bir meta olarak bakışı metalaşmış döngünün bir tesiridir. Hikâyenin başkisi diğer insanlara karşı algısını “Ömrümü eşya ile geçiriyordum. Eşyayı da sevmiyordum galiba. Daha doğrusu, eşyayı insanlarla bir tutuyordum, ikisiyle de aramda, yalnız benim bildiğim ve başkalarına açıklanması güç meseleler vardı. “Genellikle, bana karşı çıkıldığını sanıyordum. Bir uzlaşmayı mümkün görmüyordum.” (Atay, 2021: 63) sözleriyle ifade ederek bireyin dünyasında “insan”ın değer yitimini aktarmış olur. Bu satırlar modern insanın, aynı hayatı paylaştığı kendisi dışındaki kişilerle bir uzlaşma sağlayamayacak kadar insanî değerlere yabancılaşmış ve metalaşmış bir algı dünyasına sahip olduğunu ifadesidir.

“Bir Mektup” adını taşıyan hikâye de aynı minvalde ilerleyerek insana verilen değer metalaşmasını anlatır. Hikâye bir adamın patronuna yazdığı gönderilmemiş bir mektuptan oluşur. Hikâyede gözünde çok büyük bir mevkide olan patronuyla nasıl konuşacağını bilemeyen, sürekli özür dileyerek derdini anlatmaya çalışan bir kişinin hayatta kalmak için kazanacağı paranın işverenin insafına kalmış bir sistem içerisindeki psikolojik hâli gözler önüne serilir. Patronun çağırdığı bir kokteyl partide gerçekte bir şeyin farkında olmayan ancak düzgün ve zarif hareketlerle kadınlarla konuşmayı beceren, içki içerek etrafındaki kişilere küçük gören gözlerle bakan kişilerin metalaşmış değerler dünyası yansıtılır. Toplumda önemli bir kazanç zemini durumundaki yüksek mevkilere yerleşen kişilerin diğer insanlardan daha değerli olduğu algısı hâkimdir. Bu algı hikâyedeki başkisininin patronundan çekindiği için derdini anlatamamasına sebep olur:

“Büyük bir incelik göstererek beni çağırmış olduğunuz kokteyl partinizde bile, bütün yüksekte bakışlarına rağmen, aslında birçok şeyin farkında olmayan birtakım insanların bulunduğunu siz benden daha iyi bilirsiniz. Ne var ki ben onlar gibi düzgün ve zarif hareketlerle konuşmasını, içki içmesini ve kadınlarla konuşmasını beceremiyordum” (Atay, 2021: 109).

Oğuz Atay’ın “Babama Mektup” adını taşıyan hikâyesi anlatıcının babasıyla hesaplaşmasını içeren bir mektup olarak kurgulanmıştır. Bir yazar olan anlatıcıya çevresindeki kişiler, babası ile olan anılarını bir kitabında “kullanmasını” tavsiye eder. Bu durum anlatıcının çevresindeki kişilerin yazarın babasıyla olan hatıralarına, fayda sağlayacak ve kullanılabilir bir konu olarak bakması manevî değerlere verilen özenin kaybolduğunu

gösterir. Metalaşan zihniyetlerin ona verdiği bu tavsiyeye bir yazar olarak kendisi de uyar. Anlatıcı, “Fakat ben artık bir meslek adamı oldum babacığım. Yakın çevremde seninle ilgili bir hatıramı anlattığım zaman, ‘Ne güzel,’ diyorlar, ‘Bunu bir yerde kullansana.’ Onun için, çok özür dilerim sevgili babacığım, seni de bir yerde, mesela bu mektupta kullanmak zorundayım.” (Atay, 2021: 171-172) sözleriyle onu bir eserin oluşumunda kullandığı için babasından özür diler. Nitekim ister istemez her birey içinde yaşanan sisteme ayak uydurmak durumunda kalır. Böylelikle Oğuz Atay, hikâyelerinde yer verdiği metalaşmanın bu düzen içinde yaşayan bir yazarın üzerindeki tesirini yansıtmış olur.

Sonuç

Sanayi İnkılabıyla birlikte başlayan ve gittikçe hızlı bir ivme kazanan seri üretim ve tüketim kültürü beraberinde eskisinden farklı kavramlar ortaya çıkarır. Metalaşma kavramı, insan yaşamını çeşitli metallerin üretimine ve tüketimine odaklayan kapitalist sistem sonucu kullanılmaya başlanır. Gelişen sanayiyle birlikte ortaya çıkan kent ve kentleşme bu kavramın kendisini gösterdiği zeminlerdir. Kentli yaşamda hayatta kalmak için para kazanıp çalışmak zorunda olmanın verdiği stres, karmaşık kent düzeni, metallerin hükmettiği bir sistem hem toplumsal hem bireysel bir metalaşmanın kapılarını açar. Soyut kavramların bireyin dünyasındaki yerini sadece somut kavramlara terk etmesi bireylerin zihnindeki boşlukların metallerle dolmasına sebep olur. Kentli insanın yaşamından manzaraları eserlerinde konu edinen Oğuz Atay, hikâyelerinin çoğunluğunda metalaşmanın çok çeşitli ve derin boyutlarına temas eder. Tüm varlığıyla ve değerleriyle bir insan bedeninin metalaşmasını toplumsal ve bireysel çerçevede gözler önüne serer. Hikâyelere yansıyan hâliyle insan bedeni daha çok gelir elde etmek için vitrine çıkarılan bir canlı manken olarak kullanılır hâle gelmiştir. Bunun dışında toplumun ve bireyin geleceğine yön veren bilim ve sanat gibi alanlar da metallerin ve metalaşmış zihniyetlerin eline bırakılmıştır. Sanat ürünleri pazarda satılan bir kültür malı olurken sanatçı da meta üreticisi konumuna yerleşmiştir. Yazarın hikâyelerinde bu durumun yol açtığı hasarlara dikkat çekilmiştir. Oğuz Atay’ın hikâyelerinde ele alınan metalaşma boyutlarından biri de toplumsal ve bireysel değerlerin metalaşmasıdır. Toplumsal bir ilişki içerisinde yaşayan kişilerin birbirlerini algılayış şekilleri ve bununla paralel olarak bireyin öteki insanları algılama biçimi meta odaklı bir hâle bürünmüştür. Metalaşmış düzen birbirine tüketim ve kazanç nesnesi olarak bakan bireyler meydana getirmiştir. Yazar hikâyelerinde oluşturduğu çok katmanlı yapı içerisinde bahsedilen tüm bu metalaşma boyutlarını dikkatlere sunmuştur. Oğuz Atay’ın hikâyeleri, kentli yaşamdaki metalaşmanın çeşitli gerçeklerini gösteren bir aynadır. Kapitalist ekonomik sistemin bir parçası olan modern insan bu aynada kendi izdüşümlerini görecektir.

Kaynaklar

- Adorno, T. W. ve Horkheimer, M. (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği* (çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan). Ankara. Kabalcı Yayıncılık.
- Arıkan, H. (2020). "Kitle Kültürü ve Metalaşan Sanat". *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 6 (2), 149-157.
- Atay, O. (2021). *Korkuyu Beklerken*. İstanbul. İletişim Yayınları.
- Bahadır, M. (2019). *Theodor W. Adorno'da Kültürün Metalaşması*. Konya. Çizgi Kitabevi.
- Baudrillard, J. (2013). *Tüketim Toplumu* (çev. Hazal Deliceçaylı ve Ferda Keskin). İstanbul. Ayrıntı Yayınları.
- Horkheimer, M. (1998). *Akıl Tutulması* (çev. Orhan Koçak). İstanbul. Metis Yayınları.
- Marx, K. (2011). *Kapital: Ekonomi Politikinin Eleştirisi*, 1. Cilt (Mehmet Selik ve Erkin Özalp). İstanbul. Yordam Kitap.
- Shayegan, D. (2018). *Yaralı Bilinç* (çev. Haydun Bayrı). İstanbul. Metis Yayınları.
- Ulu, Y. S. (2021). "Reşat Nuri Güntekin'in Hikâyelerinde Yozlaşma". *Turkish Studies-Language and Literature*, 16 (2), 861-887.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Cümle Öğelerinin Tasniflerindeki Farklılıklar: Yeni Bir Tasnif Yapılabilir Mi?

Differences in the Classification of Sentence Elements: Can a New Classification be Made?

Ali

PARLAK

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Türk dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye
e-mail: ali.parlak@erzurum.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 02.01.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 27.03.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Ali Parlak
ali.parlak@erzurum.edu.tr

Atıf /Cite this article:

Parlak, A. (2023). Cümle Öğelerinin Tasniflerindeki Farklılıklar: Yeni Bir Tasnif Yapılabilir Mi?. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 55-72.

Öz

Söz diziminin ana konusu olan cümle; bir mananın, bir fiile, bir şahısa ve bir zamana/şekile bağlı olarak ve maksada uygun bir şekilde, bir hüküm/yargı hâlinde ifade edilmesidir. Cümle, bütün örnekleri aynı karşıtlıklar denkleminde ifade eden tek bir yapıya sahiptir. Bu yapı, asıl unsur olan yüklem ve ihtiyaç hâlinde cümleye eklenebilen yardımcı unsurlardan oluşmaktadır. Cümlelerin aktarılma şartları ve cümledeki vurgu sırası düzeni farklı dizilişleri mümkün kılmaktadır. Bu dizilişlerin tahlili ise cümle öğelerinin tasnifi ile yapılmaktadır. Söz dizimini konu alan kitap, makale, tez, vb. çalışmalarda kendisine yer bulan cümle öğelerinin tasnifi hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak bununla birlikte, hâlihazırda standart bir tasnif bulunmamaktadır. Tasniflerdeki bu karışıklık/farklılık hem bir terim karmaşasına hem de birbirinden farklı tahlil metotlarına yol açmıştır. Bundan hareketle çalışmada, ilk olarak, cümlelerin öğeleri terimi hakkındaki farklı görüşlere yer verilmiştir. İkinci olarak, yapılan cümle öğeleri tasniflerinin detaylı tahlili yapılmıştır. Bu tahlilde tasniflerin benzer ve farklı yönleri üzerinde durulmuştur. Son olarak, yapılan tasniflerin genel bir analizi yapılarak yeni bir tasnif yapmanın mümkün olup olmadığı tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Söz Dizimi, Cümle, Cümlelerin Öğeleri, Terim ve Tasnif Farklılıkları

Abstract

A sentence, which is the main subject of the syntax, is the expression of meaning in a decree/judgment depending on an action, a person, a time/shape, and the purpose. A sentence has a single structure that expresses all the examples in the same equation of oppositions. This structure consists of the predicate, the main element, and auxiliary elements that can be added to the sentence in case of need. The transfer conditions of the sentence and the order of emphasis in the sentence make different sequences possible. The classification analyzes these sequences of sentence elements. Numerous studies on syntax have been conducted on classification of sentence elements in books, articles, thesis, etc. However, there is no currently standard classification. This confusion/difference in classifications has led to confusion about terms and different analysis methods. From this point of view, in the study, firstly, different views about the terms of the sentence elements are given. Secondly, a detailed analysis of the classifications of sentence items was made. Finally, it was discussed whether it is possible to make a new classification by generalizing the classifications made.

Keywords: Syntax, Sentence, Element Of Sentence, Term and Classification Differences

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Söz dizimi, temel olarak cümlelerin yapısını inceleyen bilim dalıdır. Türk dilbilgisi/gramer ve söz dizimi kitaplarının neredeyse hepsinde kendisine yer bulan cümlelerin ögeleri konusu da söz diziminin çalışma alanına dâhil olmaktadır. Cümle ögeleri tasniflerindeki farklılıklara benzer olarak, cümlelerin tarifinde de farklı yaklaşımlar mevcuttur. Ancak bununla birlikte, genel kabul hâline gelmiş bazı fikirler de bulunmaktadır. Cümle hakkında uzlaşılan temel husus, cümlelerin hüküm / yargı bildirmesidir¹. Bu kaide, cümleyi açıklarken kullanılan en yaygın görüştür. Sözün dizimi, cümlelerin aktarılma şartları ve cümledeki vurgu sırası düzeni daha bütüncül bir tarifi yapılmasını gerektirmektedir. Şimdiye kadar yapılan tariflere bakıldığında, böyle bir tanımın Zikri Turan tarafından yapıldığını görüyoruz: “Cümle, kısaca bir mananın, bir fiile, bir şahsa, bir zamana / şekle / bir temenniye bağlı olarak ve maksada uygun şekilde, bir hüküm hâlinde ifade edilmesidir.” (1999: 310). Bu tarif, cümleyi hem anlam hem de yapı bakımından detaylı bir şekilde ele almaktadır. Bundan hareketle, söz dizimi, cümle ve cümle ögelerine dair yaklaşımları bu tarife göre değerlendireceğiz.

İkinci bir farklılık ise, *cümlelerin ögeleri* terimi hakkındaki terminoloji farklılığıdır. Bu konu hakkında da henüz standart bir terim bulunmamaktadır. Terim hakkındaki farklı yaklaşımları, cümle/cümlelerin kısmını ayrı öge/öge/unsur kısmını da ayrı olarak ele almak gerekmektedir. Birinci bölümde tablo vasıtasıyla detaylandıracağımız bu meselenin genel anlamda terminoloji farklılığı ile doğrudan bir ilişkisi bulunmaktadır. Türk dilbilgisi terminoloji süreci, terim sorunları ve terim yapma yolları hakkında önemli bir çalışma hazırlayan Zülfikar (1991) ve 1928 sonrası dilbilgisi kitaplarındaki terim karışıklığına değinen ve çözüm sunan Tarikdaroğlu'nun (1994) çalışmaları bahsi geçen sorun üzerine detaylı inceleme imkânı sunmaktadır². Bilhassa, terim sorununu tarihî bağlamda ele alan Tarikdaroğlu, Tanzimat Öncesi, Tanzimat Dönemi, Servet-i Fünûn Dönemi, Meşrutiyet Dönemi, Mütâreke ve Kurtuluş Savaşı Yılları ve Cumhuriyet Dönemi şeklinde alt başlıklar altında analiz ettiği terminoloji sorununu, kaynakları ve çözüm arayışları ile birlikte ele alarak konu hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır (Tarikdaroğlu, 1994: 2-17). Ayrıca, sonuç kısmında ifade edilen “Tanım, terimi; terim, tanımı yansıtmalı ve yapılan tanım kapsamlı olmalıdır.” yargısı standart terimlerin oluşmasında dikkate alınması gereken bir ölçüt olarak değerlendirilmelidir (Tarikdaroğlu, 1994: 375).

Türk dili ve dilbilgisi hakkında çok sayıda bilimsel çalışma yapılmış olup günümüzde de bu çalışmaların sayısı artmaktadır. Çalışmamızın konusu gereği söz dizimi, cümle ve cümlelerin ögeleri hakkında yapılan çalışmalar ve bu çalışmaların sonucunda ortaya çıkan terim ve kavram farklılıklarına dikkat çekeceğiz. Yukarıda bahsi geçen konuların/sorunların detaylı analizi yapılarak cümlelerin ögeleri hakkında standart bir tasnif için veriler sunmayı hedefleyen bu çalışmada ilk olarak cümlelerin ögeleri terimi hakkındaki farklı yaklaşımlara değinilecektir. Daha sonra, cümle ögelerinin tasniflerindeki farklılıklar detaylı bir şekilde -tablolar aracılığıyla- gösterilecektir. Bu farklılıklara ek olarak, ögelerin kendi içindeki farklı isimlendirmeler üzerinde de durulacaktır. Son olarak, sunulan veriler dikkate alınarak yeni bir tasnif yapmanın mümkün olup olmayacağı tartışılacaktır.

1. Cümlelerin Ögeleri Terimi Hakkındaki Farklılıklar

Türk dilbilgisi ile alakalı diğer terimlerde olduğu gibi cümlelerin ögeleri terimi hakkında da henüz bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bu durum, literatürde -birbirinden çok farklı olmasa da- farklı isimlendirmelere yol açmıştır. Literatürde daha çok ögelerin isimlerindeki farklılığa değinen çalışmalar bulunmaktadır. Bu konu

¹ Cümlelerin tarifini hüküm/yargı ile açıklayan kaynaklar: Sander, 1966: 155; Hatiboğlu, 1972: 99; Ergin, 1977: 382; Atabay vd., 1981: 17; Korkmaz, 1992: 32; Koç, 1996: 515; Toparlı vd. 1996: 102; Ateş, 1999: 132; Yalçın, 2000: 19; Yavuz vd., 2003: 151; Hengirmen, 2006: 322; Özkan ve Sevinçli, 2009: 99; Karahan, 2016: 9; Ediskun, 2017: 323; Banguoğlu, 2019: 522. Buna ek olarak, cümleyi yapı (Dizdaroğlu, 1976: 10; Güneş, 2002: 339) ve haber/dilek (Bilgegil, 1984: 12-13; Beserek, 1991: 45) ile açıklayan tarifler de bulunmaktadır.

² Türk dilindeki terim farklılığı/karışıklığı hakkında geniş bilgi için bkz. Celal Demir, Türkçe Dil Bilgisinde Terminoloji Sorunu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 54 (2006/1), 81-100.; Serdar Yavuz-Mehmet Gürlek, İlköğretim-Ortaöğretim ve Yükseköğretimde Türk Dili Alanındaki Terim Farklılıkları - Ses Bilgisi. *Electronic Turkish Studies*, 2012, 7(4), 3235-3252.; Erdoğan Boz, Türk Dil Bilgisi Terminolojisinde Çok Terimlilik (Çok Adlılık) Sorunu. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2018, 7(3), 1592-1603.

hakkında böylesine bir farklılık bulunmasına rağmen Mehmedoğlu hariç bu soruna değinen başka bir kaynağa rastlanılmamıştır³. Mehmedoğlu, Türkiye Türkçesinde uzun süre cümle ögesi teriminin cümle unsuru ile aynı anlamda kullanıldığını ifade eder (2006: 139). Fakat, bu çalışmada da genel manada cümlelerin ögeleri yerine temel ve yardımcı ögelerin cümle ögesi mi yoksa cümle unsuru mu oldukları tartışılmıştır. Mehmedoğlu'na göre, "Cümleyi oluşturan her bir kelime kendi başına veya diğer kelimelerle birlikte cümle unsuru hükmündedir. Lâkin her bir cümle unsuru cümle ögesi hukukuna sahip olmayabilir." (2006: 140). Görüldüğü üzere, terimin kendisi hakkında henüz detaylı bir inceleme bulunmamaktadır. Bu durum, terim üzerinde uzlaşılan ve farklılaşan görüşleri görmemizi engellemektedir. Aşağıdaki tablo yukarıda değinilen eksikliği gidermek ve konu hakkındaki farklılığı göstermek için faydalı olacaktır:

Tablo 1: Cümlelerin ögeleri konusundaki terminoloji farklılıkları

Kaynak	Terimin Tanımı
Jean Deny, Türk Dili Grameri, s. 774	Cümlelerin Hadleri
Vecihe Hatiboğlu, Türkçenin Sözdizimi, s. 100	Tümce'nin Ögeleri
Hikmet Dizdaroğlu, Tümce Bilgisi, s. 13	Tümce'nin Ögeleri
Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, s. 382	Cümle Unsurları
T. N. Gencan, Dilbilgisi, s. 79	Tümce'nin Ögeleri
Atabay vd., Türkiye Türkçesinin Sözdizimi, s. 19	Tümce'nin Ögeleri
M. Kaya Bilgegil, Türkçe Dilbilgisi, s. 13	Cümlelerin Ögeleri
Rasim Şimşek, Türkçe Sözdizimi, s. 45	Tümce'nin Ögeleri
Ahmet Beserek, Türkçede Cümle Yapısı, s. 45	Cümlelerin Unsurları (Ögeleri)
Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, s. 33	Cümlelerin Ögeleri
Ahat Üstüner, Cümlelerin Ögeleri Konusundaki Karışıklıklar, s. 18	Cümlelerin Ögeleri
N. Engin Uzun, Dilbilgisinin Temel Kavramları, s. 70	Tümce'nin Ögeleri
Kemal Ateş, Türk Dili, s. 132	Cümlelerin Ögeleri
Tuncer Gülensoy, Türkçe El Kitabı, s. 429	Cümlelerin Unsurları (Ögeleri)
H. İbrahim Delice, Türkçe Sözdizimi, s. 147	Cümlelerin Ögeleri
Muhittin Bilgin, Anlamdan Anlatıma Türkçemiz, s. 447	Tümce'nin Ögeleri
Sezai Güneş, Türk Dili Bilgisi, s. 342	Cümlelerin Unsurları
Mehmet Hengirmen, Türkçe Temel Dilbilgisi, s. 324	Cümlelerin Ögeleri
Mustafa Özkan-Veysel Sevinçli, Türkiye Türkçesi Söz Dizimi, s. 103	Cümleyi Meydana Getiren Unsurlar
Süer Eker, Çağdaş Türk Dili, s. 392	Tümce'nin Ögeleri

³ Konu ile alakalı kaynaklarda cümlelerin ögeleri terimi hakkında ya sadece tanım yapılmış ya da direkt cümlelerin ögeleri kısmına geçilmiştir. Bkz. Tanım yapanlar (Hatiboğlu, 1972: 100; Atabay vd., 1981: 19-20; Şimşek, 1987: 45; Korkmaz, 1992: 33; Gülensoy, 2000: 429; Eker, 2010: 393). Tanım Yapmayanlar (Dizdaroğlu, 1976: 13; Ergin, 1977: 382; Gencan, 1979: 79; Bilgegil, 1984: 13; Beserek, 1991: 45; Ateş, 1999: 132; Delice, 2001: 147; Bilgin, 2002: 447; Güneş, 2002: 342; Hengirmen, 2006: 324; Özkan-Sevinçli, 2009: 102; Akerson, 2016: 154; Aktan, 2016: 84; Karahan, 2016: 13; Özmen, 2016: 4; Demir-Yılmaz, 2016: 239; Ediskun, 2017: 328; Karaağaç, 2017: 223; Banguoğlu, 2019: 524).

Özsoy vd., Genel Dilbilim s. 148	Tümcenin Öğeleri
Şahap Bulak, Cümle Öğelerinin Tasnifi, s. 163	Cümle Öğeleri
Bilal Aktan, Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi, s. 84	Cümlelerin Öğeleri
F. Erkman Akerson, Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış, s. 154	Tümcenin Öğeleri
Leylâ Karahan, Türkçede Söz Dizimi, s. 13	Cümlelerin Öğeleri
Mehmet Özmen, Türkçenin Sözdizimi, s. 4	Cümlelerin Öğeleri
Nurettin Demir-Emine Yılmaz, Türk Dili El Kitabı, s. 239	Cümlelerin Öğeleri
Günay Karaağaç, Türkçenin Söz Dizimi, s. 223	Cümle Öğeleri
Haydar Ediskun, Yeni Türk Dilbilgisi, s. 328	Cümlelerin Öğeleri
Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, s. 524	Cümlelerin Üyeleri

Tabloda görüldüğü üzere terimin birbirine yakın olan on bir (11) ayrı isimlendirmesi bulunmaktadır. En çok tercih edilen terim Tümcenin Öğeleri olmuştur. Ondan sonra Cümlelerin Öğeleri gelmektedir. En az tercih edilen kullanımlar ise; Cümlelerin Hadleri, Cümlelerin Üyeleri, Cümle(nin) Unsurları ve Cümleyi Meydana Getiren Unsurlar şeklindedir. Bir diğer karışıklık, öge/öge/üye ve unsur kelimelerinin kullanımındaki farklılıklardır. En çok tercih edilen kullanım öge⁴ olmuştur. Öge'den sonra en çok tercih edilen kavram öge terimidir. En az tercih edilen kullanımlar ise; unsur, üye ve had kavramlarıdır.

Giriş kısmında belirttiğimiz üzere cümle hakkında en detaylı tarif Turan (1999: 310) tarafından yapılmıştır. Söz konusu terimin cümle ile doğrudan bağlantısı ve tanımın tarifi kapsamı tümce yerine cümlelerin tercih edilmesi için belirleyici etkenlerdir. İkinci kısımda ise, öge/öge/unsur/üye ve had kelimeleri arasında bir tercih yapılmalıdır. Cümle öğeleri tasniflerinin yapıldığı kaynaklarda bu kavramların neden tercih edildiği açıklanmamıştır⁵. Üye ve had kavramları birer defa kullanıldıkları için standart bir terimin oluşmasında tercih edilmeyebilir. Öge/öge ve unsur kavramları arasında bir tercih yapılması gerekmektedir. Vardar, öge kavramını "Bir tümceyi, bir dizimi oluşturan birimlerle sesbirim, tümce, vb. birimlere verilen genel nitelikli ad." şeklinde tarif etmiştir (2002: 153). Güncel Türkçe Sözlükteki tanıma benzer olan bu tarif, cümle kuruluşunda bulunan kelimeleri öge/öge şeklinde tanımlamada belirleyici etken olmuştur. Ayrıca, Türk dilinin ekleşme dizisinin düzeninde mevcut olan asıl unsur-yardımcı unsur⁶ karşıtlık ilişkisi cümlede bulunan kelimelerin, tamlamaların

⁴ Öge ve öge kelimeleri aynı anlama sahip kavramlardır. Tabloda ayrı bir şekilde ele almamızın sebebi kullanımlardaki farklılığı göstermek içindir. Güncel Türkçe Sözlükte öge kelimesine yer verilmemiş olup öge kelimesi bulunmaktadır: 5. isim, dil bilgisi Bir cümleyi oluşturan özne, yüklem, tümleş vb. birimlerden her biri (Erişim tarihi: 25.12.2022). Ayrıca, Vardar (2002: 153) dışındaki dilbilim ve dilbilgisi terimleri sözlüklerinde öge/öge kavramına yer verilmemiştir. Taranan Kaynaklar (Hatiboğlu, 1978; Koç, 1992; Korkmaz, 1992; Hengirmen, 1999; İmer vd., 2011; Yılmaz, 2014, Topaloğlu, 2019).

⁵ Kavramlara ait tanımlara da yer verilmediğine rastlanılmıştır. Sadece Bilgin öge kavramının tanımını vermiştir: "Tümce bir bütünlüğü anlatır. Belli bir işlevle bu bütünlüğün oluşumunu sağlayan birimlere öge denir." (Bilgin, 2002: 447).

⁶ Aslında, Turan'ın Türk dilinin ekleşme dizisinin karşıtlık düzenini tarif ederken kullandığı yardımcı unsur ile asıl unsur ilişkisi göz önüne alınırsa, yeni bir tasnif metodunda asıl unsur ve yardımcı unsur kavramlarına da yer verilmesi gerektiği görülmektedir: "Cümle aşaması dahil, Türk dilinin bütün unsurları ekleşme bilgisi adı ile adlandırılabilir bir düzen içerisinde teşekkül ve inkişaf etmiştir. Ekleşme dizisinin karşıtlık düzeni adı ile karşılanabilecek bu düzen, isim ve fiil sınıfları, kelime ile kelime, kelime ile ek, ek ile ek; anlam ile işlev, işlev ile işlev, alt işlev ile üst işlev; yardımcı unsur ile asıl unsur; tamlayan ile tamlanan; yandaş ile yandaş ve öncelik ile sonralık arasındaki karşılıklı var etme/karşıtlık ilişkisine göre şekillenip işleyen bir denklemdir." (Turan, 2018: 105).

birer unsur görevi taşıdıklarını gösterir niteliktedir. Tasniflerin genelinde temel/ana/esas ve yardımcı ögeler/unsurlar şeklinde bir ayırım söz konusudur. Fakat, tasniflerde hem *öge* hem de *öge* kavramına yer verilmesi standart bir kullanım için problem oluşturmaktadır. Bu durum, konuyla ilgili kaynaklarda *öge* - *öge* karışıklığına sebep olmuştur. Bir diğer husus ise, Güncel Türkçe Sözlükte *öge* kavramı yerine *öge* kavramının bulunmasıdır. Bahsi geçen sorunlar/durumlar cümlelerin *öğeleri* - cümlelerin *öğeleri* şeklinde bir ikiliğe yol açmıştır. Dolayısıyla, standart bir kullanım için müstakil bir terime ihtiyaç duyulmaktadır. Bundan dolayı, standart bir terim için *unsur* kavramı tercih edilebilir. Böylelikle, *cümlelerin unsurları* terimi standart bir terminoloji için üzerinde uzlaşılması gereken ilk kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Cümle Öğelerinin Tasniflerindeki Farklılıklar ya da Tasniflerdeki Karışıklığın Detaylı Analizi

Cümle Öğeleri Konusundaki Karışıklıklar isimli yazısında cümle öğeleri hakkındaki farklılıklara değinen Üstüner, söz konusu farklılıkların temelini gramer/dilbilgisi incelemelerinin Türk dilinin yapısı göz önüne alınmadan yapılmış olmasına dayandırır (1998: 18). Ayrıca, örnek alınacak ayrıntılı bir çalışmanın bulunmamasının hem terimler hem de terimlerin tanımlarında ortaya çıkan farklılıklar konusunda sorunu daha karmaşık hâle getirdiğini ifade etmiştir (1998: 18). Buna ek olarak, cümle öğeleri tasniflerindeki karışıklığa değinen diğer çalışmalarda (Kerimoğlu, 2006; Bulak, 2015; Ayrancı, 2017: 394-396) tasnif ve isimlendirme sorunu detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Sorunun çözümü için Üstüner (1998: 29) ve Bulak (2015: 167) tamamen şekli esas alan bir tasnif yerine işlevi/fonksiyonu esas alan bir tasnif metodu önermişlerdir. Kerimoğlu ve Ayrancı'nın çalışmaları da öğelerdeki farklı kullanımları göstermesi bakımından önemlidir.

Söz konusu çalışmalarda tasniflerdeki farklılıklara değinilmiş fakat bu farklılıklar belirli çalışmalar üzerinden yapılmıştır. Konu hakkında çok sayıda tasnif ve tahlilin bulunması daha detaylı bir inceleme yapılmasını gerektirmektedir. Neredeyse bütün gramer ve söz dizimi kitaplarında kendisine yer bulan cümle öğelerinin tasnifi hakkında yapılan çalışmalara bakıldığı zaman dört ayrı yaklaşım karşımıza çıkmaktadır⁷: Yüklem ve özneyi temel/esas *öge* olarak kabul edenler, yüklemi temel/esas/ana *öge* olarak kabul edenler, temel ve yardımcı unsurlar/*öğeler* ayırımını yapmayan tasnifler ve yeni tasnif önerilerinde bulunanlar. Şimdi, sırasıyla bu tasniflere ve tasniflerdeki benzer ve farklı yönleri bakabiliriz:

2.1. Yüklem ve Özneyi Temel / Esas Öge Olarak Kabul Edenler

Dizdaroğlu (1976: 15-76), Ergin (1977: 382), Gencan (1979: 79), Bilgegil (1984: 13), Şimşek (1987: 45), Beserek (1991: 45), Üstüner (1998: 29), Bilgin (2002: 447), Üstünova (2002: 103), Keskin (2003: 199-214), Hengirmen (2006: 324), Mehmedoğlu (2006: 101), Erkul (2007: 20-45), Eker (2010: 392), Demir (2013: 179-210), Akerson (2016:154), Aktan (2016: 84), Özmen (2016: 4), Ediskun (2017: 328) ve Karaağaç'ın (2017: 223) esas aldıkları görüşe göre yüklem ve özneyi temel *öge*, diğer unsurlar ise yardımcı *öğeler*dir. Bu anlayışa göre şekillenen tasniflerin tablo hâlinde gösterilmesi konunun daha iyi anlaşılmasında yardımcı olacaktır⁸:

Tablo 2: Muharrem Ergin - Türk Dil Bilgisi

Cümle Unsurları	
Esas unsurlar	Yardımcı unsurlar

⁷ Bulak, yeni bir tasnif önerdiği makalesinde birbirine yakın üç ayrı yaklaşımdan söz eder. Yüklem ve özneyi temel *öge* kabul edenler, ilk anlayışa göre daha esnek bir tasnif yapanlar ve yüklemi tek temel *öge* olarak kabul edenler olmak üzere üç ayrı fakat birbirine benzer üç yaklaşıma değinen bu çalışma, cümle öğelerinin tasnifi hakkında kapsamlı bilgiler vermektedir. Fakat, yapılan tasniflere bakıldığı zaman üç ayrı yaklaşım yerine dört farklı yaklaşımdan söz etmemiz mümkün görünüyor. Bulak'ın tasnifine tamamen bağlı kalmadan yeni tasnif önerilerinde bulunanları da ayrı bir kategoride ele alacağız. Dolayısıyla, bu çalışmada dört ayrı tasniften söz edilecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bulak, Ş. (2015). CÜMLE ÖGELERİNİN TASNİFİ. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (38), 163-175.

⁸ Dört başlık altında inceleyeceğimiz tasniflerden yaygın hâle gelen ve en çok tercih edilen tasnif, yüklem ve özneyi temel *öğeler*, cümleye eklenen diğer unsurları da yardımcı *öğeler* olarak kabul eden birinci yaklaşımdır. Tasnifler genel olarak benzer yapılarda olduğu için bütün tasnifleri tablo şeklinde göstermek yerine, genel görüşü yansıtmak için her başlıktan *misal* olabilecek tasniflerin tablosu gösterilecektir.

Fiil ⁹ Fâil ¹⁰	Nesne Zarf Yer tamlayıcısı
---	----------------------------------

Kaynak: Ergin, 1977: 382-385.

Tablo 3: Rasim Şimşek - Örneklerle Türkçe Sözdizimi

Tümcenin Öğeleri ¹¹	
Ana öğeler	Yardımcı öğeler
Yüklem Özne	Nesne Dolaylı Tümleçler Belirteç Tümleçleri

Kaynak: Şimşek, 1987: 45-162.

Tablo 4: M. Kaya Bilgegil - Türkçe Dilbilgisi

Cümlelerin Öğeleri	
Esas öğeler	Cümlelerin tamamlayıcı öğeleri sınıflandırma
Yüklem (Müsned) Özne (Müsnedünileyh)	Nesne Dolaylı Tümleçler Zarf Tümleçleri

Kaynak: Bilgegil, 1984: 13-50.

Tablo 5: Mehmet Özmen - Türkçenin Sözdizimi

Cümlelerin Öğeleri	
Temel öğeler	Yardımcı öğeler
Yüklem Özne	Nesne Dolaylı Tümleç Zarf Tümleci Bağımsız Tümleç ¹²

⁹ Ergin (1977: 382) ve Korkmaz (1992: 33) fiil, Bilgegil; yüklem (müsned) (1984: 13), Güneş; yükleyen/yüklem (2002: 342) hâricindeki diğer tasniflerde *yüklem* tercih edilmiştir.

¹⁰ Deny; yüklet (1941: 774), Ergin; fâil (1977: 382), Bilgegil; özne (müsnedünileyh) (1984: 20), Özkan-Sevinçli; özne (fail) (2009: 109), Banguoğlu; kimse (2019: 524) dışındaki diğer tasniflerde *özne* tercih edilmiştir.

¹¹ Bu tasnifte cümlelerin öğelerinin her biri için çok sayıda alt başlık sunulmuştur. Çok sayıda terim olduğu için sadece birkaçı verilecektir: 221. Yüklem, 221.31. Eylem Yüklemeleri 221.311. Geçişli Etken Yüklem 221.312. Geçişsiz Etken Yüklem 221.32. Ad Yüklemeleri 221.321. Ad Yükleme. 222. Özne, 222. 31. Gerçek Özne 222. 32. Sözde Özne 222. 33. Mantıkça Özne 222. 34. Açık Özne. 224. Nesne, 224.21. Belirtisiz Nesne 224.32. Belirtili Nesne 224.33. Ortak Nesne 224.34. Açıklamalı Nesne. vb. Detaylı inceleme için bkz. Şimşek (1987: 45-162).

¹² Dizdaroğlu (1976), Gencan (1979), Bilgegil (1984), Beserek (1991), Hengirmen (2006), Demir (2013), Akerson (2016) ve Ediskun (2017) cümle dışı unsurları tasniflerine dâhil etmemişlerdir. Bazı araştırmacılar cümle dışı unsurlar hakkında tanım yapmış fakat tasnife dâhil etmemişlerdir. Bazıları da cümle dışı unsurların metin tahlillerinde çözüm dışı bırakıldığını ifade etmiştir. Ortak görüş, bu unsurun yükleme bağlanmaması ve cümlelerin anlamına dolaylı katkıda bulunmasıdır: Ergin, cümle dışı unsurlar (1977: 385); Şimşek, tümce-dışı öğeler (1987: 46); Bilgin, tümce dışı öğeler (2002: 492); Keskin, cümle dışı unsurlar (2003: 214); Erkul, cümle dışı unsurlar (2007: 42); Eker, tümce dışı öge (2010: 392); Aktan, cümle dışı unsurlar (2016: 107); Karaağaç, cümle dışı öğeler (2017: 236). Diğer öğelerle kıyaslandığında hakkında en çok ihtilaf bulunan kavram cümle dışı unsurdur. Hem tasnife dâhil edilip edilmemesi

Kaynak: Özmen, 2016: 4-49.

Tablo 6: Haydar Ediskun – Yeni Türk Dilbilgisi

Cümlelerin Öğeleri	
Temel öğeler	Yardımcı öğeler
Yüklem Özne	Nesneler a) Belirtisiz nesnelere b) Belirtili nesnelere Tümleçler a) Dolaylı tümleçler b) Zarf Tümleçleri c) Edat Tümleçleri

Kaynak: Ediskun, 2017: 328-364.

Bu gruptaki araştırmacıların tasniflerindeki en belirgin nokta cümlelerin öğelerini temel ve yardımcı öğeler olarak ele almalarıdır. Cümlelerin kurulma şartlarını yüklem ve özne üzerine bina eden bu anlayış diğer öğeleri - yardımcı öğeler- ihtiyaç duyulduğunda eklenebilen öğeler olarak konumlandırmaktadır.

Yardımcı öğelerde ise nesne hepsinde ortak iken diğer öğelerde farklı yaklaşımlar vardır. Misal olarak, zarf ve yer tamlayıcısı bütün tasniflerde yer almamıştır. Kimi tasniflerde ise zarf yerine zarf tümleci tercih edilmiştir. Bir başka husus ise, tümleçler hakkındaki farklı yaklaşımlardır¹³. Buna ek olarak, tümleçlerin kendi içinde de birbirinden farklı isim ve görevlendirmeler bulunmaktadır¹⁴. Ayrıca, bütün tasniflerde yer bulmamasına rağmen, çoğunluk cümle dışı unsurları ayrı bir yerde konumlandırmış veya tasnife dâhil etmemiştir.

2.2. Yüklemi Temel/Esas/Ana Öge Olarak Kabul Edenler

Deny (1941: 1170-1173), Atabay vd. (1981: 21), Naskali (1995: 53), Delice (2001: 147), Özkan-Sevinçli (2009: 103), Bulak (2015: 167-169) ve Karahan (2016: 13) yüklemi cümlelerin temel ögesi/unsuru olarak kabul eden araştırmacılarıdır:

Tablo 6: Jean Deny – Türk Dili Grameri

Cümlelerin Hadleri	
Cümlelerin esas unsuru	
1. Yüklem	2. Yüklet 3. Tümleç ¹⁵

hem de farklı isimlerle kullanılması bu ögenin en belirgin tartışmalı özellikleridir. Bu tartışmaya yeni bir boyut getiren Özmen ve Üstüner ve cümle dışı unsurları tasniflerine dâhil etmişler ve *Bağımsız Tümleç* (Özmen, 1995: 224), *Dolaylı tamlayıcılar* (Üstüner, 1998: 29) şeklinde terim önerisinde bulunmuşlardır. Cümle dışı unsur terimi hakkındaki görüşler için bkz. Dinar, 2014.

¹³ Dizdaroğlu (1976: 77), tümleçleri; nesne (düz tümleç), dolaylı tümleç, belirteç tümleci, ilgeç tümleci; Beserek (1991: 45), düz tümleçler (nesnelere), dolaylı tümleçler, zarf tümleçleri; Üstüner (1998: 29), yardımcı unsurlar şeklinde tarif ettiği tümleçleri; 1- Nesne, 2-Yer tümleci, 3-Zaman tümleci, 4-Sebebe tümleci, 5-Durum tümleci, 6-Vasıta tümleci, 7-Ölçü tümleci; Bilgin (2002: 470-490), Nesne, Dolaylı tümleç ve Belirteç tümleci; Hengirmen (2006: 332), Dolaylı tümleçler, İlgeç tümleçleri, Belirteç tümleçleri; Eker (2010: 396), Dolaylı tümleçler/yer tamlayıcıları, Zarf tümleçleri, Edat tümleçleri/edatlı tümleçler; Akerson (2016: 154), Tümleçler (ad ya da adıl türü sözcüklerden oluşurlar) ve Belirteçler (ya doğrudan doğruya zarf türü sözcüklerdir ya da köken itibarıyla zarf olmadığı hâlde, zarflaştırılmış sözcüklerden oluşurlar) şeklinde tarif etmiştir.

¹⁴ Örneğin, Dizdaroğlu'nun tasnifinde tümleçler; I. Nesne (A. Yapılarına göre nesne türleri, B. Kullanımlarına göre nesne türleri) II. Dolaylı Tümleç (A. Yapılarına göre dolaylı tümleç türleri, B. Kullanımlarına göre dolaylı tümleç türleri) vb. şeklinde diğer tasniflerden çok farklı bir görünüm göstermektedir. Detaylı inceleme için bkz. Dizdaroğlu (1976: 77-163).

¹⁵ Tasniflerin çoğunda yardımcı unsur olarak görevlendirilen tümleçler konusunda henüz standart bir yaklaşım bulunmamaktadır. Bu durum, tasniflerde birden fazla terim ve tahlile yol açmıştır. Tümleçler hakkında tartışmalar ve detaylı bilgi için bkz. Ahat Üstüner (1998). Cümlelerin Öğeleri Konusundaki Karışıklıklar. *Türk Dili*, 546, 547-549.; Aysu Erden, Cümlede Yüklemi Tamamlayan

	<ul style="list-style-type: none"> a. Dolaysız ve dolaylı tümleş b. Duramlık tümleş 4. Arizî veya belirtken hadler a. Vâsıf b. Belirtici tümleş
--	--

Kaynak: Deny, 1941: 1170-1173.

Tablo 7: Atabay vd. – Türkiye Türkçesinin Sözdizimi

Tümcenin Öğeleri	
Tümcenin En Önemli Ögesi	
Yüklem	Özne Tümleş 1. Nesne <ul style="list-style-type: none"> a. Belirtisiz nesne b. Belirtili nesne 2. Dolaylı tümleş 3. İlgeçli tümleş 4. Belirteç tümleci

Kaynak: Atabay vd., 1981: 19-64.

Tablo 8: Mustafa Özkan, Veysi Sevinçli – Türkiye Türkçesi Söz Dizimi

Cümlelerin Meydana Getiren Unsurlar	
Cümlelerin Temel Ögesi	
a. Yüklem	<ul style="list-style-type: none"> b. Özne (Fail) c. Nesne d. Zarf e. Yer Tamlayıcısı¹⁶ f. Cümle Dışı Unsur

Kaynak: Özkan – Sevinçli, 2009: 103-133.

Tablo 9: Leylâ Karahan – Türkçede Söz Dizimi

Cümlelerin Öğeleri	
Cümlelerin ana ögesi	
Yüklem	Özne Nesne Yer Tamlayıcısı Zarf

Kaynak: Karahan, 2016: 13-38.

Sadece yüklemi temel/esas öge olarak kabul eden araştırmacılar genel olarak sınıflandırmada yardımcı öge kavramını kullanmamışlardır. Aslında, yüklemi esas ya da zorunlu öge olarak kabul etmeleri diğer öğeleri yardımcı (yükleme göre konumlanan) unsur durumuna getirmektedir. Delice, yüklemi cümlelerin yöneticisi ve diğer unsurların belirleyicisi olarak tarif eder. Benzer şekilde, Leylâ Karahan da diğer öğelerin yüklem anlamını çeşitli bakımlardan tanımlamak üzere cümlede yer aldığını ifade etmektedir. Diğer araştırmacılar da

Ögeler Üzerine, Ağustos 1998, C: 1998/II, S: 560, s. 107-115.; Cüneyt Akın, "Türkiye Türkçesinde Cümlede Tümleşler", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

¹⁶ Yer tamlayıcısını tasnifine dâhil eden araştırmacılar: Ergin (1977: 382), Güneş (2002: 347), Özkan-Sevinçli (2009: 128), Eker (2010: 397), Karahan (2016: 29) ve Karaağaç (2017: 233).

yüklem esaslı tasnifler yapmışlardır. 2.1.'de olduğu gibi farklılık diğer (yardımcı) ögelerin adlandırılması¹⁷ ya da konumlandırılmasında¹⁸ görülmektedir. Delice ve Özkan-Sevinçli cümle dışı unsurları cümledeki ögelere dâhil ederken diğerleri tasniflerinde cümle dışı unsurlara yer vermemiş veya sınıflandırmanın dışında tutmuşlardır. Yer tamlayıcısı¹⁹, Özkan-Sevinçli ve Karahan'ın tasniflerinde yer alırken diğer araştırmacılar yer tamlayıcısını tasniflerine dâhil etmemişlerdir.

2.3. Temel ve Yardımcı Unsurlar/Ögeler Ayrımını Yapmayan Tasnifler

Emre (1945: 115), Hatipoğlu (1972: 100), Güneş (2002: 342-348) ve Banguoğlu (2019: 524) temel ve yardımcı öge/unsur gibi ayrımlar yerine cümlede görev alan unsurların önem sırasına göre bir sınıflandırma yolu seçmişlerdir:

Tablo 10: Temel ve yardımcı unsurlar ayrımını yapmayan tasnifler

Vecihe Hatiboğlu - Türkçenin Sözdizimi	Sezai Güneş - Türk Dili Bilgisi	Tahsin Banguoğlu - Türkçenin Grameri
Tümcenin Ögeleri ²⁰	Cümlenin Unsurları ²¹	Cümlenin Üyeleri
1. Yüklem 2. Özne 3. Tümleç 3.1. Nesne 3.2. Dolaylı Tümleç	Yükleyen / Yüklem Yüklenen / Özne Tamlayıcılar	Yüklem Kimse Nesne İsimleme Zarflama

Kaynak: Hatipoğlu, 1972: 100-142; Güneş, 2002: 342-348; Banguoğlu, 2019: 524-530.

Bu tasnif usulünün belirli sayıda gramerci tarafından tercih edildiğini görüyoruz. Aslında, sınıflandırmada kullanılan ölçütlere bakıldığı zaman sadece önem sırasının kullanılmadığını söyleyebiliriz. Önem sırasına ek olarak, görev ve işlev esaslı bir tasnif yapıldığını da söylememiz mümkün görünüyor. Banguoğlu (2019: 524) cümle ögelerinin temel ve yardımcı öge olarak ele almak yerine cümlenin üyelerini işlev bakımından ayrı kabul etmiş ve bu işleyişe göre adlandırılmaları gerektiğini ileri sürmüştür. Güneş (2002: 339-342) cümlede yükleyen/yüklem ve yüklenen/özne adı verilen iki unsurun yer aldığını ve yükleyen ile yüklenen arasında yer alması gereken öteki unsurlara ise tamlayıcı adı verildiğini ifade etmiştir. Hatiboğlu (1972: 100) ise tümcede bulunan ögelerin öneminin aldıkları görev ölçüsünde belirlediğini ifade etmiştir. Son olarak, Emre (1945: 272) diğer üç gramerciden farklı olarak işlev, görev veya önemden ziyade fiisel ve isimsel anlatım başlıkları altında bir sınıflandırmaya gitmiştir. Buradaki ölçüyü, dilbilimin iki türlü anlatım kabul etmesi şeklinde izah etmiştir.

¹⁷ Ögelerin isimleri genelde benzer olsa da Özne Deny'nin (1941: 774) tasnifinde Yüklet, Nesne ise Bulak'ın tasnifinde Düz tümleç şeklinde yer almaktadır (2015: 170).

¹⁸ 2.1.'de olduğu gibi bu gruptaki tasniflerde de tümleçler konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır: Deny, tümleçleri a. Dolaysız ve dolaylı tümleç ve b. Duramlık tümleç (1941: 774); Atabay vd., Nesne, Dolaylı tümleç, İlgeçli tümleç ve Belirteç tümleci (1981: 51); Delice, sadece Dolaylı tümleç ve Zarf tümleci (2001: 153-154); Bulak ise zorunlu veya seçimli ögeler olabileceğini belirterek Düz tümleç, Dolaylı Tümleç, Zarf tümleçleri ve Bağımsız tümlece yer vermiştir (2015: 170-171).

¹⁹ Naskali, yer tamlayıcısı ile zarf arasında fonksiyon açısından hiçbir fark bulunmadığını ve ikisi arasındaki tek farkın morfolojik açıdan olduğunu belirtmiştir. Naskali'ye göre, yer tamlayıcısı ile zarf birleştirilmelidir (1995: 54).

²⁰ Bu tasnifte üç öge bulunmasına rağmen her bir öge için çok sayıda alt başlık kullanılmıştır: Yüklem, 1) Addan Yüklem 2) Sıfattan Yüklem 3) Adıldan Yüklem 4) Belirteçten Yüklem 5) İlgeçten Yüklem 6) Bağlaçtan Yüklem 7) Ünlemden Yüklem 8) Eylemden Yüklem vb. Özne, Birinci ve İkinci Kişi Özne, Üçüncü Kişi Özne, Gerçek Özne, Sözde Özne, Örtülü Özne, Belirsiz Özne, Ortak Özne, Pekıştirmeli Özne, vb. Detaylı inceleme için bkz. Hatiboğlu (1972: 100-142).

²¹ Cümlenin ögeleri üç tane ile sınırlı olsa da her bir öge için çok sayıda alt başlık sunulmuştur: 2.1. Yükleyen/Yüklem, 2.1. 1. Kavramı Hareket Olanlar 2.1. 2. Kavramı Varlık Olanlar 2.1. 3. Kavramı Hal Olanlar 2.1.3. 1. İsim-fiilden İbarete Yükleyenler 2.1.3. 2. Sıfat-fiilden İbarete Yükleyenler 2.1.3. 3. Zarf-fiilden İbarete Yükleyenler 2.2. Yükleyen/Özne 2.2. 1. Yüklenen Çeşitleri 2.2.1. 1. Gerçek Yüklenen 2.2.1. 2. Gizli Yüklenen 2.2.1. 3. Sözde Yüklenen 2.2.1. 4. Belirsiz (Meçhul) Yüklenen 2.3. Tamlayıcılar 2.3. 1. Doğrudan Tamlayıcı/Nesne 2.3.1. 1. Belirtisiz Nesne 2.3.1. 2. Belirtili Nesne, vb. Detaylı inceleme için bkz. Güneş (2002: 342-348).

Yapılan bütün tasniflerle kıyaslandığında usul/yöntem olarak en dikkat çeken tasniflerden biri olarak ele alınabilir.

2.4. Yeni Tasnif Önerilerinde Bulunanlar

Üstüner (1998: 18-30), Delice (2004: 127-170), Bulak (2015: 163-175) ve Kerimoğlu (2019: 193-207) yeni tasnif önerilerinde bulunmuşlardır.

Üstüner (1998: 18-30) Cümlelerin Öğeleri Konusundaki Karışıklıklar isimli bildirisinde mevcut sorunun temel sebebini bazen şekil bazen de fonksiyon esas alınarak yapılan tahlillerde görmektedir. Bu sorunun yol açtığı karışıklara yeterli sayıda örnek gösteren Üstüner, sorunun çözümü için sadece işlevi/fonksiyonu göz önüne almayı gerektiren bir değerlendirme teklifi sunmaktadır. Özellikle, tümleçler konusunda (dolaylı tümleç, zarf tümleci ve edat tümleci diye isimlendirilen) sadece işlevin esas alındığı bir teklifte bulunmuştur. Tasnif temel olarak şu şekildedir:

1. Temel Unsurlar
2. Yardımcı Unsurlar
3. Dolaylı Tamlayıcılar

Yaygın kanaate benzer olarak, temel unsurlar yüklem ve öznedir. Geleneksel yaklaşımdan ayrılan kısımlar yardımcı unsurlar ve dolaylı tamlayıcılarıdır. Yardımcı unsurları; nesne, yer tümleci, zaman tümleci, sebep tümleci, durum tümleci, vasıta tümleci ve ölçü tümleci şeklinde; dolaylı tamlayıcıları da cümlede yükleme sorulacak sorularla tespit edilemeyen fakat cümlelerin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan, geliştiren, ihtimal ve kesinlik bildiren bağlama edatları, ünlemler ve ünlem grupları şeklinde tarif etmiştir. Dolaylı tamlayıcılar, aynı zamanda cümle dışı unsurlar yerine teklif edilen bir kavramdır.

Delice (2004: 127-170) Cümle Öğelerinin Sınıflandırılması ve Cümlelerin Temel Öğeleri adlı uzun bildirisinde kendi tabiri ile “değişik bir bakış açısı ortaya koymaktadır.” (2004: 170). Bu bakış açısını üç temel ölçüt ile sabitlemektedir; kurucu öge, zorunlu ögeler ve seçimlik ögeler. Kurucu ögeyi yüklem olarak konumlandıran Delice, üç tür yüklem bulunduğunu ileri sürmektedir (A. Kurucusu Kılış Fiili Olan Cümleler, B. Kurucusu Oluş Fiili Olan Cümleler, C. Kurucusu İsim Olan Cümleler). Üç ayrı başlık altında incelediği bu maddelerde temel öge hepsinde aynı değildir. Misal olarak, A. 1. Gövde Çatılarda a. Geçişli Çatılı Cümlelerde bu tarz fiillerin geçişli olması durumunda cümlelerin temel öğeleri yüklem, özne ve nesne iken, B. de kurucusu oluş fiili olan cümlelerde temel öge sadece nesnedir. Uygulama kısmında örnek bir metin üzerinden yukarıdaki tasnife göre 85 cümle tahlil edilmiştir. Sonuç olarak, hangi ögenin hangi yapıda bulunması gerektiğini gösteren ögeye ‘kurucu öge’ ve bu kurucu ögenin tam ve kâmil manada bir cümlelerin oluşturması için mutlaka bulunması gereken öğelere ise ‘temel öge’ denilmesi gerektiği teklif edilmiştir.

Bulak (2015: 163-175) Cümle Öğelerinin Tasnifi makalesinde daha önce yapılan tasnifleri detaylı bir şekilde ele almış ve üç ayrı yaklaşımdan söz etmiştir. Bu yaklaşımları, özne ve yüklemi esas öge, diğer öğeleri yardımcı ögeler, kesin bir tasnif yerine daha esnek bir sınıflandırma yapanlar ve cümlelerin tek temel ögesinin yüklem olduğunu savunanlar şeklinde tespit etmiştir. Bulak’ın tasnifindeki ölçüt, cümle öğelerinin niteliklerinin/işlevinin esas alınmasıdır. Önerdiği tasnif şu şekildedir:

Temel Öge: Yüklem

Zorunlu Öğeler: Bir cümledeki zorunlu ögeler cümlede yer alan yüklem yönetim çerçevesine göre değişkenlik gösterir.

Seçimlik Öğeler: Seçimlik öğelerin belirleyicisi yüklem ve dil kullanıcısıdır.

Kerimoğlu (2019: 193-207) Türkiye Türkolojisinde Cümle Öğeleri ve Teori isimli bildirisinde ilk olarak teori kelimesi hakkında genel bilgiler vermiş daha sonra bazı teori örnekleri üzerinde durmuştur. Kerimoğlu,

cümlelerin öğeleri meselesini bir teori eksikliği olarak görmektedir. Bundan hareketle, “Bizim çocuklar da yağmurdan akşama kadar dışarı çıkamamışlar.” cümlesinin yaygın sınıflandırma (Özne, yüklem, nesne, yer tamlayıcısı, zarf, cümle dışı unsurlar) yöntemine göre öğelere ayrılması talep edilmiş ve verilen cevaplar üzerinden bir tahlil yapılmıştır. Kerimoğlu’na göre bu yöntemle yapılan tasnifler bünyesinde bazı çelişkileri barındırmaktadır. Bu çelişkilerden birkaçı şu şekilde ifade edilmiştir: “a. Zarf, cümle öğelerine özgü bir terim değildir. b. cümle dışı unsur terimi yanlıştır ve doğru bir isimlendirme değildir. c. şekli esas alan dilbilgisinin yer tamlayıcısı gibi anlamı esas alan bir terimi kullanması çelişkidir. vb.” (2019: 200-201). Kerimoğlu, kendi tasnifinin eş zamanlı ve biçimi esas alan bir öneri olduğunu ifade etmektedir:

- a. Özne
- b. Yüklem
- c. Nesne
- d. Tümleç
  - d.1. Yönelme tümleci
  - d.2. Bulunma tümleci
  - d.3. Ayrılma tümleci
  - d.4. Araç-birliktelik tümleci
  - d.5. Eşitlik tümleci
  - d.6. Zarf tümleci
  - d.7. Edat tümleci²²
  - d.8. Bağlama tümleci
  - d.9. Ünlem tümleci

Özmen ve Kerimoğlu dışındaki araştırmacılar sorunun kaynağını işlev esaslı bir tasnifin yapılmamasında görmektedir. Bir başka ortak husus ise, Kerimoğlu hariç, temel-yardımcı öge, zorunlu-seçimlik öge gibi ikili tasnif metodunun tercih edilmesidir. Üstüner ve Bulak’ın işlev/fonksiyon esaslı bir yaklaşımı önermesi mevcut sorunun çözümü için önemli bir noktaya temas etmektedir. Delice’nin tasnifi farklı ve yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Fakat, üç tür yüklem üzerinden bir tahlil metodu meselenin çözümünü zora sokmaktadır. Bulak ve Delice’nin tasnifleri öge sayısı ve öğelerin isimlendirmesi açısından oldukça benzer özellikler göstermektedir. Bulak’ın zorunlu ve seçimlik öğeler için kesin sınıflandırma yerine işlev/fonksiyon esaslı tanımlama yapması sorunun çözümü için üstünde durulması gereken bir durum arz etmektedir. Kerimoğlu ise sorunun eş zamanlı ve biçim esaslı bir sınıflandırma yapılmamasında görmektedir. Geleneksel tasnif metodu hakkındaki itirazları ve görüşleri yerinde olmakla birlikte, özellikle tümleç başlığı altında dokuz ayrı öge sunulması yaygın kanaate yakın bir görüş ifade etmekte ve meselenin çözümünü zorlaştırmaktadır.

Araştırmacılar, cümlelerin öğeleri/cümlelerin unsurları konusunda yanlış veya eksik sınıflandırmaların, tanımlandırmaların olduğu hususunda hemfikirlerdir. Ancak bununla birlikte, daha önce yapılan tasniflerde dâhil olmak üzere, yeni tasnif önerileri de bu meselenin çözümü için yeterli veri sağlamamaktadır. Bu durum, birden çok tespit ve tasnife yol açmıştır. Yapılan tasnifler genel olarak benzer görüşlerden oluşmaktadır. Temel

²² Hakkında ihtilaf bulunan bir diğer mesele Edat/İlgeç tümlecidir. Hatiboğlu (1972: 139), Dizdaroğlu (1976: 153), Atabay vd. (1981: 60), Eker (2010: 397), Demir (2013: 210), Ediskun (2017: 352) ve Kerimoğlu’nun (2019: 205) tasniflerinin dışında diğer tasniflerde kendisine yer bulamayan bu terim hakkındaki tartışmalar ve detaylı bilgi için bkz. Baki Akgül, “Edat Tümleçleri”, Türk Dili, Temmuz 1967, Cilt XVI, Sayı 190, s. 800-803.; Tahir Nejat Gencan, “Edat Tümleçleri”, Türk Dili, Eylül 1967, Cilt XVI, Sayı 192, s. 907-911.; Hikmet Dizdaroğlu, “Edat Tümleçleri Üzerine”, Türk Dili, Şubat 1968, Cilt XVII, Sayı 197, s. 579-582.; Cüneyt Akın, Türkiye Türkçesinde Cümlede Tümleçler Üzerine, AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: IX, Sayı 2, Aralık, 2007, s. 205-220.; Caner Kerimoğlu, Dilbilgisi Yazımı ve Öğretimi (Zarf tümleci, yer tamlayıcısı ve edat tümleci nasıl ayrılmalıdır?), Pegem Akademi (7. Baskı), 2021, s. 170-174.

ayrım, temel öge-yardımcı öge ve yardımcı (veya sadece öge olarak) ögelerdeki terimlerin isimlendirilmesinde ortaya çıkmaktadır.

3. Yeni Bir Tasnif Yapılabilir Mi?

Önceki bölümde bahsi geçen yeni tasnif teklifleri de cümlelerin unsurları/öğeleri konusunu tam manasıyla çözüme kavuşturamamıştır. Bu yüzden, henüz standart bir tasnif oluşturulamamıştır. Konu ile ilgili kaynaklarda, tasniflerdeki karışıklığın temel nedeni işlev/fonksiyon yerine şekli esas alan bir yöntemin tatbik edilmesine bağlanmıştır (Cemiloğlu, 1994: 31; Üstüner, 1998: 26; Turan, 1999: 84; Kerimoğlu, 2006: 127; Bulak, 2015: 167). Bu yöntem/usul eksikliğine geçmeden önce, tasniflerdeki genel görünümü şu şekilde tasvir edebiliriz; tasniflerde belirleyici olan ölçütler, genel olarak, yüklem konumu, yardımcı unsurların isimleri ve görevleri ve şeklin veya işlevin/fonksiyonun esas alınıp alınmaması şeklindedir. 2.1.'de yüklem ve özne, 2.2.'de yüklem esas alınmış; 2.3'te ise temel ve yardımcı unsurlar yerine önem sırasına göre bir tasnif yöntemi tercih edilmiştir. Yeni tasnif önerilerinde de şeklin/biçimin ve işlevin/niteliğin/fonksiyonun esas alınıp alınmaması bağlamında mesele ele alınmıştır.

Tasniflerin hepsinde yüklem ve özne üzerinde uzlaşıldığı görülüyor. Öncelikle, asıl unsurun hangi öge veya ögeler olacağı tespit edilmelidir. Bütün örnekleri aynı karşıtlıklar denkleminde ifade eden tek bir yapıya sahip olan cümlelerin asgari şartı, bir mananın, bir fiile, bir şahsa ve bir zamana/şekle temenniye bağlı olarak bir hüküm halinde ifade edilmesidir (Turan, 1999: 310). Bu şartı/yapıyı **fiil - zaman eki + şahıs eki** şeklinde formüle edebiliriz. Dolayısıyla, cümleyi tek başına temsil etmesi bakımından asıl unsur olarak yüklem tercih edilmelidir (Turan, 1999: 311). Tasniflerde dikkat çeken en önemli husus, şekil ve fonksiyon esas alınırken söz unsurlarını belirli bir düzen içerisinde dizerek/toplayarak cümlelerin kuruluş sistemini oluşturan Türk dilinin cümle yapısının ihmal edilmesidir. Bundan hareketle, yardımcı ögeler/unsurlar olarak tanımlanan diğer ögeler hakkındaki farklı tarifler/tespitleri *şekil + fonksiyon + yapı* esaslı bir yöntem ile tayin etmek gerekir. Böylelikle, unsurlardaki isimlerin ve görevlerin farklılığı en aza indirgenebilir. Standart bir tasnifin oluşması da asıl ve yardımcı unsurların doğru tayin edilmesine bağlıdır.

İlk olarak, cümlelerin öğeleri terimi hakkındaki farklı tanımlar; ikinci olarak, tasniflerdeki belirgin farklılıklar ve bu farklılığın yol açtığı tahlil farklılıkları, bunlara ek olarak, cümle öğelerinin kendi içinde mevcut olan farklı yaklaşımlar ve son olarak yapılan yeni tasnif önerilerinin meseleyi çözüme kavuşturamaması ve standart bir tasnifin henüz yapılamaması yeni bir tasnif yapılmasının yerine, bahsi geçen farklılıkların/karışıklıkların çözüme kavuşturulmasını gerektirmektedir. Bu farklılıklar/karışıklıklar giderildiği zaman standart bir tasnifin oluşması sürecinde ortaya çıkan engeller kalkacaktır.

Sonuç

Cümle öğeleri/unsurları, cümle öğelerinin/unsurlarının tasnifi ve bu unsurların tesmiye (isimlendirme) ve görevlendirmesi sorunu esasında bir metot/usul/yöntem eksikliğine, özel olarak da, bir tespit, tayin ve tasnif karmaşıklığına işaret etmektedir. Bu sorunların çözümü, yeni bir tasnif yapmak yerine, mevcut tasniflerin detaylı analizi yapılarak sorunların tespiti ve tayini sayesinde mümkün olabilir. Tespit ve tayin doğru yapılırsa, tasnif kendiliğinden çözüme kavuşacaktır:

a) Tespit

Cümle(nin) öğeleri teriminin isimlendirilmesi hakkında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu konunun tayini ve tasnifinden önce terimin kendisinde bir görüş birliği olmalıdır. Buna ek olarak, cümle unsurlarının/öğelerinin tasnifinde birbirine yakın fakat içerik olarak farklı tasnifler bulunmaktadır. Unsurların (özellikle yardımcı unsurlar) isimlendirilme ve görevlendirilmesindeki farklı tahliller tasniften ziyade bir yöntem karmaşıklığının varlığına işaret etmektedir.

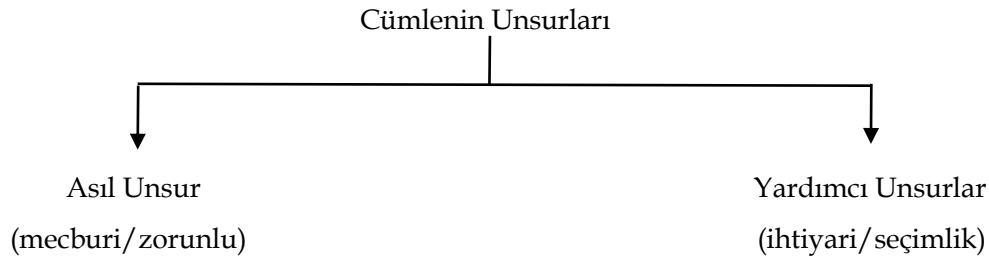
b) Tayin

Cümle tarifi (Turan, 1999: 310) ve Türk dilinin ekleşme dizisindeki düzenin bir parçası olan asıl unsur-yardımcı unsur karşıtlık ilişkisi (Turan, 2018: 105) *cümlelerin unsurları* terimini tercih etmede belirleyici bir role sahiptir. Bundan hareketle, terimin tayini **cümlelerin unsurları** şeklinde olmalıdır. Tasniflerde ilk tayin edilecek unsur temel/asıl/ana unsur olmalıdır. Cümlelerin asgari şartını **fiil - zaman eki + şahıs eki** sağlaması ve cümlelerin kuruluşu için başka unsurlara ihtiyaç bırakmaması yüklemi asıl unsur olarak tayin etmektedir. Böylelikle, tasniflerde belirleyici bir ölçüt olan asıl/temel ve yardımcı unsur konusunda bir fikir birliği sağlanacaktır. Yardımcı unsurların tayini meselesinde, üzerinde ittifak edilen unsurlarda (özne, nesne, tümleş) karışıklığa sebep olan; *gizli özne, mantıkça özne, pekiştirmeli özne, ortak nesne, açıklamalı nesne, ilgeçli tümleş, kalmalı tümleş, ortak belirteç tümleş* vb. gibi kullanımlar kalkmalı ve alt başlıklar yerine unsurun kendisinde standart bir terim olmalıdır. Hakkında ihtilaf bulunan (zarf, yer tamlayıcısı ve cümle dışı unsur) yardımcı unsurlarda ise, diğer unsurlarda olduğu gibi, **şekil + mana / fonksiyon + yapı** ilişkisi gözetilerek bahsi geçen terimlerin tayini yapılmalıdır.

c) Tasnif

Cümle unsurlarının tasniflerindeki farklılıkları analiz eden bu çalışmanın temel amacı, standart bir tasnifin oluşması için yeni bir tasnif teklif etmek yerine tasniflerdeki karışıklığın nedenlerini tespit ve tayin etmektir. Tasniflerdeki karışıklığın nedenini sadece biçim/şekil esaslı veya fonksiyon/işlev esaslı yapılan sınıflandırmalarda aramamız gerekir. Bu tasniflerde hem Türk dilinin yapısı hem de şekil ve fonksiyonun beraber düşünülmesi göz ardı edilmiştir. Şekli ve fonksiyonu beraber ele alan ve Türk dilinin yapısını da ihmâl etmeyen bir tasnifin ölçütü şu şekilde olmalıdır: "**şekil + mana / fonksiyon + yapı**" (Turan, 1999: 84). Bu denklem esas alınarak standart bir tasnif yapılmalıdır.

Standart bir tasnifin oluşması için öncelikle yapılacak tasnifin ana hatlarının belirlenmesi gerekmektedir:

Asıl unsur **yüklem**; yardımcı unsurlar ise **ihtiyaç hâlinde veya kullanıcının isteğine bağlı olarak cümleye eklenebilen bütün söz dizimi unsurlarıdır**.

İkinci olarak, bu unsurların nitelik ve niceliklerini belirlemek gerekmektedir:

Asıl unsur olan yüklem cümlelerin meydana gelmesi için mecburi/zorunlu bir nitelik taşımaktadır. Yani, asıl unsur müstakil olarak cümleyi temsil etmektedir. Bir diğer ifadeyle, herhangi bir söz dizimi teşkilinde/kuruluşunda yüklem sayısı kadar cümle vardır. Yardımcı unsurlar ise konuşanın seçimine ve cümledeki maksadın bütünüyle ifade edilmesine göre cümlede yer alırlar. Müstakil olarak cümleyi temsil etmedikleri için her cümlede bulunma gibi bir zorunlulukları yoktur. Yardımcı unsurlar, genel olarak, özne, nesne, tümleş vb. şeklinde tasnif edilmiştir. Standart bir kullanım için mevcut tasniflerde üzerinde uzlaşılan unsurlar yardımcı unsur olarak tayin edilmelidir. Terim karışıklığını önlemek için *sözde özne, gizli özne, ortak nesne, edat tümleş, çıkmalı tümleş* vb. kavramlar kullanımdan kalkmalıdır. Yardımcı unsurların sayısı ise cümledeki maksadın tam manasıyla ifade edilmesine ve cümleyi tasarruf eden kişinin seçimine bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Dolayısıyla, cümledeki yardımcı unsurların sayısı asıl unsur olan yüklem ve cümleyi kuran dil kullanıcısı tarafından belirlenmektedir.

Sonuç olarak, Türk dili ile ilişkilendirilen diğer meselelerde olduğu gibi, bahsi geçen karışıklıkların/farklılıkların çözümü için başvurulacak yöntem bellidir: "**şekil + mana / fonksiyon + yapı**". Bu denklem tatbik edildiği zaman,

mevcut farklılıklar/karışıklıklar giderilmiş olacak ve Türk dilinin yapısını yansıtan standart bir tasnif yapılacaktır.

Kaynaklar

- Akerson, F. E. (2016). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*. İstanbul. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Akın, C. (2005). "Türkiye Türkçesinde Cümlede Tümleçler" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akın, C. (2007). *Türkiye Türkçesinde Cümlede Tümleçler Üzerine*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(2), 205-220.
- Akgül, B. (1967). *Edat Tümleçleri*. Türk Dili Dergisi, 190, 248-249.
- Aktan, B. (2016). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Ankara. Gazi Kitabevi.
- Atabay, N., Özel, S. ve Çam, A. (1981). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*. Ankara. TDK Yayınları.
- Ateş, K. (1999). *Türk Dili*. Ankara. Aktaş Matbaacılık.
- Ayrancı, B. (2017). *Cümle Problemlerine Dair Bir Alan Yazın Araştırması*. Route Educational Social Science Journal, 4(18), 392-417.
- Banguoğlu, T. (2019). *Türkçenin Grameri*. Ankara. TDK Yayınları.
- Beserek, A. (1991). *Türkçede Cümle Yapısı*. İstanbul. Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
- Bilgegil, M. K. (1984). *Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul. Dergâh Yayınları.
- Bilgin, M. (2002). *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*. Kültür BakanlığıYay./ 2874, Kültür Eserleri Dizisi/368. Ankara. Başbakanlık Basımevi.
- Boz, E. (2018). *Türk Dil Bilgisi Terminolojisinde Çok Terimlilik (Çok Adlılık) Sorunu*. TEKE, 7(3), 1592-1693.
- Bulak, Ş. (2015). *Cümle Öğelerinin Tasnifi*. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (38), 163-175. DOI. 10.21563/sutad.187041.
- Cemiloğlu, İ. (1994). *Cümle Tahlili Üzerine Bazı Düşünceler*. Türk Dili, Temmuz, 511, 29-32.
- Delice, H. İ. (2001). *Türkçe Sözdizimi*. Sivas. Dilek Matbaası.
- Demir, C. (2006). *Türkçe Dil Bilgisinde Terminoloji Sorunu*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bellekten, 54(2006/1), 81-100.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2016). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara. Grafiker Yayınları.
- Demir, T. (2013). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara. Kurmay Yayınları.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri*. Osmanlı Lehçesi (Tercüme eden: Ali Ulvi Elöve). İstanbul. Maarif Matbaası.
- Dinar, T. (2014). *Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde Cümle Dışı Unsur*. Journal of Social Sciences/Sosyal Bilimler Dergisi, (33), 69-86.
- Dizdaroğlu, H. (1968). *Edat Tümleçleri Üzerine*. Türk Dili Dergisi, 17, 579-582.
- Dizdaroğlu, H. (1976). *Tümce Bilgisi*. Ankara. TDK Yayınları.
- Ediskun, H. (2017). *Yeni Türk Dilbilgisi*. İstanbul. Remzi Kitabevi.
- Eker, S. (2010). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara. Grafiker Yayınları.
- Emre, A. C. (1945). *Türk Dilbilgisi: Türkçenin bugünkü ve geçmişteki gelişimleri üzerine gramer denemesi*. İstanbul. Cumhuriyet Matbaası.
- Erden, A. (1998). *Cümlede Yüklemleri Tamamlayan Öğeler Üzerine*. Türk Dili, 560, 107-115.
- Ergin, M. (1977). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul. Minnetoğlu Yayınları.
- Erkul, R. (2007). *Cümle Metin Bilgisi*. Ankara. Anı Yayıncılık.
- Gencan, T. N. (1967). *Edat Tümleçleri*. Türk Dili Dergisi, 192, 907-911.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara. TDK Yayınları.
- Gülensoy, T. (2000). *Türkçe El Kitabı*. Ankara. Akçağ Yayınları.

- Güncel Türkçe Sözlük (2022), Ankara. Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 25.12.2022).
- Güneş, S. (2002). Türk Dili Bilgisi Tarihi Gelişim, Ses, Kelime ve Cümle. İzmir. DEÜ Matbaası.
- Hatiboğlu, V. (1972). Türkçenin Sözdizimi. Ankara. TDK Yayınları. (Ankara Üniversitesi Basımevi)
- Hengirmen, M. (1999). Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü. Ankara. Engin Yayınevi.
- Hengirmen, M. (2006). Türkçe Temel Dilbilgisi. Ankara. Engin Yayınevi.
- İmer, K., Kocaman, A., ve Özsoy, A. S. (2011). Dilbilim Sözlüğü. İstanbul. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Karaağaç, G. (2017). Türkçenin Söz Dizimi. İstanbul. Kesit Yayınları.
- Karahan, L. (2016). Türkçede Söz Dizimi. Ankara. Akçağ Yayınları.
- Karaörs, M. (1993). Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri. Kayseri. Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Kerimoğlu, C. (2006). Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Söz Dizimi ile İlgili Kabuller Üzerine II Cümle Öğeleri. Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, (20), 119-129.
- Kerimoğlu, C. (2019). Türkiye Türkolojisinde Cümle Öğeleri ve Teori. Edebiyat Üzerine İncelemeler. Rıza Filizok'a Armağan.
- Kerimoğlu, C. (2021). Sorularla Dilbilgisi Yazımı ve Öğretimindeki Tartışmalar Dilbilgisi Yazımı ve Öğretimi. (7. Baskı), Ankara. Pegem Akademi.
- Keskin, R. (2003). Türkçe Dil Bilgisi. Konya. Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Koç, N. (1992). Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü. İstanbul. İnkılâp Kitabevi.
- Koç, N. (1996). Yeni Dilbilgisi. İstanbul. İnkılâp Kitabevi.
- Korkmaz, Z. (1992). Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara. TDK Yayınları.
- Mehmedoğlu, A. (2006). Türkiye Türkçesinde cümle öğelerine yeni bir bakış. İstanbul. Değişim Yayınları.
- Naskali, E. G. (1995). "Türkçe kelimesi- Türkçede hece tipleri- Cümle unsurlarını tayin kıstası- Ek hâlinde zamir olabilir mi?". Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993).
- Özkan, M. ve Sevinçli, V. (2009). Türkiye Türkçesi Söz Dizimi. Ankara. Akademik Kitaplar.
- Özmen, M. (1995). Cümlenin Altıncı Ögesi ve Bir Terim Önerisi. Türk Dili, 519, 224-227.
- Özmen, M. (2016). Türkçenin Sözdizimi. Adana. Karahan Kitabevi.
- Özsoy, S., Balcı, A. ve Turan, Ü. D. (2012). GENEL DİLBİLİM-I. Eskişehir. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Sander, M. S. (1966). Türkçe Dilbilgisi Dersleri: Lise: I, II, III. İstanbul. İnkılâp ve Aka kitabevleri.
- Şimşek, R. (1987). Örneklerle Türkçe Sözdizimi. Trabzon. Kuzey Gazetecilik ve Matbaacılık.
- Tarıkdaroğlu, A. (1994). 1928 Sonrası Türk Dilbilgisi Kitaplarında Terimler Sorunu ve Çözüm Yolları (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Topaloğlu, A. (2019). Karşılaştırmalı Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü. İstanbul. Dergâh Yayınları.
- Toparlı, R., Karataş, T. ve Vural, H. (1996). Türk Dili. Sivas. Seyran Yayınları.
- Turan, Z. (1999). Cümlelerin Yapısı ile İlişkilendirilen "Basit" ve "Birleşik" Kavramları Üzerine. Türklük Bilimi Araştırmaları, 8: 299-311.
- Turan, Z. (1999). Öznenin Cümledeki Kimlik Problemi. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 13: 73-85.
- Turan, Z. (2018). Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları. Türkbilig. 35, 97-110.
- Uzun, N. E. (1998). Dilbilgisinin Temel Kavramları-Türkçe Üzerine Tartışmalar. İstanbul. Multilingual Yayınları.
- Üstüner, A. (1998). Cümlenin Öğeleri Konusundaki Karışıklıklar. Türk Dili, 553, 18-30.
- Üstünova, K. (2002). Dil Yazıları. Ankara. Akçağ Yayınları.

- Vardar, B. (2002). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul. Multilingual Yayınları.
- Yalçın, H. C. (2000). Türkçe Sarf ve Nahiv (haz.: L. Karahan-D. Ergönenç). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yavuz, K., Yetiş, K. ve Birinci, N. (2003). Üniversite Türk Dili ve Kompozisyon Dersleri. İstanbul. Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Yavuz, S., ve Gürlek, M. (2012). İlköğretim Ortaöğretim ve Yükseköğretimde Türk Dili Alanındaki Terim Farklılıkları I Ses Bilgisi. *Turkish Studies*, 3235-3252.
- Yılmaz, E. (2014). Temel Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü. Ankara. Pegem Akademi.
- Zülfikar, H. (1991). Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Clericis Laicos'tan Anagni Aşağılanması'na, Papa VIII. Bonifacius-Kral IV. Philippe Çatışması

From Clericis Laicos to the Humiliation of Anagni, the Conflict Between Pope Bonifacius VIII and King Philippe IV

Asiye

ABDURRAHMANOĞLU

Bağımsız Araştırmacı, Sivas, Türkiye
e-mail: aasiye002@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 14.03.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 24.04.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Asiye ABDURRAHMANOĞLU
aasiye002@gmail.com

Atrf /Cite this article:

Abdurrahmanoğlu, A. (2023). Clericis Laicos'tan Anagni Aşağılanması'na, Papa VIII. Bonifacius-Kral IV. Philippe Çatışması. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 73-85.

Öz

1294 yılında Benedict Gaetani, papa olarak seçildi ve kendisi Bonifacius ismini aldı. Onun Papalık dönemini karakterize eden olay Fransa kralı ile girdiği çatışmadır. Kavga, din adamlarının vergilendirmesi ile başladı ve papa bu eylemin önüne geçmek için 1296 yılında Clericis Laicos'u deklare etti. Ferman İngiltere ve Fransa krallarını eşit derecede muhatap almasına rağmen tepki Fransa'dan geldi. Bonifacius'un sert tabiatı işleri daha da zorlaştırdı. Papa, Papalığın üstünlüğünü ve ayrıcalığını monarşilere kabul ettirmek idealindeydi. Fransa kralı ise bağımsız, özgür bir Fransız ulusu tasarımıydı. Kavganın devamını Unam Sanctam izledi. Papa, kralı Apostolik Makama ve kendisine tabi olmaya davet etti. Philippe ise papanın eylemlerine Anagni'de bir komplo hazırlayarak karşılık verdi.

Anagni Aşağılanması olarak bilinen olay neticesinde papa Bonifacius esir alındı. Üç gün tutsak kaldıktan sonra kurtarıldı. Papa Anagni'den Roma'ya geçti ve birkaç gün sonra öldü. Onun ölümü VII. Gregorius'tan beri başarılı bir şekilde sürdürülen Papalık üstünlüğünün son bulması demektir. Anagni olayı ve peşine papanın ölümü, Orta Çağ Papalık monarşisinin yıkımı anlamına gelmekteydi.

Anahtar Kelimeler: Bonifacius, Philippe, Papalık, Anagni Aşağılanması, Clericis Laicos

Abstract

In 1294, Benedict Gaetani was elected pope and take the name of Bonifacius. The event that characterizes his Papal period is his conflict with the king of France. The fight began with the taxation of the clergy and the pope declared Clericis laicos in 1296 to prevent this action. Although the edict addressed the kings of England and France equally, the reaction came from France. Bonifacius'un harsh natura made things even more difficult. The Pope had the ideal a making the monarchies accept the supremacy and privilege of the Papacy. The king of France, on the other hand, was in the design of an independent, free French nation. The rest of the fight was followed by Unam sanctam. The Pope invited the king to submit to the Apostolic Authority and himself. Philippe responded to the pope's actions by conspiring in Anagni.

Pope Bonifacius was taken prisoner in what became known as the Anagni Humiliation. After being held captive for three days, he was rescued. He passed from Pope Anagni to Rome and died a few days later. His death meant the end of Papal supremacy, which had been successfully maintained since Gregory VII. The Anagni event and the subsequent death of the pope meant the destruction of the medieval Papal monarchy.

Keywords: Bonifacius, Philippe, Papacy, Anagni Humiliation, Clericis Laicos

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Orta Çağ'da Katolik Kilisesi ve papalara bir bakış attığımızda, pek çok papa karşımıza çıkacaktır ancak bunlar içerisinde Bonifacius'un ayrı bir yeri vardır. III. Innocentius, IV. Innocentius gibi muktedir papalarla aynı asrın papası olmasına rağmen, XIV. yüzyıla yakın tarihte başlayan papalığı kilise adına oldukça bunalımlı bir sürece denk gelmiştir. IV. Innocentius'un ölümünden, kendisinin seçildiği tarih olan 1294 yılına kadar Roma Kilisesi, kısa süreli papalıklarla, uzun süreli boşluklarla ve yoğun bir hizipleşme ile mücadele etmiş ve gücünü büyük oranda kaybetmiştir. Bu zayıflığın bilincinde olan papa Bonifacius, Roma Kilisesi'ni eski günlerine döndürmek, Papalık teokrasisinin ve monarşisinin gücünü yeniden laik idarecilere kabul ettirmek idealindeydi ancak Avrupa toplumu büyük oranda değişmekteydi. *Regnum*¹ ile *sacerdotium*² arasındaki ilişki, kralların zorlayıcı gücü Papalık aleyhine genişlerken, Papalığın ruhani otoritesinin nasıl kavranacağı sorunu gitgide belirginleşmekteydi. Yükselen ulusal eğilimler, artan milliyetçilik ruhu, tüm Hıristiyanları Christendom'un³ üyesi ve başını da papa olarak gören kilise savına olan bağlılığı azaltmaktaydı. Ulusal devletlere dair sinyaller belirginleşirken, Aziz Petrus'un tahtında bu kavrama oldukça yabancı bir papa oturmaktaydı ve VIII. Bonifacius, çağın kendisine getirdiği sınırlandırmaların bilincinde değildi.

Benedict Gaetani yani papalık ismi ile VIII. Bonifacius 1220 dolaylarında Anagni'de doğdu. Aslen İspanyol olmasına rağmen ailesi çok uzun yıllardır Gaeta'da yaşamış ve oradan Anagni'ye taşınmıştı. Sicilya kralı Manfred'in generali kaptan Mathew Gaetani'nin onun büyük babası olduğu bilinmektedir. Babası Lofredo ya da Luitfried, Segni ailesinden Emilly ile evlendi ve bu sayede Benedict Gaetani, III. Innocentius, IX. Gregorius gibi papalarla akraba oldu (Curley, 1927: 27). Roma ve Paris'te hukuk eğitimlerini tamamlayan Benedict, zamanla uzman bir hukukçu olarak ünlendi. Roma, Paris, Anagni ve Todi'de hukukçu olarak hizmet etti ve 1276 yılında Roma curiasına⁴ girdi ve yaklaşık beş yıl sonra, -1281 yılında- dönemin papası tarafından İngiltere'ye Papalık elçisi sıfatıyla atandı (Flick, 1936: 16). Benedict'in elçi olarak görevlendirildiği yıllarda hem İngiltere kralı I. Edward hem de Fransa kralı IV. Philippe, genişleme ve merkezileşme faaliyetlerini sürdürmek için maliyetli savaşlar yapıyorlardı ve savaşları finanse etmek için yeni gelir kaynağı arayışındaydılar (Ruiz, 1979: 387). Edward ve Philippe Papalık koltuğundaki boşluktan istifade ederek, 1292'den 1294'e kadar herhangi bir izin olmaksızın kendi topraklarında bulunan ruhban sınıfı mensuplarını vergilendirdiler. Görev alanı İngiltere olduğu için Benedict, konuyla ilgili Winchelsea piskoposuna müracaatta bulundu; tüm din adamlarının kralın kararına karşı çıkmasını istedi ancak din adamlarının büyük çoğunluğu kraldan korktuğu için onun taleplerine boyun eğdiler (Challencor, 1912: 135-136).

1294 yılında V. Celestine⁵, beş aylık bir papalıktan sonra istifa etti. Papa olarak seçilmiş bir ismin hayatta iken görevi bırakması yönünde kilise tarihinde bir emsal olmadığı için, papanın istifasının meşru olup olmadığı yönündeki tartışmaların önüne geçmek adına 'papanın kendisini tahttan indirme özgürlüğüne sahip olması gerektiğine' (Bartolomeo Platina, 1927: 122-123) dair bir görüş ileri sürülerek, yeni papanın seçim süreci başlatıldı.

¹ Krallık

² Ruhban sınıfı

³ İsa'nın Devleti ya da Hıristiyanlık Devleti manasında kullanılan Papalık savı

⁴ Papalık hükümetinde meclis görevi gören yönetim organı.

⁵ V. Celestine'in istifası üzerinde tartışılan bir durumdur. VIII. Bonifacius, kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre özellikle İtalyan yarımadasında pek sevilmeyen bir kişilikti. V. Celestine ise yine kaynaklardan ittifakla öğrendiğimiz kadarıyla yaşamda sadeliği savunan, keşiş tabiatlı ve papa olduktan sonra da 'eski yaşam tarzını değiştirmeden ve bir papanın ihtişamını üstelenmeden' hüküm süren bir münzeviydi. Bu sebeple bir İtalyan olan Bartholome Platina onun Papalık onuruna 'gerçekten uygun olmadığını' düşünmekte ve bazı kardinallerin papadan istifa etmesini talep etmeleri üzerine onun istifa ettiğini ileri sürmektedir. Önemli bir İtalyan tarihçi olan Tholomei Lucensis ise kardinaller tarafından V. Celestine'e yapılan istifa çağrısının VIII. Bonifacius'un bir planı olduğunu, papanın görevden vazgeçmeye onlar tarafından ikna edildiğini iddia etmektedir. Bahsi geçen bu iddialar, sonrasında Celestine'in tutsak edilmesi ve şüpheli bir şekilde ölümü çeşitli çağdaş kaynaklarda olayların sebebi olarak Bonifacius'un görülmesine sebep olmuştur. Bu yönde görüşler için bkz.: Tholomei Lucensis, (1930). *Tholomei Lucensis Annales*. Bernhard Schmeidler (Ed.), Berlin: Weidmansche Buchh and Lung, 230.; Bartolomeo Platine, (1927). *The Lives of the Popes*. (Çev.: W. Benham). London: Okeden&Welsh, 122-123.

Oy birliği ile Benedict Gaetani papa seçildi ve kendisi papalık ismi olarak Bonifacius'u tercih etti. Bonifacius'un papa seçilmesinden birkaç gün sonra Napoli'de onun öldüğüne dair söylentiler ortaya atıldı ve bu durum Napoli halkını oldukça mutlu etti. H. Finke, Bonifacius'un ölüm haberini alan halkın mutlu olmasının sebebini onun istenmeyen, sevilmeyen bir isim olmasına bağlamaktadır (Finke, 1902: 44-45).

Bonifacius'un taç giyme töreni oldukça ihtişamlı şenlikler eşliğinde gerçekleştirildi. Lateran Sarayı'na taçlanmak için götürülürken Napoli kralı ve Macaristan kralı, bindiği atın dizginlerini tutarak papaya eşlik ettiler. Orsini, Colonna, Savelli, Conti gibi Roma'nın önde gelen aristokratik ailelerinin temsilcileri papanın taçlanma merasimine katıldılar. Ancak yeni papanın taçlanması esnasında yaşanacak talihsizliklerin bir işareti gibi, şehrin üzerinde şiddetli bir fırtına koptu ve Lateran Kilisesi'ndeki lamba ve meşaleler söndü (Schaff, 1882: VI/9).

Bonifacius papa olduktan hemen sonra V. Celestine'in istifasını '*Litterae coronationis*' adlı kararname ile duyurdu. Bu metinde papa, Roma Kilisesi'nin eski papası olan ve 'sevgili kardeşim' diyerek hitap ettiği V. Celestine'in papazlar, papaz yardımcılarını önünde özgür iradesi ile istifa ettiğini, istifa münasebetiyle boşalan makama meşru bir şekilde kendisinin papa seçildiğini belirtmekteydi (VIII. Bonifacius, 1881: I/1-4). Muhtemelen Bonifacius, V. Celestine'in hayatta olmasının ve istifasının kendisine getireceği zorlamaların bilincindeydi. Nitekim kısa bir süre sonra eski papanın destekçileri onun Bonifacius tarafından istifaya zorlandığını iddia ederek, yeni papanın meşruiyetine saldırdılar. Bunun üzerine hayatta olan bir papanın olası rekabetinin önüne geçmek için Bonifacius, onu Gaetani etki alanı içinde olan ve tamamen izole edilmiş Castel Fumone'ye hapsetti (Schimmelpfennig, 1998: 195; Schaff, 1882: VI/9). VIII. Bonifacius'un papalık dönemine ve Fransa olaylarına odaklanan çalışmamız, 14. yüzyıla girerken Roma Kilisesi'nin önemli bir sınavı olan monarşilerle üstünlük yarışının bir örneğini sunmaktadır. Bu bağlamda çalışmamız pek çok Avrupa kroniğine yansıyan olayın izlerini Avrupa ölçeğinde sürmeyi ve papanın ölümüyle sonuçlanan çatışmanın Roma Kilisesi'ne olan yansımalarının analizini yapmayı amaçlamaktadır.

1.VIII. Bonifacius ve IV. Philippe Çatışması

Bonifacius'un adından bu kadar bahsedilmesine sebep olan hadise Fransa kralı IV. Philippe (1285-1314) ile girdiği çetin mücadeledir. 1285 yılında tahta geçen Philippe'in hayattaki tek amacı güçlü bir Fransız ulusu yaratmaktır ve Petrus'un koltuğunda ulus devlet kelimesinin anlamını bilmeyen bir papa oturuyordu (Bokenkotter, 1977: 179). Aslında ikili arasındaki mücadelenin temeli Bonifacius'un papalığının çok öncesine dayanmaktaydı. 1287 yılında Philippe, dünyevi davaların sadece hukukçu kişiler tarafından görülmesini emretti ve mahkemelerde din adamlarının jüri ve yargıçlık yapmalarını yasakladı. Kralın kararı din adamlarına yapılmış sert bir darbe idi (Strayer, 1980: 35-36; Flick, 1936: 20). Sonra Philippe, İngiltere kralı Edward ile 1294 yılında başlayacak savaşı finanse etmek için kendi topraklarında yaşayan, laik ya da ruhban ayrımı yapmaksızın tüm halkı yükümlü kılan bir vergi yasası çıkarttı. Aynı şekilde İngiltere kralı Edward da kendi ülkesinde ruhban sınıfını vergiye bağladı. Kralların bu davranışı IV. Lateran Konsili'nin papanın izni ve onayı olmadan ruhban sınıfının vergilendirilmesini yasaklayan 46. maddesinin açıkça ihlal edilmesi anlamına gelmekteydi (Mansi, 1759: XXII/953).

Bonifacius papa olduktan sonra- 25 Şubat 1296- meşhur *Clericis Laicos* adlı bildiri ile kralların eylemlerine cevap verdi. İfade ve üslup olarak sert ve kışkırtıcı olan fermanda VIII. Bonifacius "laiklerin din adamlarına çok eskiden beri düşman olduğunu ve bunun şimdiki zamanlarda açıkça kanıtlandığını biliyoruz. Çünkü laikler kendilerine ait olanla yetinmeyip harama göz dikerler ve haram olanın dizginlerini gevşetirler" (Henrici Knighton, 1889: I/324; Walteri de Hemingburg, 1849: II/113) demektedir. Devamında Bonifacius "eğer alırlarsa ve eğer öderlerse [vergi] fiilen aforoz cezasına çarptırılırlar. Yukarıda belirtilen aforoz ve cezalardan hiç kimse ölüm haricinde beraat edemez" diyerek, hem laiklerin din adamlarından vergi almasını hem de din adamlarının korkuya kapılıp onlara ödeme yapmasını kesin bir dille yasakladı (Henrici Knighton, 1889: I/325-326; Walteri de Hemingburg, 1849: II/114-115).

Papanın emrinden güç alan din adamlarının bazıları krallarına ödeme yapmayı reddettiler. Philippe konu ile alakalı ilk etapta papayla teorik bir tartışmaya girmedir. Bunun yerine para, değerli metal, mücevher gibi metallerin

Fransa dışına çıkartılmasını yasakladı ve tüm yabancı tüccarların Fransa'dan ayrılmasını emretti (Boase, 1933: 139). Philippe'in fermanı Papalık maliyesinin bağlı olduğu tüm bankacılık sistemlerine saldırmaktaydı ve Papalık diplomasisinin yürütülmesini finanse etmek için kilise adına düzenli nakit akışı oldukça önemliydi. Durumun papa üzerinde ani bir mali baskı yaratmış olması oldukça muhtemeldir. Bu sebeple Fransa'ya karşı ilk protesto metni olan '*Inefalibis amoris*' adlı kararnamede VIII. Bonifacius, kralın kararının oldukça yanlış olduğunu belirterek, eğer gerçekten uygulanırsa aforoz ile karşılık verilmesi gereken bir aptallık ve itaatsizlik eylemi olduğunu belirtti (VIII. Bonifacius, 1881: 614-619).

Philippe ile VIII. Bonifacius arasında gerginlik çözümlenmemişken, papa ünlü Colonna⁶ ailesi ile ihtilafa düştü. VIII. Bonifacius papa olur olmaz kendi aile fertlerine önemli imtiyazlar vermeye başlamıştı. Gaetaniler aslında pek şöhretli bir aile değillerdi ve hatta Bonifacius kardinal olana dek nispeten bilinmeyen bir aile idiler. Bonifacius'un yeğenlerinden biri -Francesco- kardinal oldu; diğer yeğeni -Peter- Palestrina kontu yapıldı. Gaetanilerin yükselişleri onları önce rekabete, ardından daha aristokrat bir aile olan Colonna ailesiyle çatışmaya soktu ve bununla başlayan kavgalar aslında doğrudan papanın düşüşüne yol açtı (Bell, 1923: 12; Flick, 1936: 16). Colonna ailesi ile Bonifacius arasındaki kriz 1297 yılında başladı. Tholomei Lucensis'e göre Colonna kardinalleri, V. Celestine'in papalığı esnasında sarayın efendisi haline gelmişlerdi ve yine aynı yazara göre papa VIII. Bonifacius, onları Papalık hazinesini yağmalamakla suçlamaktaydı (Tholomei Lucensis, 1930: VIII/232). Papa bu iddia ile onlardan Roma Kilisesi'nden aldıkları paraları iade etmelerini istedi. Colonna kardinalleri Peter ve James Colonna ise, eski papa Celestine'in haksız yere tahttan indirildiğini söyleyerek Bonifacius'a muhalefet etmeye başladılar. Sert doğasıyla bilinen papa VIII. Bonifacius, Colonna kardinallerinin kardinallik payelerini alarak, ellerindeki tüm kale ve topraklara el konulmasını emretti (Pierre de Langtoft, 1868: II/351). Colonna fertleri tahmin edileceği gibi papanın emirlerine karşı gelerek, Longhezza'daki kalelerine çekildiler ve 10 Mayıs 1297 yılında Bonifacius'a karşı ilk manifestolarını ilan ettiler. İlan edilen manifestoda Colonnalar Bonifacius'un meşruiyetine saldırmakta ve hatta bahsi geçen metinde onun meşru olmadığına dair on üç neden sıralamaktaydılar. Buna göre kardinaller Bonifacius'u Tanrı'nın kilisesini rezil etmekle, kilisenin genel durumunu değiştirmekle, kutsal kanonları ve konsey kararlarını altüst etmekle, sayısız pek çok günah işlemekle, sapkınlıkla suçluyorlardı ve kendisi artık düzeltilemez durumda olduğu için Tanrı'nın kilisesinin başında gerçek ve doğru bir ismin olması gerektiğini savunuyorlardı (Denifle, 1889: 493-498). Colonna kardinalleri peşi sıra gelen iki manifesto ile daha papaya muhalefet etmeye devam ettiler ve genel konsil çağrısında bulundular.

Papa, tüm Colonna ailesini ve onları destekleyen herkesi aforoz etti ve Colonnalara karşı bir Haçlı seferi organize etti. Floransa ve diğer şehirlerin Guelf birliklerini Colonnalar üzerine gönderdi ve 1298 yeni yılında Haçlılar Colonna ailesine ait kale ve sarayları tahrip etmeye başladılar (Partner, 1972: 289). Ancak Palestrina şehri Papalık güçlerine meydan okudu. Şehir ele geçirilemeyince Bonifacius, ünlü bir general olan Fransisken Guido Montefeltro'yu şehri kuşatması için görevlendirdi ve vicdanına aykırı da olsa yapacağı her davranışın kendisi tarafından bağışlanacağını bildirdi; uzun uğraşlar sonucu Guido şehrin surlarını yerle bir etti (Giovanni Villani, 1986: 317-318). Maddi temellerinden mahrum kalsalar da Colonna fertleri Bonifacius karşıtı söylemlerine devam ettiler. Fransız kronikçi Guillaume de Nangis'ye göre, papa tarafından tüm mülkleri ve onurları ellerinden alınan James ve Peter, kaçtıktan bir süre sonra suçluluk duygusuyla papaya gelerek yargılanma değil merhamet dilediler ve Bonifacius onları affetti ancak itibarlarını ve mülklerini kendilerine iade etmedi (Guillaume de Nangis, 1843: I/304). Bartolomeo Platina ise daha dramatik bir hikâye nakletmektedir. Buna göre bölücü olarak ilan edilen ve

⁶ Soyuları hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız Colonna ailesi, bazı kaynaklara göre Tusculum Kontu II. Gregorio'nun soyundan gelmektedir. Bilindiği üzere Tusculum Kontu II. Gregorio, Papa IX. Benedictus'un kardeşidir. Tusculum ailesi Papalık içerisinde oldukça nüfuzludur ve yedi tane papa bu aileye mensuptur. Colonnaların, Tusculum ailesi ile evlilik münasebetiyle akraba oldukları bilinmektedir ve papalık içerisindeki nüfuzlarını muhtemelen ilk bu şekilde elde etmişlerdir. Ailenin en önemli üyesi Pietri Colonna Roma konsülüydü ve 1078 yılında Palestrina kontu oldu. Bu tarihten VIII. Bonifacius'un şehri tahrip ettiği zamana dek şehir Colonna ailesinin kontrolünde kaldı. Ailenin etkin olarak güç kazanması ise III. Nicholas (1277-1280) ve IV. Nicholas (1288-92) yıllarında oldu. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Williams, G. L. (2004). *The Families and Descendents of the Popes*. London: McFarland Company Publishers, 47-49.

son güçlü kaleleri olan Palestrina'nın da düşmesi ile Colonnalardan Sciarra, Bonifacius'un zulmünden korktuğu için ilk olarak Rieti'ye, oradan Antium'daki ormanlık alana giderek uzun süre saklandı; burada korsanların eline düşerek çok eziyet çekti "...fakat tüm dünyadan nefret eden Bonifacius'un zulmünü hissetmektense bu şekilde sürgün ve zorluklara katlanmaya daha istekliydi" (Bartolomeo Platina, 1927: 125).

Fransa kralı Philippe, kardinallerin iddialarına destek vermekteydi. Bonifacius ise problemlerin çoklu bir hal aldığı farkındaydı. Papa, Philippe'in kendisine karşı kıskırttığı kardinallerin ayaklanmasından korktuğu için Clericis Laicos'un düzeltilmesi niteliğindeki kararname *Etsi de Statu*'yu Temmuz 1297'de yayınladı. Papa geri adım attığı fermanla "ülkenin genel veya özel savunması ile ilgili bir sıkıntı olduğunda kral (IV. Philippe) ve varisleri, bu tehdit durumunda din adamlarını ve rahipleri vergiye tabi tutabilirler... Daha önce bahsedilen kararnameye rağmen piskoposlar ve din adamları adı geçen krala ve onun haleflerine savunma için ödeme yapmak zorundadırlar" (VIII. Bonifacius, 1907: 941-943) diyerek Fransa kralına bir zeytin dalı uzattı. Dahası Bonifacius, kral Philippe'e karşı yumuşatıcı hamlelerine bir yenisini daha ekleyerek, onun büyükbabası IX. Louis'yi aziz ilan etti. 11 Ağustos 1297 tarihli *Gloria laus* adlı ferman ile papa Bonifacius, Louis'nin 'yaptığı erdemler ve işler sayesinde bu dünyada bir kandil gibi parladığını' belirterek, Tanrı'nın yoldaşı olduğu ve kilise adına hizmet ettiği için aziz ilan edildiğini duyurdu (Gaposchkin ve Field, 2014: 160-163).

Görünen o ki Bonifacius, kral Philippe'e verdiği tavizlerin altında kalmaya pek niyetli değildi. Agnolo di Tura'nın aktardığı kadarıyla anlaşmazlığı yeniden alevlendiren şey, Bonifacius'un kralın kardeşi olan Valois kontu Charles'ı imparator yapma sözü vermesi ancak sonradan sözünden cayıp, Alfred'i Romalıların kralı ve imparator olarak onaylamasıydı (Agnolo di Tura, 1752: 275). Gerçekten de 1298 yılında papa Bonifacius, Alfred'i imparator olarak onayladı (Giovanni Villani, 1986: 344).⁷ Bunun üzerine muhtemel ki Philippe yeniden papanın meşruiyetinin sorgulanmasına dair eylemlerine ve bastırılan Colonna fertlerine desteğe devam etti. Bu noktada papa tarafından 1295 yılında Fransa'ya elçi olarak atanan Simon de Beaulieu'dan bahsetmek gerekir. Her iki isim de öldükten sonra olaylara dair yapılan araştırmalar neticesinde, Simon'un papa Bonifacius'a karşı kişisel düşmanlığından dolayı, Fransa kralı Philippe'e papa hakkında çirkin hikâyeleri ve skandal iddiaları aktaran ilk kişi olduğu tespit edilmiştir ve bazı tarihçiler Simon'un Paris Üniversitesi üyelerine V. Celestine'in istifasını ve dolayısıyla Bonifacius'un seçimini geçersiz ilan etmeye kıskırtmada önemli rol oynadığını iddia etmektedirler (Marrone ve Zuckerman, 1975: 195-196).

Papa, 1300 jübilesini⁸ kendi ideallerini ilan etmek ve gücünü göstermek için kullandı. Bonifacius, söz konusu yıl boyunca sürecek bir af ve arınma başlattı. Papa, Roma'da yaşayanların otuz gün boyunca aralıksız Aziz Petrus'u ziyaret ettiklerinde, Roma dışından gelenlerin ise aralıksız on beş gün boyunca ziyarette bulunmaları halinde, işledikleri tüm günahların eksiksiz bağışlanacağını ilan etti. Bu günlerde Roma'ya akın akın hacılar geldi ve yıl boyunca Roma'yı iki yüz binden fazla hacı ziyaret etti (Giovanni Villani, 1986: 320). Ancak papanın cömertliğinden Sicilya kralı Frederick, Colonna ailesi ve onları destekleyenler, Müslümanlarla yasaklı malların ticaretini yapanlar ve papanın düşmanı olan Beyaz Guelfler faydalanamayacaktı. 1300 jübilesi için Roma'ya gelen ancak dışlananlar arasında meşhur yazar Dante de bulunmaktaydı. Monarchia'sinde papanın af yetkisini eleştiren Dante, Tanrı'nın bile bağışlayamayacağı tövbesizleri bağışlama yetkisinin papada olamayacağını yazmaktaydı (Dante, 1954: 79).

Bir süredir bastırılan papa ile kralın kavgası, papanın yakın bir dostu olan Bernard de Saisset'nin tutuklanması ile alevlendi. Bernard, Pamiers başpiskoposuydu ve göreve papa tarafından atanmıştı. 12 Temmuz 1301'de nedenleri net olmayan koşullar altında Bernard tutuklandı. Bartolomeo Platina bu hadisenin nedeninin Haçlı Seferi tasarısı kaynaklı olduğunu belirtmektedir. Buna göre papa uzun zamandır ihmal edilen proje için Bernard'ı krala

⁷Floransalı tarihçi Giovanni Villani papa tarafından taçlanma münasebetiyle yapılan törende, Alfred'in elçilerine yapılan muameleyi nakletmektedir. Buna göre Bonifacius, elinde kılıç, başında taç ile tahtında kurulmuş vaziyette oturarak heyeti kabul etti ve onlara imparatorun da sezarın da yalnızca kendisi olduğunu dikte etti. Papanın hışmına uğramak istemeyen Alfred ise tacı, papa tarafından kendisine sunulan bir hediye gibi aldı ve imparatorluğun Yunanlardan Almanlara Papalık vasıtasıyla tesis edildiğini kabul etti. Bu hadise aslında ruhani bir lider olarak papanın, dünyevi yöneticilere bakış açısını yansıtmaktaydı.

⁸ Katolik terminolojide hacıların gerçek bağışlanmaya ulaştıkları kutsal yıl

gönderdi ve elçi güzel sözlerle kralı Haçlı projesine destek vermeye ikna edemeyince onu tehdit etti (Bartolomeo Platina, 1927: 127). Fransız kronikçi, Platina'nın açıklamalarını desteklemekte ve Bernard'ın krala karşı söylediği aşağılayıcı sözler sebebiyle tutuklandığını (Guillaume de Nangis, 1843: I/329) aktarmaktadır. Bernard yaklaşık üç ay kadar tutuklu kaldı. 24 Ekim 1302'de kralın huzurunda yargılandı ve koltuğunun elinden alınmasına hükmedildi. Kral bu şekilde davranarak papanın ve Roma Kilisesi'nin yargı yetkisine doğrudan saldırmaktaydı. Belki de kralın amacı bir provakasyon yaratmaktı çünkü kral bir ruhbanı kendi mahkemesinde yargılayarak, din adamlarının papa tarafından yargılanması gerektiğine dair yerleşik kural ve yasaları göz ardı etmekteydi. Aslında R. Newhall sürece dair oldukça önemli bir yorum yapmaktadır. Ona göre 1300'ler itibariyle Fransız politikası William Nogaret'nin kontrolüne girmişti ve becerikli bir hukukçu olan Nogaret, papaya düşman olduğu için Fransa kralını sürekli kışkırtmaktaydı (Newhall, 1921: 278-279).

Bonifacius, diplomatik bilinç eksikliğiyle kralı aforoz etmekle tehdit etti ve Bernard'ın serbest bırakılmasını istedi. Peşinden Fransa kralına verdiği ruhban sınıfından vergi alma imtiyazını 4 Aralık 1301 tarihli *Salvador mundi* ve 5 Eylül 1301 tarihli *Secundum divina* ile iptal etti. 5 Aralık 1301'de *Ausculta Fili* [Dinle oğul]olarak bilinen ve adından da anlaşılacağı üzere krala bir öğüt niteliğinde olan bildiriye yayınladı. Din adamlarının kendisine boyun eğmeyeceğini ve bu kötülüğün karşısında duracağını belirttiikten sonra papa "oğul, bu yüzden lanetlenmemek için Tanrı'nın hükmüne ve bizim adaletimize bağlı kal" (VIII. Bonifacius, 1884: III/335) diyerek eğer itaat etmezse mahkûm edileceğinin sinyallerini verdi.

Ausculta fili, 10 Şubat 1302'de Fransa kralına teslim edildi. Papanın Philippe'in diğer krallar gibi Papalık Makamı tabii olduğunu hatırlatan emirlerini içeren bildirisi, Artois kontu tarafından elçinin elinden alınarak, ateşe atıldı ve devamında Philippe, Bonifacius tarafından gönderilen herhangi bir mektubun, bildirinin krallığına girmesini yasakladı (Agnolo di Tura, 1752: 275). *Ausculta fili*, papa Bonifacius'un Fransa'daki konumunu zedelemekten öte bir etki yaratmadı. Çünkü Philippe ve başbakanı Pierre de Flotte, kendilerine sağlam bir propaganda mekanizması oluşturarak, görüşlerini ustaca manipüle etmeyi başardılar. Philippe ve propagandacıları *Ausculta fili*'nin yanıltıcı bir kopyası olan *Deum time* [Tanrı'dan kork] adlı bildiriye Fransa'da dolaşıma soktular. Sahte metinde papa krala, kiliselerden almış olduğu vergilendirmeleri bırakmasını emrediyor ve yapmış olduğu her şeyi iptal etmekle tehdit ediyordu (Dupuy, 1655: 44). Kralın ya da destekçilerinin amacı muhtemelen papanın krala hakaret ettiği izlenimini yaratmak ve ruhban sınıfının kralı desteklemesini, en azından papayı desteklememesini sağlamaktı. Philippe papanın sözde bildirisine *Sciat tua maxima* ile karşılık verdi. Kuvvetle muhtemel Roma'ya hiç gitmeyen ve Fransa'da dolaşıma sokulan bildiride kral, dünyevi arenada hiçbir kimseye tabi olmadığını, boş olan kiliselerde atamaların ve tımarların kraliyet hakkı olarak kendisinde olduğunu, gelirlerinin de kendisine ait olduğunu bildirdi ve aksini iddia edenin deli ve aptal kabul edileceğini belirtti (Dupuy, 1655: 44).

Papa yaşanan olayların tartışılması için Roma'da bir konsil toplama kararı aldı. Kasım 1302'de yapılması planlanan konsil için papa, Fransız din adamlarının da katılımını talep etti. Devamında papa Bonifacius, piskoposların, başpiskoposların herhangi bir engelleme olmaksızın, özgürce Fransa'dan ayrılabilmeleri adına talimatlarını içeren bildirisi *Secundum divina*'yı krala gönderdi (VIII. Bonifacius, 1884: III/339-340). Tahmin edileceği gibi Philippe, ülkesindeki din adamlarının bahsi geçen konsile katılımını yasakladı (Bartolomeo Platina, 1927: 127) ve izinsiz bir şekilde ayrılmaların önüne geçmek için yollarda askeri önlemler aldı. Konsey az bir katılım ile Roma'da yapıldı. Papa 18 Kasım 1302'de belki de son bir kararsızlık ile meşhur Unam Sanctam'ı deklare etti. Ferman, Kutsal Kitap, Aziz Bernard, Hugh of St. Victor ve Thomas Aquinas gibi otoritelerin görüşlerini yansıtan, Kilise'nin birliğine ilişkin teolojik soru üzerinden dünyevi yargının ruhsal yargıya tabi olduğunu öne süren tezlerle desteklendi (Luscombe, 1976: 205). Papa bildiride özetle;

"Manevi ve uhrevi her iki kılıç da kiliseye aittir ancak biri din adamlarının biri de onların uhdesi ile krallar ve askerlerin elindedir. Ama dünyevi olan kılıç, uhrevi güce tabi olmalıdır.

Havarinin de söylediği gibi kutsal kişi herkesi yargılayabilir ancak kendisi hiç kimse tarafından yargılanamaz.

Bu otorite insana verilmiş ve bir insan vasıtasıyla uygulanmış olsa da, insani değil ilahi kaynaklıdır.

Ayrıca her insanoğlunun kurtuluş için Roma piskoposuna itaat etmesinin gerekli olduğunu bildiriyoruz, açıklıyoruz ve ilan ediyoruz.”⁹ (VIII. Bonifacius, 1921: III/888-890) demektedir.

Bonifacius, Çifte Kılıç Doktrini'nin Papalık adına açıklamasını yaparak, İncil'in pasajlarını yorumlayarak, papanın konumunu her zamankinden daha güçlü bir şekilde vurguladı (Schimmelpfennig, 1998:196-197). Aslında Bonifacius, Unam Sanctam'da daha önce söylenmemiş ya da iddia edilmemiş şeyler söylememektedir. Onun ifadeleri güçlü papalar III. Innocentius'un ya da IV. Innocentius'unki ile benzerlik taşımaktaydı ancak papanın savlarına karşı tepkiyi anormalleştiren şey yeni yüzyılın gerçeğiydi. XIII. yüzyılın son yıllarında Orta Çağ emperyalizmi, ideali, büyüyen milliyetçilik-ulusalcılık gerçeğiyle çatıştı. Papanın ifadeleri kilise babalarından görüşler içerse de artık sadece doktrinel bir görüş değil, neredeyse dogma olmaktadır. Papanın amacı Papalık kontrolünü hiçe sayan kralların iddialarını geçersiz kılacak bir hamle yapmaktı ancak Unam Sanctam şüphesiz Fransız milliyetçiliğini harekete geçirdi. Philippe kiliseye karşı zorlu bir adaydı ancak yine de yenilikçi bir kişilikti ve modern Fransa'nın tarihi onunla başlamaktaydı (Schaff, 1882: VI/9).

Kral, papanın bildirisine Fransız parlamentosunun üç organını - din adamları, asiller ve şehrin temsilcileri- davet ederek cevap verdi; tahtın kiliseden bağımsız olduğunu ve ülkesinin işlerine yabancıların karışamayacağını duyurdu. Kral, uzun yıllardır Bonifacius hakkında ortaya atılan şeylerin gerçekliğinin tartışılması ve araştırılması için geniş katılımlı bir konsil çağrısı yaptı (Agnolo di Tura, 1752: 275). Kralın çağrısı ile 12 Mart 1303'te Lefkoşa başpiskoposu; Sens, Rheims, Tours, Narbonne, Meaux, Nevers ve Auxerre piskopoları; Valois ve Evreux kontları, çeşitli dukler, kontlar ve üniversite hocaları toplandı (Curley,1927: 215). Konsil Bonifacius'a itham edilen sapkınlık, küfür, dini makamların para ile satılması, V. Celestine'in ölümü gibi farklı iddialarının araştırılmasını ya da daha net bir ifadeyle, yıllardır Bonifacius hakkında söylenen bu şeylerin onayını yapmak niyetindeydi. Nitekim Fransız kronikçi Guillaume de Nangis'ye göre kral, topladığı tüm kişilerden bu iddiaların gerçekliğini tartışmalarını istedi ve bahsi geçen din adamları, üniversite hocaları, asiller tüm iddiaların ispatlanabilir derecede gerçek olduğunu belirttiler (Guillaume de Nangis, 1843: I/335-336).

Yapılan toplantı sonrasında kralın konseyi VIII. Bonifacius'u zina, küfür, sapkınlık, dini makamların para ile satılması, V. Celestine'in öldürülmesi gibi toplam yirmi dokuz ayrı suçtan itham eden bir bildiri yayınladı ve tüm bu kötülüklerin ortaya çıkması için kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla kral tarafından bir propaganda başlatıldı (Giovanni Villani, 1986: 345; Ullmann, 1972: 275). Philippe'in propaganda mekanizması sayesinde üniversite üyeleri, Roma hukukçuları ve felsefeciler konuya dâhil olmaya başladılar. Paris Üniversitesi hocaları ihtilafta papa yanlısı ya da kral yanlısı olarak duruş sergilediler ve bu bağlamda eserler kaleme aldılar. Artık XIII. yüzyıl itibariyle üniversiteler skolastik spekülasyonun gözlerden uzak kaleleri değil, kamuoyunu ilgilendiren konularda görüş bildiren, risaleler üreten fikir atölyeleri olma yoluna girmişlerdi (Powicke, 1934: 4). Bu noktada Paris Üniversitesi'nde ilahiyat profesörü olan Parisli John önemli bir isimdir. Eseri *De Potestate Regia et Papali*'yi Philippe ile Bonifacius arasındaki mevzu için kaleme alan John, kraliyet savunucusudur. John'a göre V. Celestine'in istifası uygun ve yerine geçen VIII. Bonifacius'un seçimi meşrudur. Bir papa kendi rızası ile görevi bırakabilir. Ancak eğer papa bir suç işlerse, kötü bir şöhrete sahip olursa ve bu hatasını da düzeltmezse kendi istemese dahi görevden alınmalıdır (John of Paris, 1974: 56-62). Yine Paris Üniversitesi'nden farklı bir isim, Viterbolu James ise bu konuya Parisli John'dan daha farklı yaklaşmaktaydı. Dünyevi otoritenin uhrevi otoriteye boyun eğmesi gerektiğini savunan James, bu ihtilafta papanın safında yer almıştır. Eseri *De Regime Christiano*'yu papanın haklılığını ispat için yazmıştır ve eserinde Bonifacius'u “çobanların ve dünyanın krallarının kutsanmış

⁹ Papa meşhur Unam Sanctam'da Papalık monarşisine ve teokrasisine önem veren papaların sıklıkla yaptığı gibi sadece bir Kilise'nin, bir başın ve bir bedeninin var olduğunu ve Tanrı tarafından kurulmamış hiçbir gücün olmadığını belirtmekteydi. Dahası papa dünyevi otorite yanlıya düştüğünde manevi otorite tarafından yargılanması gerektiğini ancak manevi otorite yani Kilise-papa yanlıya düşerse sadece üst bir otorite yani Tanrı tarafından yargılanabileceğini söylemekteydi. Özetle papa bir kez daha kendini tüm kralların ve krallıkların üzerine yerleştirirken, gücünün dünyevi alanda bir benzerinin olmadığını kutsal emsallerle açıklamaya çalışmaktaydı.

prensi"¹⁰ olarak nitelendirmiştir (James of Viterbo, 2009: 3).

Kralın eylemlerinden ötürü papa Bonifacius, Roma'dan ayrılarak Anagni'ye gitti. M. Curley'e göre papaya karşı girişilen eylemleri neticelendirmek için seçilmiş bir entrikacı olan, kilise yargısına karşı nefreti, mutlak monarşiye karşı sevgisi ile Guillaume Nogaret (Curley, 1927: 212), 1303 Mart ayında Floransalı Guidi de Franzesi ile birlikte Siena'ya vardı ve entrika politikasının önemli bir ayağını Steggia Kalesi'ne yerleşerek başlattı (Newhall, 1921: 280). İtalyan tarihçi Agnolo di Tura papa ile kral arasındaki çatışmayı belki de en güzel özetleyen isimdir. O, sürece dair "Fransa kralı ve papa bahsi geçen anlaşmazlık nedeniyle ellerinden gelen her yol ve yöntemle birbirlerini devirmeye çalıştılar. Papa onu aforoz etti, kralın düşmanlarını Flanders'te kayırdı. Fransa kralı ise Anagni'de bulunan adamları vasıtasıyla papaya karşı orada bir komplo kurmak için insanları, halkları organize etti." (Agnolo di Tura, 1752: 275) demektedir. Gerçekten de Fransa kralı, Guillaume Nogaret eliyle tarihe Anagni Trajedisi, Anagni Aşağılanması olarak tarihe geçerek büyük bir kalkışmanın hazırlığındaydı. Bunu sağlamak için Philippe, kaynağımıza göre Anagni halkına ve baronlarına rüşvet vererek, çok fazla para harcadı (Agnolo di Tura, 1752: 275). Anagni planı için Nogaret'e eşlik edenlerin içinde papaya nefreti hala canlı olan Sciarra Colonna da vardı ve o, köle kılığına girerek Campagna bölgesine gitti, burada papaya karşı yapılacak saldırının organize edilmesi için elinden geldiğince adam topladı (Bartolomeo Platina, 1927: 128).¹¹ Papa doğduğu şehir olan Anagni'de kralın son hamlelerine karşı bir cevap olarak hazırladığı ferman *Petri Solia*'yı ilan etme niyetindeydi ve belki de Nogaret'in komplosunu hızlandıran olay buydu. Sonuç olarak 7 Eylül 1303'te papanın Anagni'deki sarayının kuşatılması ile trajik olaylar silsilesi başlamış oldu.

Anagni Aşağılanması/Anagni Trajedisi Hıristiyan ulusların zihninde oldukça dramatik, kınanması bir hadise olduğu için, olayların izini kroniklerden Avrupa ölçeğinde çıkartmak oldukça kolaydır. İngiliz, Fransız, İtalyan pek çok kaynak papanın Anagni'de başına gelenleri etraflıca aktarmışlardır. Buna göre sabah olmadan, şafak vaktinde iki Colonna kardinali¹² ve Fransız kralının askerleri, Anagni şehrine girerek, papanın konakladığı saraya saldırmaya başladılar (Walteri de Hemingburg, 1849: II/231; Agnolo di Tura, 1752: 277). Roma curiasında görevli olan ve baskın esnasında papanın yanında bulunan bir İngiliz William Hundleby'nin, Lincoln diyakozuna yazmış olduğu mektup olayı en ince ayrıntısına kadar resmetmektedir. William Hundleby mektupta askerlerin tüm şiddetiyle saraya saldırdıklarını ve saray halkının saraydan taş, sopa fırlatarak kendilerini savunmaya çalıştıklarını belirtmektedir (Beck, 1946: 200).¹³ Papanın iki yeğeni, Francis ve Peter, olanca güçleriyle sarayı ve papayı savunmaya çalıştılar. Sonrasında Sciarra müttefikleri vasıtasıyla güçlenince, papa onlara karşı fazla şansının olmadığını görerek ateşkes talebinde bulundu ve dokuz saatlik geçici bir ateşkes yapıldı. Ateşkes devam ederken papa Bonifacius, Sciarra Colonna'ya elçi göndererek, kendisine ve ailesine zarar verdiği noktaları bildirmesini istedi ve kardinallerin öğütlerine uygun olarak onu tatmin etmeye hazır olduğunu ilettiler (Beck, 1946: 201). Sciarra ısrarla papanın istifa etmesini ve Peter ve James'in yeniden kardinal olarak atanmasını talep etti. Papa istifa etmeyi kabul etmediği için uzlaşma sağlanamadı.

Ateşkes sonlandıktan sonra saldırılar yeniden başladı. İlerleyen zamanla birlikte kuşatılanlar için artık savunma zorlaşınca, papanın yeğeni, Sciarra Colonna'ya teslim oldu. Baskıncılar kapıları ateşe vererek içeri girdiler; tüm değerli eşyaları, papanın hazinesini, Kilise mallarını, saraydaki çatal-bıçak takımına varana dek yağmaladılar (Pierre de Langtoft, 1868: II/351; Anonim Cronoca Senese, 1752: XV/82-83). İçeri giren öfkeli askerlerin çoğu papanın yüzüne hakaretler yağdırdılar. Ona papalıktan istifa etmesi için baskı yaptılar ancak Bonifacius 'E le col, e le cape!¹⁴ diyerek karşı çıktı, papa olarak öleceğini söyledi ve istifa etmeyi reddetti (Agnolo di Tura, 1752:

¹⁰ Pastorum et regum terre sacer princeps

¹¹ Kaynağımıza göre bir süredir korsanların elinde olan Sciarra, Marsilya Limanı'nda onu tanıyan insanların çıkması ile özgürlüğüne kavuşmuş ve Fransa kralının himayesine girmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Bartolomeo Platina, 1927: 127.

¹² Stefano ve Sciarra Colonna

¹³William Hundleby mektupta, olayların şoku ile toplanan halkın ne olduğunu ilk etapta anlayamadığından ancak sonra ortak bir karar alarak Campagna bölgesinin baskın bir ismi ve papanın amansız bir düşmanı olan Adenulf'u kaptan olarak seçtiklerinden bahsetmektedir. Saray kuşatıldıktan sonra askerleri ile birlikte gelen Adenulf, Sciarra Colonna'nın güçleri ile birleşmiştir.

¹⁴ İşte boynum, işte başım!

XV/278). Sciarra gerçekten de onu öldürmeye hazırды ancak papaya herhangi bir bedensel zarar vermemesi için diğerleri tarafından engellendi (Beck, 1946: 202). Papa ve yeğenleri esir alındı.

Papa esir tutulurken Sciarra ve partisi papanın idam edilmesini ya da tutsak bir vaziyette Fransa kralına götürülmesini kararlaştırmaya çalıştılar. Ancak papanın öldürülme ihtimalini öğrenen Anagni sakinleri kendi içlerinde örgütlenmeye başladılar. Eğer papa öldürülürse ya da tutsak bir vaziyette götürülürse, bu utancın onlara ve mirasçılara sonsuz bir suçlama bırakacağını (Walteri de Hemingburg, 1849: II/231) görerek, hatalarından tövbe ettiler ve 'çok yaşa papa' sloganları eşliğinde baskıncıları Anagni'den kovdular (Agnolo di Tura, 1752: XV/277). Papa gözyaşları içinde kendini kurtaran halka teşekkür etti. Anagni'de biraz toparlandıktan sonra Roma'ya gitmek için yola koyuldu. Roma'ya varduktan sonra Aziz Petrus Kilisesi'ne yerleşti ancak Anonim Sienalı bir yazara göre, etrafında kimse kalmadığı için papa delirmiş gibi davranmaktaydı ve kafasını sürekli duvara vurmaktaydı (Anonim Cronoca Senese, 1752: XV/83). Agnolo di Tura da buna yakın bir açıklama yapmaktadır. Buna göre "kalbine giren acı, her şeyi yiyip bitiren bir hastalıktı ve yemek dahi yemek istemiyordu" (Agnolo di Tura, 1752: XV/277). Papa Roma'ya geldikten üç gün sonra öldü.

Bonifacius'un aşağılayıcı muameleler eşliğinde tutsak edilmesi ve akabindeki ölümü, çoğu tarihçi tarafından Orta Çağ Papalık monarşisinin yıkımı olarak görülmektedir. Onun ölümü ve ölümüne yol açan olaylar Orta Çağ Papalığının evrensel manada, kendi siyasi vizyonuna dair sona gelindiğinin bir işaretidir. Belki de Papalık üzerinde yarattığı yıkımdan ötürü papa Bonifacius sık sık kavrayış yoksunluğu ve öngörüsüzlükle suçlanır. Anagni Trajedisi, Papalık tarihinde bir imparatorun Roma'nın kapıları önünde yalınayak durmasıyla başlayan bir dönemin kapanışını (Ferguson, 1962: 291), Canossa'nın antitezini sembolize etmekteydi (Ruiz, 1979: 387). Daha erken dönemlerde papa-imparator ya da papa-kral çatışmasının pek çok örneği vardır ancak bu hadisenin Roma Kilisesi adına neredeyse yıkımla sonuçlanması, papanın XIV yüzyıl gibi erken milliyetçiliğe dair sinyaller veren özel bir çağın mesajlarını okuyamamasından kaynaklıdır. Bu hadiseden yaklaşık yüz yıl kadar önce papa III. Innocentius ve İngiltere kralı John arasında vuku bulan çekişmede, papa John'u tedip etmek maksadı ile İngiltere'nin tamamında kilise ayinlerini men etmişti. Dini inancın çok fazla egemen olduğu bir çağda bu yoksunluk halk arasında büyük korku ve endişe yaratmıştı ancak bir yüzyıl sonra işler değişti çünkü artık Papalığa muhalefet eden ve coşkulu ulusal duygulara sahip bir kitle ortaya çıktı ve Fransa kralı, Bonifacius'a savaş açtığı anda yanında onu destekleyen kilise adamları ve Papalığa küskün İtalyan soyluları vardı (Roberts, 2009: 230). XIV. yüzyılda yaşamış, Floransalı bir tarihçi olan Giovanni Villani yerinde bir tespit yaparak, Fransa'nın dışında en iyi eğitilmiş din adamlarıyla bile rekabet edebilen ve devletin bağımsızlığını savunan yeni bir erkek sınıfı türediğini ve bu sıradan olmayanlar grubunun krala destek verdiğini (Giovanni Villani, 1986: 347) söylemekteydi.

Kaynaklar büyük oranda papaya karşı eleştirel yaklaşmaktadırlar. Çoğunlukla papa 'kurnaz olduğu kadar nankör' (Bartolomeo Platina, 1927: 124), 'kibirli ve düşmanlarına karşı acımasız' (Agnolo di Tura, 1752: XV/277) biri olarak resmedilir. İngiliz bir kaynağı papa hakkında "tilki gibi geldi, aslan gibi hüküm sürdü, köpek gibi öldü"¹⁵ (Flores Historiarum, 1890: III/314) demektedir. Bartolomeo Platina onunla ilgili

"imparatorlara, prenslere, devletlere ve uluslara dinden ziyade terörü aşlamayı kendine iş edinen, krallıkları ortadan kaldıran, insanları sürgüne gönderen ve uygun gördüğünde geri çağırılmayı marifet edinen Bonifacius; bu nedenle onun örneğinden din adamları ve laikler gururla ve küçümsemeyle değil Efendimiz Mesih ve onun öğrencileri olarak alçakgönüllü yönetmeyi öğrensinler" (Bartolomeo Platina, 1927: 124) şeklinde bir yorum yapmaktadır.

P. Schaff'a göre Bonifacius'un aşağılanması seleflerinin ve kendisinin rahiplik gururunun uzun süredir gecikmiş bir cezasıydı ve o, kısmen varisi olduğu hiyerarşik kibirten, kısmen de kendi varsayımlarından dolayı, acı bir son yaşadı (Schaff, 1882: VI/16). Papanın düşüşü, Roma Kilisesi'ne olan güven dâhil pek çok şeyin yeniden sorgulanmasının yolunu açtı. Fransa ile barışmak isteyen XI. Benedictus, Bonifacius'un kararlarının bir kısmını

¹⁵ *Ingreditur vulpes, regnat leo, sed canis exit*

yürürlükten kaldırdı ve devamındaki eylemler Roma Kilisesi'nin imajını zedeledi. Pierre de Langtoft 'Büyük yanlış yapan soyguncu aklandı. Roma'ya güvenen aptal ve çılgındır... Roma yaparak ve bozarak bizimle alay ediyor' (Pirre de Langtoft, 1868: II/353) diyerek, Bonifacius'tan miras kalan sorunlara sonraki papaların yaklaşımını eleştirmekteydi.

Sonuç

1294 yılında papa olarak seçilen VIII. Bonifacius hırslı seküler yöneticilerden kaynaklı mali problemlere ek olarak, İngiliz-Fransız farklılıklarını, İtalyan yarımadasındaki hizipleşmelerini, Roma'nın kargaşasını miras aldı. Süreç Roma Kilisesi adına zorlayıcı ve sınırlandırıcı etkilere sahipti. Papalığın yaklaşık bir asırdır kaybettiği prestiji yeniden kazandırmak idealinde olan Bonifacius, kralları sert ancak kısıktıcı önlemlerle itaat ettirmeyi denerdi. Yükselen milliyetçi eğilimler, ulusalçı ruh papanın rahat bir şekilde krallara müdahale etmesini zorlaştırmaktaydı ancak papa bunun bilincinde değildi.

Bonifacius'un sert mizacı, uzlaşmaya kapalı doğası, Papalığın gücü ve işlevselliğine en yüksek bakış açısıyla sarılması çok geçmeden yüksek ideallere sahip bir kral olan Philippe ile çatışmayı kaçınılmaz kıldı. Aslında Bonifacius, bir geleneğin temsilcisiydi. İddiası III. Innocentius tarafından kullanılan tüm hakların mirasçısı olduğuydu ancak Avrupa toplumunun papaya ve konumuna bakış açısı siyasal bir dönüşümden geçmekteydi. Papa, Papalığın iç siyasetinde de diplomatik tavırlar almaktan uzaktı. Roma Kilisesi'nin önemli üyeleri olan Colonna kardinalleri ile yaşadığı çatışma, papanın bölgede imajını zedelerken içte ve dışta düşüşünü hızlandırdı. Problemler çoklu bir hal aldığında Bonifacius kralla uzlaşma yollarını denerdi ancak Papalık ve krallık arasındaki ilişkileri dengeli bir zemine oturtturmayı başaramadı. Girdiği mücadeleler doğrudan onun düşüşüne sebep oldu ve Papalığın imajını zedeledi.

1296-1303 mücadelesi basitçe VIII. Bonifacius ile IV. Philippe arasındaki bir çekişme değildi. Bundan çok daha fazlası olarak iki uyumsuz ilkenin, yani evrensel bir Papalık monarşisi ile kraldan başka hükümdar tanımayan, konsolide ulus-devlet anlayışının bir çatışmasıydı. Gerçekte de Anagni Aşağılanması ile sonuçlanan olayda, devlet Papalığa karşı büyük bir zafer kazandı. Papalığın Hıristiyan halklar üzerindeki güç iddialarının Tanrı'nın bir yarası olduğu şeklindeki görüş, Fransa ve İtalya'daki hukukçuların ve şairlerin kalemlerinden dökülen cesur yazılarla sorgulandı.

Kaynaklar

- “Anonim Cronoca Senese”, (1752). Ludovico Muratori (Ed.), *Rerum Italicarum Scriptores*. Vol: XV. Bologno. Nichola Zanichelli, 42-172.
- Agnolo di Tura del Grasso, (1752). “Cronoca Senese”. Ludovico Muratori (Haz.), *Rerum Italicarum Sprictores*. Vol: XV. Bologno. Nicola Zanichelli, 255-564.
- Bartolomeo Platine (1927) *The Lives of the Popes*. (Çev.: W. Benham). London. Okeden&Welsh.
- Beck, H. G. J. (1946). “William Hundleby’s Account of the Anagni Outrage”. *The Catholic Historical Review*, 32 (2), 190-220.
- Bell, M. A. I. (1921). *The Fall of the Medieval Church*, New York. Dodd, Mead and Company.
- Boase, T. S. R. (1933). *Boniface VIII*. London. Constable &CO Ltd.
- Bokenkotter T. (1977). *A Concise History of the Catholic Church*. New York. Doubleday Press.
- Challencor, J. (1912). *The Life and Times of Edward I*. London. Weidenfeld and Nicolson.
- Curley, M. M. (1927). *The Conflict Between Pope Boniface VIII and King Philippe The Fair*. Washington D.C. The Catholic University of America Press.
- Dante,(1954). *Monarchy and Tree Politicial Letters*. (Çev.: Donald Nicholl). New York. Noonday Press.
- Denifle, H. (1889). “Die Denkschriften der Colonna gegen Bonifaz VIII und der Cardinäle gegen die Colonna”. Heinrich Denifle-Franz Ehrle (Eds.), *Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters*. Freiburg im Breisgau. Herdersche Verlagshandlug, 493-529.
- Dupuy, P. (1655). *Histoire du Differend d’Entre le Papa Boniface VIII et Philippe le Bel Roy de France*. Paris. Privilege DV Roy.
- Ferguson, W. K. (1962). *Europe in Transion, 1300-1520*. London. Allen and Unwin.
- Finke, H. (1902) *Aus den Tagen Bonifaz VIII*. Münster. Druck und Verlag.
- Flick, A. C. (1936). *The Decline of the Medieval Church*. New York. Alfred A. Knopf.
- Flores Historiarum*,(1890). Henry Richards Luard (Ed.). Vol: III. London. Byre and Spottiswoode.
- Gaposchkin, M. C. ve Field, S. L. (2014). *The Sanctity of Louis IX: Early Lifes of Saint Louis by Geoffrey Beaulieu and William of Chartres*. (Çev.:Larry F. Field). London. Cornell University Press.
- Giovanni Villani, (1986). *Chronicle Fiorentine of Giovanni Villani*. (Çev.: Rose E. Selfe). Westminster. Steed, Archibald Constable & Company.
- Guillaume de Nangis, (1843). *Chronique Latine Guillaume de Nangis de 1113 a 1300 avec les Continuations de Cette Chronique de 1300-1368*. H. Geraud (Ed.), Vol: I. Paris. Chez Jules Renouard Et. C.
- Henrici Knighton, (1889). *Cronicon Henrici Knighton, vel Cnitthon monachi Leycestrensis*, Joseph Rawson Lumby (Ed.), Vol: I. London. Eyre and Spottiswoode.
- James of Viterbo, (2009). *De Regime Christiano*. (Çev.:R. W. Dyson). London. Brill Press.
- John of Paris, (1974). *On Royal and Papal Power*. (Çev.: Arthur P. Monohan). London. Columbia University Press.
- Luscombe, D. (1976). “The ‘Lex Divinitatis’ in the Bull ‘unam Sanctam’ of Pope Boniface VIII”, C. N. L. Broke-D. E. Luscombe- G. H. Martin - Dorothy Owen (Ed.), *Church and Government in the Middle Ages*. Cambridge. Cambridge University Press, 205-222.
- Mansi, J. D. (1759). *Sacrorum Conciliorum nova et Amplissima Collectio*. Vol: 22. Lucca. Apud Antonium Zatta.
- Marrone, J. ve Zuckerman, C. (1975). “Cardinal Simon of Beaulieu and Relations Between Philip the Fair and Boniface VIII. *Traditio*, (31), 195-222.
- Newhall, R. A. (1921). “The Affair of Anagni”. *The Catholical Review*, 7 (3), 277-295.

- Partner, P. (1972). *The Lands of St. Peter: The Papal States in the Middle Ages and the Early Renaissance*. Los Angeles. University of California Press.
- Pierre de Langtoft, (1868). *The Chronicle of Pierre de Langtoft*. Thomas Wright (Ed.), Vol: II. London. Longmans, Green, Reader and Dyer.
- Powicke, F. M. (1934). "Presidential Adress: Some Problems in the History of the Medieval University". *Transactions of the Royal Historicial Society*, 17 (4), 1-18.
- Ruiz, T. F. (1979). "Reaction to Anagni". *The Catholic Historical Rewiev*, 65 (65), 385-401.
- Schaff, P. (1882). *History of the Christian Church, The Middle Ages A.D. 1294-1517*, Vol: VI. London. Grand Rapids.
- Schimmelpheing, B. (1998). *The Papacy*. New York. Columbia University Press.
- Strayer, J. R. (1980). *The Reign of the Philip the Fair*. New Jersey. Princeton University Press.
- Tholomei Lucensis (1930). *Tholomei Lucensis Annales*, (Haz.) Bernhard Schmeidler. Berlin. Weidmansche Buchh and Lung.
- Ullmann, W. (1972). *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*. USA. Methuen & CO LTD.
- VIII. Bonifacius (1881). "Litterae coronationis". Antoine Thomas (Ed.), *Registres de Boniface VIII*, Vol: I. Paris. Ernest Thorin, Editeur, 1-4.
- VIII. Bonifacius, (1881). "Inefalibis amoris". Antoine Thomas (Ed.), *Registres de Boniface VIII*. Paris. Ernest Thorin, Editeur, 614-619.
- VIII. Bonifacius, (1884). "Ausculat Fili". G. Digard-Maurice Faucon- Antonie Thomas ve Robert Fawtier (Ed.), *Les Registres de Boniface VIII*. Vol: III. Paris. E. De Boccard Edietur, 335-337.
- VIII. Bonifacius, (1907). "Etsi de Statu" G. Digard-Maurice Faucon- Antonie Thomas -Robert Fawtier (Eds.), *Les Registres de Boniface VIII*. Paris. E. De Boccard Edietur, 941-943.
- VIII. Bonifacius, (1921). "Unam Sanctam", G. Digard-Maurice Faucon- Antonie Thomas ve Robert Fawtier (Ed.), *Les Registres de Boniface VIII*. Vol: III. Paris. E. De Boccard Edietur, 888-890.
- VIII. Bonifacius, "Secundum divina". G. Digard-Maurice Faucon- Antonie Thomas ve Robert Fawtier(Ed.), *Les Registres de Boniface VIII*. Vol: III. Paris. E. De Boccard Edietur, 339-340.
- Walteri de Hemingburg, (1849). *Chronicon Domini Walteri de Hemingburg*, Hans Claude Hamilton (Ed.), Vol: II. London. Sumptibus Societatis.
- Williams, G. L. (2004). *The Families and Descendents of the Popes*. London. McFarland Company Publishers.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Policraticus ve *Metalogicon* Işığında Salisbury'li John'ü Anlamak

Understanding John of Salisbury in The Light of *Policraticus* And *Metalogicon*

Banu

ÇETİN ÜNAL

Bağımsız Araştırmacı, Tokat, Türkiye
e-mail: banunal@hotmail.com

Geliş Tarihi/Received: 13.03.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 26.04.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Banu ÇETİN ÜNAL
banunal@hotmail.com

Atrf /Cite this article:
Çetin Ünal, B. (2023). *Policraticus* ve *Metalogicon* Işığında Salisbury'li John'ü Anlamak. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 86-93

Öz

Salisbury'li John, Orta Çağ felsefesi ve eğitimi üzerine yaptığı çalışmalarla önemli bir filozof ve yazar olarak kabul edilir. En iyi bilinen eserleri arasında *Metalogicon* ve *Policraticus* bulunur. *Metalogicon*, 12. yüzyılda Orta Çağ eğitim sistemi üzerine yazılmış bir kitaptır. John, bu eserde dil ve retorik konuları üzerinde durur ve özellikle mantığın önemini vurgular. *Metalogicon*, Orta Çağ eğitim sisteminin yapısını ve içeriğini anlamak için önemli bir kaynaktır. Ayrıca, düşüncelerin doğru ifade edilmesinin ve anlaşılmasının önemini vurgulaması nedeniyle, modern düşünceye de katkı sağlamıştır. *Policraticus* ise, Orta Çağ siyasi düşüncesinin en önemli eserlerinden biridir. Eser, hükümdarlık, yasalar, yönetim ve sosyal adalet gibi konuları ele alır. John, bu eserde, hükümdarların halkın mutluluğunu sağlamak için adaletli ve dürüst olmaları gerektiğini savunur. Ayrıca, kitapta yer alan diğer fikirler, Orta Çağ Avrupası'nda siyasi düşüncenin gelişimine katkı sağlamıştır. Salisbury'li John'un *Metalogicon* ve *Policraticus* adlı eserleri, Orta Çağ felsefesi, eğitimi ve siyasi düşüncesi üzerine yapılan çalışmaların temel kaynakları arasındadır. Çalışmamızda bu iki önemli eserden ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir.

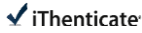
Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Felsefe, Salisbury'li John, *Metalogicon*, *Policraticus*.

Abstract

John of Salisbury is regarded as an important philosopher and writer for his studies on medieval philosophy and education. Among his best-known works are *Metalogicon* and *Policraticus*. *Metalogicon* is a book written in the 12th century on the education system of the Middle Ages. In this work, John focuses on language and rhetoric, and emphasizes the importance of logic in particular. *Metalogicon* is an important source for understanding the structure and content of the education system in the Middle Ages. Furthermore, due to his emphasis on the importance of expressing and understanding thoughts correctly, also contributed to modern thought. *Policraticus* is one of the most important works of medieval political thought. The book deals with topics such as sovereignty, laws, governance, and social justice. In this work, John argues that rulers must be just and honest in order to ensure the happiness of the people. Moreover, the other ideas presented in the book contributed to the development of political thought in medieval Europe. The works of John of Salisbury, *Metalogicon* and *Policraticus*, are considered as primary sources for studies on medieval philosophy, education, and political thought. Our study has specifically mentioned these two important works.

Keywords: Middle Ages, Philosophy, John of Salisbury, *Metalogicon*, *Policraticus*.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Salisburyli John'un zamanının en bilgili ve eğitilmiş adamı olarak bilinmesine rağmen günümüzde Batı dünyasında daha fazla tanınmaması oldukça ilginçtir. Orta Çağ'ın genel "karanlığını" dikkate alırsak, On İkinci Yüzyıl Rönesansı'nın "en güzel çiçeği" olarak kabul edilen bu adamın daha fazla ilgi çekmemiş olması garip bir durumdur. Birçok insanın kabul ettiği gibi bir hümanist olarak modern okuyucunun anlayabileceği bir dille konuşmuştur (Taylor, 2006: 133).

John, hep bir öğrenme arayışı içinde olan bir kişiliğe sahipti ve bu sebeple Paris'e gitmiş ve zamanının en önemli ustalarından bazılarıyla çalışmıştır. Onların yardımıyla yedi liberal sanat hakkında bilgi sahibi olmuştur. Aldığı bu eğitimin yansımaları eserlerinde kendini göstermiştir. John'un birçok eseri vardır ancak özellikle 1159'da yazdığı *Policraticus* ve *Metalogicon* adlı eserleri Orta Çağ'ın dikkat çekici iki önemli eseridir. *Policraticus* siyaset teorisi üzerine bir incelemesidir. *Metalogicon*'u ise geniş anlamıyla bir mantık savunusudur.

Eserleri, çağına damgasını vuran fikirleri ve tartışmaları yansıtmaktadır. John'un bu iki büyük eserine baktığımızda hem yaşamış olduğu dönemde eğitim hakkındaki hem de siyaset felsefesi hakkındaki düşüncelerinin yansımaları eserlerinde tam anlamıyla görülmektedir.

1. Salisburyli John'un Hayatı

Salisburyli John, On İkinci Yüzyıl Rönesansı'nın liderlerinden biri ve Aristoteles'in tüm eserleriyle tanışan ilk Orta Çağ alimidir (Chopra, 2005:403). John, 1115 ile 1120 yılları arasında İngiltere'de Old Sarum'da (eski Salisbury bölgesi) doğmuştur. Aile geçmişi ve yaşamının erken dönemi hakkında kesin bilgiler yetersizdir; sadece her ikisi de İngiliz kilisesinde görev yapmış olan Richard adında bir erkek kardeşi ve Robert adında bir üvey kardeşi hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. John 1136'da Mont-Saint-Genevieve'de eğitim görmek üzere Paris'e gitmiştir (John of Salisbury, 2007: xvi; Jean de Salisbury, 2009: 25; Zinn, 1995:952).

John, Canterbury başpiskoposları Theobald ve Thomas Becket'in sekreteri olmadan önce papalık sarayında görev yapmıştır (Wei, 2012:16; Brozyna, 2005:43). 1154'te ise İngiltere'ye dönmüş ve dönemin Canterbury Başpiskoposu Theobald'ın sekreterliğine atanmıştır. Sonraki yıllarda siyaset teorisi üzerine bir inceleme olan *Policraticus*'un yanı sıra, liberal sanatların çalışılmasının bir savunusu ve Orta Çağ pedagoji tarihinin temel metinlerinden biri olan *Metalogicon*'u yazmıştır (Pinti, 2010:651). Bunlar Orta Çağ felsefe tarihinin iki önemli eseridir (Caruso, 2010:58). Thomas Becket 1161'de başpiskopos olduğunda, John onun sekreteri olarak hizmet etmiş ve ikili yakın arkadaş olmuştur (Pinti, 2010:651). Cinayetini tanık olduğu Becket'in hayatını yazmış ve aziz ilan edilmesi için baskı yapmıştır. John, 1176'da Chartres Piskoposu olmuş ve orada ölmüştür (Jones, 2019:455).

On ikinci yüzyılın hiçbir bilgini, on ikinci yüzyılın eğitim sisteminde mantığın gücünü Salisburyli John kadar iyi yakalayamamıştır. John kendi başına seçkin bir şahsiyetti. Aralarında kendisinden hayranlıkla bahsettiği Peter Abelard'ın da bulunduğu, zamanının büyük üstatlarından eğitim almış ve başta mantık olmak üzere yedi liberal sanat hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmuştur. Ayrıca teoloji eğitimi de almıştır (Grant, 2004:48-49).

Oldukça çalışkan bir kişiliğe sahip olan John, öğrenci olarak geçirdiği zamanlar ve Canterbury Başpiskoposu'nun sarayındaki ilk yılları hakkında *Metalogicon*'da şöyle yazmıştır: *Yaklaşık on iki yılum çeşitli çalışmalarla geçti* (Carter, 2021:74).

John'un *Policraticus* ve *Metalogicon* adlı eserlerinin yanı sıra diğer yazıları arasında papalık tarihinden olayları anlatan *Historia Pontificalis*, Becli Anselm'in bir özgeçmişi ve muhtemelen öldürülen başpiskoposun mektuplarının bir koleksiyonuna önsöz olarak hizmet etmesi amaçlanan Thomas Becket'in kısa bir özgeçmişi vardır. John'un mektuplarından yaklaşık 325'i günümüze ulaşmıştır (Zinn, 2006:380; Hosler, 2013:1-2).

2. *Policraticus* Adlı Eseri

Yönetme sanatı üzerine yazdığı *Policratus* adlı kitabı Thomas Becket'e ithaf edilmiştir. Bu kitapta John, iyi

yönetimin yöneticinin kişisel karakterine dayandığını savunmuştur. İnsanlar tarafından oluşturulan yasalara ve kurumlara bağlılığa değil, ilahi yasaya itaate dayanır. Bu eserde, yöneticilerin oyun, avcılık, eğlence ve yalakalığa açık olmaları gibi kötü alışkanlıklarına ilişkin bölümler de yer almaktadır (Brozyna, 2005:43).

Salisburyli John'un 1159'da kaleme aldığı ve Orta Çağ'da değinilmemiş konuları incelediği eseri *Policraticus* döneminin en önemli eseri olmuştur (Can, 2020:284). Bu eseri Augustinus'un Tanrı Devleti'nden sonra Orta Çağ'da üretilmiş ilk kapsamlı siyasal inceleme metnidir. John'un bu eserinde, Plutarkhos, Seneca ve Cicero gibi Antik Çağ yazarlarından etkilendiği söylenebilir. *Policraticus*'un bir diğer önemli özelliği ise Aristoteles'in "Politika" adlı eserinin Latinceye henüz çevrilmediği ve bu sebeple Kilise çevrelerinde pek bilinmediği bir dönemde, "politicus" kelimesini ilk kez devletin kurumlarını anlatmak için kullanmış olmasıdır (Saygı, 2021:56).

Policraticus'un 1159'da ortaya çıkışı dönemin şiddetli siyaseti ve önde gelen şahsiyetleriyle yakından ilişkiliydi. John yıllarca malzeme toplamış ve sonunda eserini tamamlamıştır. John'un II. Henry'nin Fransa'ya karşı bir savaşı finanse etmek için kiliseyi vergilendirme politikasına karşı çıkması ve alınan bu kararların krallığın dini ve ahlaki değerlerini yıktığına inanması *Policraticus*'u tamamlamasında etkili olmuştur. Bu eseriyle John, kilisenin bağımsızlığına ve kutsallığına doğrudan bir saldırı olarak gördüğü bu duruma yanıt vermiş ve ayrıca Hristiyanlığın ahlaki ve toplumsal değerlerine yönelik bir tehdit olarak algılamıştır. John'un bu tür duygular beslediğine ikna olan Henry ve sarayı, kilise adamını kralın düşmanı olarak damgalamış ve onu Canterbury'deki görevinden uzaklaştırmıştır (Taylor, 2006:136).

Devleti, toplumu bir organizma olarak ele almak ve örgenler arasında işlevsel bir bütünlük kurarak toplumu örgenlere de indirgemeksizin toplumun, devletin bir organizma gibi doğallaştırılarak ele alınması düşüncesi organizmacı toplum görüşünü oluşturmuştur. Bu düşünce Salisburyli John tarafından da savunulmuştur. John'a göre, toplum bir organizma olarak Platoncu bir anlayış temelinde kurulmuştur. John, *Policraticus*'un 21. Bölümünde devlete ilişkin bu görüşünü ortaya koyar. Buna göre John şu sözlerle eserinde organizmacı devlet anlayışını ifade eder:

Platon ve Cicero farklı biçimlerde devletten yazmışlardır; biri onu olması gerektiği gibi, diğeri de önceki dönemlerin adamları tarafından kurulduğu ve devredildiği gibi. Fakat her ikisi de kurulu veya projelendirilmiş siyaset kurumu için aynı formülü yerleştirmiştir; yani siyaset kurumu, yaşamı, doğayı taklit etmelidir ve bunu biz çok sıklıkla yaşamın en iyi kılavuzu adlandırdık (Güler Seveli, 2022:330).

Bu organizmacı yaklaşımını eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatan John'a göre, devlet adı verilen siyasal beden, ruh, baş ve uzuvlardan oluşur. Ona göre bir devletin yapısında Kilise, ruhun yerini doldurmaktadır. John bu düşüncesini *Policraticus*'ta şöyle ifade eder: *Gerek din uygulamasının bizde oluşturup yerleştirdiği gerekse Tanrı'ya tapmanın (...) bize geçirdiği şeyler, devletin bedeninde ruhun yerini doldurur. Böyle olduğundan dini uygulamaya önderlik edenler, bedeninin ruhu olarak görülmeli ve yüceltilmelidir* (Güler Seveli, 2022:330).

John, siyasal bedende ruh ile Kilise arasında bu ilişkiyi kurduktan sonra baş ile prens arasında da bir benzerlik kurar. John'a göre devlet kurumunda başın yeri, yalnızca Tanrı'ya bağlı olan prens tarafından doldurulur; siyasal bedende senato kalbe karşılık gelirken, yargıçlar ve valiler ise gözlere, kulaklara ve dile karşılık gelirler. Memurlar ve askerler, ellere; maliyeciler ve hazinedarlar, mide ve bağırsaklara karşılık gelirler. John, siyasal bedene, devlete organizmacı bakış açısını temellendirmek üzere her bir organla her bir siyasal işlev arasında ilişki kurmayı sürdürerek, ayakları köylüler olarak kabul eder (Güler Seveli, 2022:330-331).

Bu anlatımla, Salisburyli John, organizmacı yaklaşımı savunan diğer yazarlar gibi toplumsal tabakalaşmayı doğal bir olgu olarak görüyor ve onu tartışmaya kapatıyordu. Bu sıralama, aslında düşünürün ideal toplum ve politika anlayışı hakkında bir fikir veriyor. İnsanda ruh, toplumda da ruhban sınıfı en önemli unsurdur ve bu nedenle hükümdar da dahil olmak üzere tüm unsurlar Kilise'ye göre ikincil bir öneme sahiptir. Salisburyli John, bu görüşlerini temellendirirken, Clairvauxlu Bernard'ın Kilise lehine kullandığı "İki Kılıç" benzetmesini tekrarlamıştır: Prens'in "kan dökücü kılıcının" sahibi aslında Kilise'dir, ancak Kilise bu kılıcı prens aracılığıyla

kullanmaktadır (Uslu, 2021:432).

Salisburyli John, dünyevi iktidarla ilgili mesafeli tutumu nedeniyle prens ile tiran arasında da bir ayırım yapmıştır. Prens-tiran karşıtlığı, özgürlük-kölelik karşıtlığıyla aynı doğrultuda düşünülmüştür. John'un tanımına göre özgürlük, *her şeyi serbestçe kendi kişisel yargınla yargulamak ve ahlaka aykırı gördüklerini kınamaktan kaçınmamaktır*. Prens yasalara uygun şekilde yönetiyor, halkın yasaları ve özgürlüğü için mücadele ediyordu. John'un cezalandırmalarının temelinde öfke, kin ve nefret bulunmamaktaydı. Tiran ise yasalara uyma gerekliliğini reddederek, zora dayanan yönetim biçimiyle halkı eziyor ve köleleştiriyordu. John, tiranların varlığının gerektiğinde sonlandırılabilceğini savunmuş, ancak bunun din ve şeref yitirilmeden yapılması gerektiğini yazmıştır (Uslu, 2021:432).

Policraticus'ta (II.15), John aynı zamanda bir ahlaki mesaj için Antikçağ kalıntılarını da kaynak olarak kullanır. Roma'nın görkemini onurlandırmak için şehrin ileri gelenleri tarafından yaptırılan bir heykeli anlatır. Heykeltraş, sağ elinde bir küre tutan bir kadın figürü olan heykelin, bir bakire doğum yapana kadar yıkılmayacağına dair güvence verir. Ancak İsa'nın doğumuyla birlikte heykel yıkılır. Okuyucunun çıkaracağı ders şudur: "İlahi olanın krallığı genişledikçe insanın krallığı daralır" (O'Daly, 2018:27). Bu anlatı Orta Çağ felsefesi ve Hristiyan etiği açısından oldukça önemlidir. John, insanların yaşamlarında ahlaki değerlerin ve Tanrı'ya olan güvenin önemini vurgulamıştır.

3. *Metalogicon* Adlı Eseri

Salisburyli John'un çalışması, Orta Çağ eğitim ve öğretiminde on ikinci yüzyılda yaşanan rönesansın da bir göstergesiydi. Bu, gramer müfredatının genişletildiği ve Aristoteles'in mantıksal incelemelerinin daha geniş bir erişilebilirliğe sahip olması sayesinde mantık biliminin yalnızca doğa bilimleri değil, edebiyat, felsefe ve teoloji de dahil olmak üzere birçok disiplinde merkezi bir konuma geldiği bir dönemdi. John'un 1159 yılında yazılan *Metalogicon*'u hem bu değişiklikleri yansıtır hem de bir şekilde temelini oluşturur. Esasen, gramer, mantık ve retorik değerini reddeden bir grup aleyhtara karşı *trivium*'un unsurlarını şiddetle savunan bir eğitim incelemesidir. *Metalogicon* zarif Latincesiyle önemli bir üne sahipti ve Aristoteles'in *Organon*'unun ya da mantıksal incelemelerinin tamamına aşinalık sergileyen ve bunların otoritesini destekleyen ilk Orta Çağ eseridir (Habib, 2005:183).

John çalışmalarını bir daldan diğerine ilerliyor olarak tanımlar ve bu nedenle çalışmalarının göreceli bir kronolojisi makul bir kesinlikle oluşturulabilir. Buna göre sonuç aşağıdaki gibi şematize edilebilir:

- Mantık
- Dilbilgisi ve belki de *quadrivium*'a giriş
- *Quadrivium* ve temel retorik - ve John'un mantık ve gramer bilgisinin gözden geçirilmesi
- Retorik
- Teoloji ve mantık (Poitiersli Gilbert)
- Teoloji (Robert Pullen ve Poissyli Simon)

John'un eğitimine ilişkin bu açıklama, onun *trivium*'da kapsamlı bir eğitim aldığını ortaya koymaktadır. Mantık, çalıştığı ilk konuydu ve hayatı boyunca bunun felsefi ve bilimsel çalışmalarda gerekli bir disiplin veya araç olduğuna her zaman inanacaktı. Bununla birlikte, *Metalogicon*'da gramerin doğal olarak mantıktan önce geldiği görüşündedir. Gramerin de geniş anlamda mantığın bir parçası olarak adlandırıldığı doğrudur, ancak John, *Metalogicon*'daki (ı.10) açıklamalarında mantık/diyalektik ve gramer arasında dikkatli bir ayırım yapar ve hatta başka bir pasajda gramerin mantığın bir parçası olup olmadığı sorusunu açık bırakır (Bloch, 2012:3-5).

Buna karşın, John *quadrivium*'da çok az eğitim almış gibi görünmektedir. Bir yandan bu biraz ilginçtir, çünkü John *trivium* ve *quadrivium*'un birleşiminin bir kişiyi genel olarak insanın doğasını ve içinde yaşadığı dünyayı anlayabilir hale getirdiğine inanmaktadır: *Trivium* dile hâkim olmasını sağlarken, *quadrivium* doğanın

anlaşılmasını sağlar (Bloch, 2012:5).

Metalogicon'da John mantığın sorunlarını ele alır, kendi zamanında büyük ilgi görür ve kendine temel bir soru sorar: İnsan aklı neyi bilebilir? Her insanda var olan özlemle, yani gerçeği arama arzusuyla hangi noktaya kadar örtüşebilir? Salisburyli John, Aristoteles ve Cicero'nun bazı incelemelerinin öğretilerine dayanan ılımlı bir tutum benimsemiştir. Ona göre, insan aklı normalde tartışılmaz değil ancak muhtemel ve tartışılabilir bilgiye ulaşabilir (Benedict XVI, 2011:233).

Salisburyli John'un çalışması, 12. yüzyılda gramer müfredatının genişlemesinin ve mantığın yeniden canlanan merkeziliğinin bir göstergesidir. John'un *Metalogicon*'u sadece gramer, mantık ve retorik bir savunması değil, aynı zamanda bu disiplinleri ve birbirleriyle olan bağlantılarını tanımlama girişimidir (Habib, 2011:62). John, gramer müfredatının önemini şu sözlerle ifade ediyor: *Gramer tüm felsefenin beşiğidir ve bir bakıma tüm harf çalışmalarının ilk hemşiresidir. Hepimizi yeni doğmuş hassas bebekler gibi kabul eder. Filozofu [arayışlarının] başından sonuna kadar besler ve korur* (John of Salisbury, 1955:37). John bu ifadeleriyle gramerin felsefe çalışmaları için temel bir öneme sahip olduğunu belirtiyor.

Salisburyli John *Metalogicon*'un bir pasajında şu ifadeleri kullanır:

Gramer (dilbilgisi) esas olarak anlamları ifade eden kelimeleri incelerken, diyalektik kelimelerin ifade ettiği anlamları araştırır. Konuşmanın etkili gücünü araştırmak ve söylenenin doğruluğunu ve anlamını araştırmak tam olarak veya pratik olarak aynıdır. Bir kelimenin gücü anlamından gelir. İkincisi olmadan boş, yararsız ve (tabiri caizse) ölüdür. Tıpkı ruhun bedeni canlandırması gibi, anlam da bir bakıma kelimeye hayat verir ((John of Salisbury, 1955:81).

John 1140'ların başında soyluların çocuklarına ders vermek durumunda kalmıştır. Ne yazık ki John'un ders verdiği dair çok sınırlı bilgiler mevcuttur, ancak bu sınırlı bilgiler bile John'un eğitim konusundaki genel tutumuna ışık tutmaktadır. Öğrencilerinden yalnızca birinin, Soissonslu William'ın adı geçmektedir ve John ona 'mantığın ilk unsurlarını' (prima logices elementa) öğrettiğini vurgulamıştır (Bloch, 2012:12).

Metalogicon'un büyük bir kısmı, John'un hem gözlemci hem de katılımcı olduğu eğitimsel dönüşümlere ayrılmıştır. Pedagojiye ve müfredatın içeriğine ilişkin incelikli incelemesi, okulların ve ustaların bir eleştirisini oluşturmaktadır. John, bir öğrenci ve varlıklı kişilerin çocuklarına özel öğretmen olarak geçirdiği onlarca yıllık deneyiminden yola çıkarak neyin öğretilmesi, nasıl öğretilmesi ve kimin öğretmesi gerektiğine dair görüşler geliştirmiştir. Örneğin, sağlam temelli bir eğitimin çeşitli ustalardan alınan çok sayıda dersten oluşması gerektiğine inanıyordu. John deneyimlerini, meydana gelen değişiklikleri kavrayan bir eğitim teorisi oluşturmak için kullanmıştır (Carter, 2021:78-79).

John, *Metalogicon*'da genel olarak liberal sanatları övmüştür. *Metalogicon*, kuzey Fransa'daki çeşitli öğrenim kurumlarında gramer, diyalektik ve retorik çalışmalarına yönelik argümanları özetleyen bir inceleme olarak açıklanmıştır. John, *Metalogicon*'u Aristoteles'in diyalektik yaklaşımından metinleri, Patristik yazıları ve İncil'den pasajları bir araya getirerek oluşturmuştur (Gilchrist, 2013:86).

Sonuç

12. yüzyılda yaşamış bir İngiliz filozofu ve yazarı olan Salisburyli John, felsefi eserleri ve siyasi düşünceleriyle tanınmış ve çağının önemli düşünürlerinden biri olarak kabul edilmiştir. John'un felsefi düşüncelerinde, ahlaki değerlerin ve akıl yürütmenin önemine büyük vurgu yapılır. Ayrıca, John'un siyasi düşüncelerinde de özgürlük, hukukun üstünlüğü ve tiranlığa karşı mücadele önemli yer tutmaktadır. Onun felsefi ve siyasi görüşleri, insanların daha özgür, daha adil ve daha ahlaki bir dünya için mücadele etmelerine ilham vermiştir.

Döneminin iki büyük eseri *Metalogicon* ve *Policraticus* günümüzde de ilgi çekmektedir. John'un *Metalogicon*'u bizlere dönemin eğitim müfredatı hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. John'a göre *trivium* konuları eğitim müfredatında büyük önem teşkil etmektedir. Özellikle de mantık ve gramer konularının önemine vurgu

yapmaktadır.

Aynı şekilde Salisbury'li John tarafından kaleme alınan *Policraticus* adlı eser de Orta Çağ siyasi felsefesi üzerine yazılmış önemli bir çalışmadır. *Policraticus*, Orta Çağ Avrupası'ndaki siyasi ve toplumsal düzenin anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. Eser, hükümdarlık, yasa ve yönetim gibi konuları ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Ek olarak, *Policraticus*, toplumsal yapıyı sınıflandırarak analiz etmesi, iktidarın doğasını ve işleyişini incelemesi bakımından da önemli bir yere sahiptir.

Metalogicon ve *Policraticus*'un önemi sadece Orta Çağ'a özgü konularla sınırlı değildir. Bu eserler aynı zamanda modern düşüncenin gelişimine de katkı sağlamıştır. *Metalogicon*, mantık ve dil üzerine yapılan tartışmaları ileri götürmüş ve modern düşünceye önemli bir katkı sağlamıştır. Ayrıca, *Policraticus*'ta ele alınan konular, modern siyasi düşünce üzerinde önemli bir etki yaratmıştır.

Kaynaklar

- Benedict XVI. (2011). *Great Christian Thinkers: From the Early Church Through the Middle Ages*. Minneapolis: Fortress Press,
- Bloch, D. (2012). *John of Salisbury on Aristotelian Science*. Turnhout, Belgium: Brepols.
- Brozyna, M. A. (2005). (Ed.), *Gender and Sexuality in the Middle Ages: A Medieval Source Documents Reader*. North Carolina: McFarland.
- Can, K. (2020). "Tirana Direnmek: Salisburyli John ve Thomas Aquinas Karşılaştırılması". *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 5 (2), 281-294.
- Carter, L.S. (2021). *John Of Salisbury: Colleague, Critic, And Sometime Counselor To Thomas Becket* (Doctoral dissertation, Michigan State University).
- Caruso, F. (2010). "On The Shoulders of *Grammatica*: John Of Salisbury's *Metalogicon* and Poliziano's *Lamia*". *Angelo Poliziano's Lamia: Text, Translation, and Introductory Studies* (Ed. Christopher S. Celenza). Leiden: Brill, 47-94.
- Chopra, R. (2005). (Ed). *Encyclopaedic Dictionary of Religion*. Vol.2, India: Isha Books.
- Gilchrist, B.J. (2013). *The Metalogicon of John of Salisbury: Medieval Rhetoric as Educational Praxis* (Doctoral dissertation, Duquesne University).
- Grant, E. (2004). *God and Reason in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Güler Seveli, S. (2022). "Tersinden Makyavelizm: Salisburyli John ve Tiranın Katli". *İktisadi ve İdari Bilimler: Araştırma, Metodoloji ve Değerlendirme* (Ed. Yüksel Akay Ünvan). Lyon: Livre de Lyon, 325-340.
- Habib, M. A. R. (2005). *A History of Literary Criticism: From Plato to the Present*. Blackwell Publishing.
- Habib, M. A. R. (2011). *Literary Criticism from Plato to the Present: An Introduction*. UK: John Wiley & Sons.
- Hosler, J. D. (2013). *John of Salisbury: Military Authority of the Twelfth-Century Renaissance*. Leiden.
- Jean de Salisbury. (2009). *Metalogicon* (Présentation, traduction, chronologie, index et notes par François Lejeune).
- John of Salisbury. (1955). *The Metalogicon: A Twelfth-Century Defence of the Verbal and Logical Arts of the Trivium* (trans with an Introduction and Notes. Daniel McGarry). Berkeley: University of California Press.
- John of Ssalisbury. (2007). *Policraticus: Of the Frivolities of Courtiers and the Footprints of Philosophers* (Ed. and Trans. Cary J. Nederman). Cambridge: Cambridge University Press, xv-xxvi
- Jones, B. (2019). *Dictionary of World Biography*. Sixth edition. Australia: ANU Press.
- O'Daly, I. (2018). *John of Salisbury and the Medieval Roman Renaissance*. Manchester: Manchester University Press.
- Pinti, D. J. (2010). "Salisbury, John of (c. 1115–1180)". *Encyclopedia of Rhetoric and Composition: Communication from Ancient Times to the Information Age* (Ed. Theresa Enos). New York: Routledge, 651-652.
- Saygı, D. (2021). *Siyasal İktidar Konusuna Hristiyan ve Müslüman Düşünürlerin Yaklaşımı (9-16. Yüzyıllar Arası)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Taylor, Q. (2006). "John of Salisbury, the Policraticus, and Political Thought". *Humanitas*, Vol. XIX, Nos.1 and 2, 133-157.
- Uslu, A. (2021). *Siyasal Düşüncelerin Toplumsal Tarihi-1*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Wei, I. P. (2012). *Intellectual Culture in Medieval Paris: Theologians and the University, c. 1100-1330*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zinn, G.A. (1995). "John of Salisbury". *Medieval France: An Encyclopedia* (Ed. William W. Kibler and Grover A. Zinn et al.). New York and London: Garland Publishing, 952-953.
- Zinn, G. A. (2006). "John of Salisbury (ca. 1115–1180)". *Key Figures in Medieval European: An Encyclopedia*, (Ed. Richard K. Emmersons), New York: Routledge, 380.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağimsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tophaneli Hacı Mehmet Ağa Vakfı

Tophaneli Hacı Mehmet Ağa Foundation from the Ottoman Empire to the Turkish Republic

Murat

KÜÇÜKÜĞURLU

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye
e-mail: kucukugurlu@erzurum.edu.tr

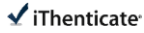

Geliş Tarihi/Received: 13.03.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 27.04.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Murat KÜÇÜKÜĞURLU
kucukugurlu@erzurum.edu.tr

Atıf /Cite this article:
Küçüküğürlü, M. (2023). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tophaneli Hacı Mehmet Ağa Vakfı. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 94-119.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Osmanlılar döneminde Erzurum'un sayılı zenginlerinden olan Tophaneli Hacı Mehmet Ağa, 1719'da bir vakıf kurmuş ve sonraki yıllarda vakfını kademeli olarak büyütüştür. Tophaneli Mehmet Ağa Vakfı'yla alakalı üç farklı vakfiye tarafımızdan tespit edilmiştir. İlk vakfiye Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olup Nisan 1719 tarihlidir. Bu vakfiyeye göre Mehmet Ağa şehirde var olan bir boyahane ve 42 dükkanı satın alarak vakfetmiştir. Ayrıca Tebrizkapı'da dört dükkân ve bir ahır ile şehrin dışında Gümüşlü Kümbet yanında inşa ettirdiği râhdâr damını bunlara ilave etmiştir. Bunların geliriyle, Palandöken'den getirttiği Tophaneli Suları'nın, bu suların akıtıldığı 19 çeşmenin ve yaptırdığı namazgâh ve helaların bakım onarım ve çeşitli giderlerinin karşılanmasını şart koşmuştur. Mehmet Ağa, 1719'da kurmuş olduğu vakfı sonraki iki yıl içinde bir hayli genişletmiştir. Bu süre içinde şehirde iki mescit yaptırmış ve akıttığı çeşmelerin sayısını 48'e çıkartmıştır. Bunların bakım ve onarımlarının yapılmasıyla görevlilerinin ücretlerinin ödenmesi için yeni gayrimenkuller vakfetmiştir. Böylece vakfettiği dükkân, han odası ve ambar sayısını 142'ye çıkarmıştır. Bunlara Hasankale'deki büyük bir köşk ile ambarları da ilave etmiştir. Bu makalede Mehmet Ağa Vakfı'na ait ulaştığımız vakfiyeler incelenmiştir. Bu vakfiyelerden ikisi ilk defa bu makale ile gün yüzüne çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Mehmet Ağa Vakfı, Vakıf, Vakfiye, Çeşme

Abstract

Tophaneli Hacı Mehmet Ağa, was one of the few riches of Erzurum during the Ottoman period, established a foundation in 1719 and gradually expanded it in the following years. Three different endowments related to Tophaneli Mehmet Ağa Foundation have been identified by us. The first foundation charter is in Ottoman Turkish and dated April 1719. According to this charter, Mehmet Ağa bought a paint shop and 42 shops in the city and donated it. In addition, he added four shops and a barn in Tebrizkapı, and the rahdâr roof he had built outside the city, next to the Gümüşlü Vault. With their income, he stipulated that the maintenance, repair and miscellaneous expenses of the Tophaneli Waters he had brought from Palandöken, the 19 fountains from which these waters flowed, and the prayer places and toilets he had built. Mehmet Ağa greatly expanded the foundation he had established in 1719 in the next two years. During this time, he had two mosques built in the city and increased the number of fountains to 48. He donated new real estates for the maintenance and repair of these and for the payment of the wages of his officials. Thus, he increased the number of shops, inn rooms and warehouses to 142. He added a large mansion and warehouses in Hasankale to these. In this article, the foundations of the Mehmet Ağa Foundation, which we have reached, have been examined. Some of these foundations were brought to light for the first time with this article.

Keywords: Erzurum, Mehmet Ağa Foundation, Foundation, Endowment, Fountain

Giriş

Hacı Mehmet Ağa'nın babasının ismi Ali, dedesinin ismi ise Mahmut'tur. Aslen Kayserili olduğu için "*Kayserili Mehmet Ağa*" olarak anılmakla birlikte daha çok "*Tophaneli Mehmet Ağa*" olarak şöhret bulmuştu. Çünkü Tophane-i Âmire'de uzun yıllar hizmet etmişti (VGMA, 2502: 49).¹ Ardından, tespitimize göre, Erzurum Gümrüğü Emini olarak XVII. yüzyılın sonlarına doğru Erzurum'a geldi. Burada evlendi ve ömrünün geri kalan kısmının çoğunu Erzurum'da geçirdiği anaşılan Mehmet Ağa, işte bu dönemde Erzurum'un en büyük vakıflarından birini kurdu.

Tophaneli Vakfı'nın temelinde, Mehmet Ağa'nın Palandöken'den şehre getirttiği Tophaneli suyu yer almaktaydı. Detayları aşağıda verilecek olan bu su, Erzurum şehrindeki 48 çeşmeden akıtıldı. Mehmet Ağa ayrıca Erzurum'da iki mescit, namazgâhlar ve helalar yaptırdı. Bütün bu hayır işlerinin devamlılığını sağlamak üzere Erzurum'da 142 dükkân, han odası ve ambar vakfetti. Ayrıca Erzurum'da bir boyahane ve Hasankale'de büyük bir köşk vakfetti.

1. Mehmet Ağa'nın İlk Vakfiyesi

Mehmet Ağa, bütün bu hayır işlerini farklı zamanlarda yapmış ve vakfını kademeli olarak büyütmişti. Tophaneli Mehmet Ağa Vakfı'yla alakalı üç farklı vakfiye tespit etmiş bulunmaktayız. İlk vakfiye Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olup Cemâziyü'l-evvel 1131 (Nisan 1719) tarihlidir. Bu vakfiye, Mehmet Ağa'nın kurduğu vakfın ilk hâlini göstermesi bakımından önemlidir. Vakfiyeye göre Mehmet Ağa, ilk olarak bir boyahane, 46 dükkân, bir ahır ve bir râhdâr damı² vakfetmiştir. Akıttığı çeşme sayısı ise 19'dur.

Yine bu vakfiyede, sonraki iki vakfiyede olmayan bazı önemli detaylar vardır. Örneğin Mehmet Ağa'nın eskiden Erzurum Gümrüğü Emini olarak görev yaptığını bu vakfiyeden öğrenmekteyiz. Yine, vakfettiği boyahane ve 42 dükkânın Osmanlı ordusunda hizmet veren ve sağ ve sol olarak ikiye ayrılan "*gönüllüyân-ı yemîn*" ve "*gönüllüyân-ı yesâr*" neferlerine ait olduğunu ve Mehmet Ağa'nın onlardan bu mülkleri satın alarak vakfettiğini görmekteyiz.

1719 tarihli vakfiyeye göre Mehmet Ağa, kale içindeki Karakilise Mahallesi'nde gönüllüyân-ı yemîn ve yesâr askerlerinden bir boyahane alarak vakfetti. Bu boyahane bazı belgelerde "*Erzurum Boyahanesi*" olarak geçmektedir. Ayrıca kale haricinde, Tebrizkapı yakınında yine gönüllüyan askerlerinden 42 dükkân satın alarak vakfına ilave etti. Yine aynı yerde dört dükkân ve bir ahır yaptırdı. Bunların dört tarafında Şabhâne Çeşmesi, kale hendek duvarı, Karakullukçu Ömer Ağa'nın kasap dükkânı ve ana yol vardı. Yine şehrin dışında Gümüşlü Kümbet yanında inşa ettirdiği râhdâr damını vakfetti. Bunların geliriyle, Mehmet Ağa'nın Palandöken'den getirttiği Tophaneli Sularının, bu suların akıtıldığı 19 çeşmenin ve yine Mehmet Ağa'nın yaptırdığı namazgâh ve helaların bakım onarım ve çeşitli giderleri karşılanacaktı.

Zikredilen boyahane, dükkânlar, ahır ve râhdâr damı her yıl kiraya verilecekti. Bu gelirden 13 akçe çeşmelerin su yolcusuna tahsis edilmişti. Bu kişi her sabah ve akşam çeşmeleri kontrol edip tamire muhtaç olan mahallerini tamir edecek ve başka bir işte çalışmayacaktı. Vakfın câbisine günlük üç, kâtibine iki ve mütevelliiye beş akçe verilecekti.³ Ayrıca Pasin Kazasında Dirkişin isimli köyde iki noktada akıtılan iki lüle suyun bakımı yapılacaktı.

¹ İbrahim Hakkı Konyalı, Mehmet Ağa'nın kurduğu vakıf bünyesindeki Tophaneli Mescidi'nin bu ismi almasını, bu mescidin yakınındaki Çifte Minareli Medrese'nin Osmanlıların tophanesi olmasına bağlar. Yani, bu mescidin Tophane yakınında olduğu için bu isimle anıldığını belirtir. (Bkz. Konyalı, 1960: 259-260); Fakat bu doğru değildir. Mehmet Ağa'ya Tophaneli, yaptırdığı mescide ise Tophaneli Mescidi denilmesinin nedeni, metinde belirttiğimiz gibi Mehmet Ağa'nın Tophane-i Amire'de çalışmış olmasıdır.

² Mehmet Ağa'nın vakfettiği râhdâr damı, Erzurum şehrinin doğu girişinde ve İran'dan gelen transit yolu üzerinde bulunan Gümüşlü Kümbet yakınındaydı. Buradaki râhdâr damı, gümrükçü/kolcu binası olarak hizmet vermekteydi. Anlaşıldığı kadarıyla bu binada, şehre gelmekte olan veya şehirden çıkan ticaret kervanlarının, tüccarların ve diğer yolcuların can güvenliğini sağlamaktan sorumlu devlet görevlileri bulunmaktaydı.

³ Osmanlı Devleti'nde küçük vakıfların bütün idaresi mütevelliler tarafından yürütüldüğü halde, büyük vakıfların idaresinde nâzır, mütevellii, câbi ve kâtip gibi birçok görevlinin hizmet yaptığı bilinmektedir. Câbi denilen kişi vakfın gelirlerini toplamaktaydı. (İpşirli, 1992: 529-530).

Vakfın mütevellisi olarak Ebubekir Efendi tayin edildi (VGMA, 489: 52-53).

2. İkinci ve Esas Vakfiye

Mehmet Ağa 1719'da kurduğu vakfı sonraki iki yıl içinde bir hayli genişletti. Bu süre içinde şehirde iki mescit yaptırdı ve çeşmelerin sayısını artırdı. Bunların bakım ve onarımlarının yapılması ile görevlilerinin ücretlerinin ödenmesi için yeni gayrimenkuller tahsis etti. Mehmet Ağa, bu hususları içeren ikinci vakfiyesini Arapça olarak Muharrem 1134 (Kasım 1721) tarihinde hazırlattı ve önceki vakfiyede belirtilenlerle birlikte, aşağıdaki mülkleri de vakfetti:

Kalenin doğudaki kapısı olan Tebrizkapı yakınında 22 odadan müteşekkil iki katlı Tophaneli Hanı,
Tebrizkapı yakınında ve meydanlıktaki Şabhane civarında, hanın duvarının sona erdiği meydan kapısına kadar sıralanan 24 dükkân,
Hanın karşısında ve meydanın dört tarafında bir sıra üzerinde 50 dükkân,
Dükkânlar üzerinde 11 oda ve hanın kapısı üzerinde 1 oda,
Kale hendeği içinde ahır ve ahırın üzerinde 23 oda,
Kalenin kuzeydeki kapısı olan Gürcükapı yakınında ve yaptırdığı mescidin yanında, kale surunun dışında, hendeğe bitişik 3 dükkân,
Gümüşlü Kümbet mevkiinde "Râhdâr Damı" isimli menzil,
Erzurum'un sur içinde Karakilise Mahallesi'nde boyahane,
Hasankale'de sur içinde büyük bir konak. Bu konağın dört mahzeni, bu mahzenler üzerinde bir köşkü, üç odası ve diğer beş odası, bir mutfuğu, bir hamamı, bir bahçesi, iki ahır, üç üst kat odası ve yine üst katta bir köşkü ve iki ahırın birinin üzerinde diğer bir odası ve bir mutfuğu vardı.

Böylece Mehmet Ağa, Tebrizkapı'daki Tophaneli Hanı ve etrafında 132, Gürcükapı'da ise 10 adet olmak üzere 142 dükkân, oda, ahır ve ambar vakfetti. Bunların dışında Karaköse Mahallesi'nde bir boyahane, Gümüşlü Kümbet civarında bir râhdâr damı ve Hasankale'de büyük bir köşk de vakfın taşınmazlarındandı.

Bütün bu mülkler, Mehmet Ağa'nın Palandöken'den getirip şehrin pek çok noktasındaki çeşmelerden akıttığı içme suyu, helalar, namazgâhlar, çeşmeler ve yaptırdığı iki mescide vakfedilmişti. Bu mescitlerin birisi Tebrizkapı'nın yanında ve Şabhane'nin üstündeydi. Bu Şabhane'yi de Mehmet Ağa yaptırmış ve aynı bölgede sıra hâlindeki çeşmelerden 10 lüle su akıtmıştı. Diğer mescit ise Gürcükapı yanında, sur haricinde olup yakınında hamam vardı. Bu hamam büyük ihtimalle günümüze ulaşmış olan "*Küçük Hamam*" isimli hamamdı. Mehmet Ağa bu mescidin yanında da çeşme yaptırmıştı (VGMA, 2171: 250-254; BOA, EV.d, 12115: 56; VGMA, 1767: 217-224; VGMA, 592: 205-208; BOA, EV.MKT, 2864/32)⁴ Bunlar Gürcükapı'daki kale hendeğinin bitişigindeydi. Mehmet Ağa bu iki mescidin her birine birer imam, müezzin ve ferraş görevlendirdi. İmamlara günlük 10'ar dirhem, müezzinler ve ferraşlara ise 5'er dirhem tahsis etti. (VGMA, 2171: 250-254; VGMA, 1767: 217-224; VGMA, 592: 205-207).

3. Son Vakfiye

Mehmet Ağa'nın hazırlattığı son vakfiye ise Osmanlı Türkçesinde kaleme alınmış olup Ramazan 1134 (Temmuz 1722) tarihlidir. Bu vakfiye ana hatlarıyla Kasım 1721 tarihli Arapça vakfiye ile aynı olmakla birlikte, söz konusu vakfiyeden, vakfına yapılan çeşitli ilaveler nedeniyle, bazı yönleriyle ayrılmaktadır. Örneğin Gürcükapı yakınındaki kale surları dışında yaptırdığı mescidin kuzeyinde ve hendeğe bitişik olarak vakfetmiş olduğu üç dükkâna yedi dükkân daha eklemiş ve bu bölgedeki dükkân sayısını 10'a çıkarmıştı. Hasankale'de daha önce

⁴ Mehmet Ağa Gürcükapı'da yaptırdığı çeşmenin kitabesinde, 48'i Erzurum şehrinde olmak üzere 60 çeşmeden su akıttığını; bunların dışında iki mescit, namazgâhlar ve helalar inşa ettirdiğini ve bütün bunlar için 142 adet dükkân, han odası ve ambar yaptırarak vakfettiğini belirtmiştir. Bu çeşme ve kitabe günümüze ulaşmıştır.

vakfettiği konak (köşk) hakkında, bu vakfiyede daha ayrıntılı bilgiler verilmişti.⁵ Mehmet Ağa'nın yaptırdığı namazgâhlar da son hâlini bu vakfiyede almıştı. Buna göre Mehmet Ağa'nın yaptırdığı namazgâhlar, Gümüşlü Kümbet yakınında yaptırdığı râhdâr damı yanında bir, Deveboynu'ndaki Hatun Çeşmesi yanında bir ve Gümrük binası yanındaki iki çeşmenin yanında iki olmak dört adetti.

Mehmet Ağa'nın Temmuz 1722 tarihli son vakfiyesi, yaptığı hayır işlerini ve bu işlerde görevli kişilere verilecek ücretleri de nihayete erdirmişti. Bunlar arasında, önceki vakfiyelerde olmayan iki husus dikkati çekmektedir. Bunlardan birisi, Terbizkapı'da yaptırdığı mescidin yanında inşa ettirdiği mekteptir. Dikkati çeken bir diğer husus ise Terbizkapı ve Gürcükapı semtlerinde yaptırdığı mescitlere birer şeyhülkurra görevlendirmiş olmasıdır.

Mehmet Ağa'nın son vakfiyesinde vakfın görevlileri ve bunlara verilecek ücretler şu şekilde tayin edilmiştir:

Gürcükapı haricinde hamam yakınında inşa ettirip ve vakfettiği mescidin imamına 10 akçe, şeyhülkurraya 10 akçe, müezzine beş akçe, ferraşına beş akçe, aydınlatmasına (şemine) üç akçe, hasır, süpürge ve pencere kağıtlarına iki akçe verilecekti.

Tebrizkapı haricinde Şabhane'nin üstünde vakfettiği mescidin imamına 10 akçe, şeyhülkurrasına 10 akçe, müezzinine beş akçe, ferraşına beş akçe, aydınlatmasına üç akçe, hasır, süpürge ve pencere kağıtlarına iki akçe tahsis edildi. Bu mescidin yanında bina ettiği mektebin hocasına, her gün çocuklara Kuran talim ettirmek ve sair ilimler öğretmek şartıyla günlük beş akçe ayrılmıştı.

Çeşmeler için iki su yolcusu tayin edilecek, bunların her birine 15'er akçe verilecekti. Bunlar her sabah ve akşam çeşmelere nezaret edip gereken bakım ve onarımlarını yapacaklardı. Bu kişiler vakfın hizmeti dışında başka herhangi bir iş yapmayacaklardı. Vakfın câbisi günlük yedi akçe, kâtibi beş akçe, mütevellisi ise on akçe alacaktı.

Mehmet Ağa, yaptırdığı çeşme ve vakıf binalarının bakım ve onarımları ile vakıf görevlilerinin ücretleri verildikten sonra vakfın gelirinden kalan fazlayı hayatta olduğu müddetçe kendisi kullanacak, vefatından sonra ise evlatlarına kalacaktı (VGMA, 489: 62-64, 57).

4. Sonraki Dönemde Vakfın Durumu

XIX. yüzyıl başlarında tutulan vakıf kayıtlarına göre Tophaneli Vakfı'nın 120 adet gayrimenkulü vardı. Bunların bir kısmı harap olduğu için bunlardan gelir elde edilemiyordu. Sağlam olup kiraya verilenler 96 dükkân, 3 mağaza ve 1 boyahane idi (BOA, EV.HMH.d, 7847: 7). Bunlardan elde edilen yıllık kira geliri 1839 yılı itibarıyla 5.029 kuruştı. Elde edilen gelirle Şabhane Çeşmeleri üstündeki Şabhane (Şafiler) Mescidi imamına 160 kuruş, Tophaneli Hanı'nın içindeki mescidin imamına 120 kuruş veriliyordu.⁶ Şabhane Mescidi'nde normal zamanlarda üç vakit, Ramazan ayında beş vakit namaz kıldırılırdı. Han içindeki mescitte ise sadece iki vakit namaz ifa ediliyordu (BOA, EV.d, 11166: 1; Küçükuşurlu, 2023: 144). Görüldüğü üzere bu döneme ait vakıf belgelerinde Gürcükapı'daki mescitten artık bahsedilmiyordu. Tahminimize göre Mehmet Ağa'nın Gürcükapı'da yaptırdığı mescit zamanla ortadan kalkmış ve Tophaneli Hanı içindeki mescit onun yerine vakfa dâhil edilmişti.

Diğer taraftan vakfın câbisine 235 kuruş, kâtibine 180 kuruş, ferraşa 80 kuruş veriliyordu. Mescitlerin aydınlatma ve diğer masrafları için 470 kuruş harcanıyordu. Ayrıca gece bekçisine 100 kuruş, sucuya 430 kuruş ücret veriliyordu. Bunların dışında 48 çeşmenin bakım ve onarım masrafı olarak 3.254 kuruş harcanmıştı. Böylece yıllık masraf 5.000 kuruşu buluyordu. Belirtilen dönemde vakfın mütevellisi Feyyazzâde Firuz Bey'di

⁵ Buna göre Mehmet Ağa, Hasankale'nin sur dâhilinde yaptırdığı dört büyük ambarın üzerinde bir konak vakfetmişti. Bu konakta üç oda, bir eyvan, ambarlara bitişik harem beş odası, bir mutfak, bir kiler, bir hamam, bir bahçe, dış tarafında bir ahır, bir merak, üst katta üç oda, bir eyvan, bir devehane, devehane üzerinde bir mutfak, bir oda ve bir kiler vardı.

⁶ Görüldüğü üzere vakfın kuruluşu sırasında gelir ve giderler "akçe" olarak yazılmışken, XIX. yüzyıla gelindiğinde artık "kuruş" olarak yazılmaya başlanmıştı.

(BOA, EV.d, 11166:1). Ardından Kayserilizâde Hacı Numan'ın kızı Emine Hatun mütevelliyeye oldu. Emine Hatun vâkıfın en büyük kız evladıydı. Emine Hatun vakfı idare etmekte yetersiz kalınca, 1844 yılında kaymakam olarak Hamamcı Ethem Efendi tayin edilmiştir. (BOA, EV.d., 12115: 56)

Tophaneli Vakfı'nın belirtilen dönemdeki gelir-gider durumu aşağıda verilmiştir (BOA, EV.d., 12115: 56-57):

Tablo 1: Tophaneli Vakfı 1843 Yılı Gelir ve Giderleri

Gelir			Gider	
Kuruş	Nevi	Müsteciri	Kuruş	Nevi
	Tebrizkapı'daki Dükânlar			
170	İki penbeci (pamukçu) dükânı	Rusyalı Penbeci Mağdis Safatıl	80	Şabhane Mescidi imamı ücreti
40	Bezzaz dükânı	Köse Yusufğlu Hacı Hasan	80	Tophane Mescidi imamı ücreti
60	Penbeci dükânı	Todasoğlu Ağacan	150	Câbî ücreti
60	Penbeci dükânı	Habibefendi Camii İmamı Mehmet Efendi	50	Kâtip ücreti
70	Kazaz dükânı	Ovannes	60	İki mescidin ferraşı ücreti
60	Penbeci dükânı	Rusyalı Batanos	96	24 kıyyelik dört adet yağmumu
40	Penbeci dükânı	Rusyalı Kirkor	200	Suyolcuları ücreti
20	Bezzaz dükânı	Rusyalı Bedros	30	Pasban (gece bekçisi) ücreti
40	Penbeci dükânı	Kânlı Karabet	24	Mescitlerin pencelerine kağıt, çiriş ve bezir
40	Bezzaz dükânı	Bitlisli Bezzaz Avanis		Yıl İçinde İlave Masraf
40	Bezzaz dükânı	Bitlisli Bezzaz Tapan	1.094	Dükânların tamiri
30	Penbeci dükânı	Muşlu Tapan	2.129	Çeşemelerin Bakım ve Onarımı
30	Bezzaz dükânı	Hacı Hamza		Gülahmet Çeşmesi
40	Bezzaz dükânı	Bitlisli Manuk		Komosoroğlu kapısında
40	Bezzaz dükânı	Arapgirli Karabet		Serdar Sokağı'na
40	Penbeci dükânı	Bitlisli Serkiz		Kefere Sokağı'na
40	Bezzaz dükânı	Molla Yemen		Karatazi kapısı önüne
25	Bezzaz dükânı	Köse Yusufzâde Hacı Hasan		Gavurboğan'a
25	Bezzaz dükânı	Köse Yusufzâde Hacı Hasan		Gürcükapısı'na

Boş	Dükkân		Deve Çeşmesi'ne
Boş	Dükkân		Karakullukçu kapısına
40	Bezzaz dükkânı	Bitlisli Simyon	Kumludere'ye
Boş	Dükkân		Teknelere
20	Bezzaz dükkânı	Ahıskalı İbrahim Ağa	Damgacılara
20	Bezzaz dükkânı	Bitlisli Kaloş	Dağa
20	Terzi dükkânı	Rusyalı Mağdis Avanis Artin	Nazmelik'e
35	Mağaza dükkânı	Gavurboğanlı Şerbetçi Süleyman	Bostanlara
40	Mağaza bezzaz	Acem Hacı Abdullah Zeynal	Mahallebaşı'na
40	Mağaza bezzaz	Acem Ala Mehmet	Hendeğe
20	Dükkân	Acem Hacı Ali	Leblebici Kapısı'na
20	Dükkân	Acem Molla Mehmet	Kor Çeşme'ye
Boş	Dükkân		Hafızoğlu'na
Boş	Dükkân		Han havuzuna
24	Penbeci dükkânı	Kânlı Matos	Kemhan Camii'ne
24	Terzi dükkânı	Rusyalı Mağdis Avanis	Gümrük Ardına
15	Penbeci dükkânı	Ahıskalı Aşık Ağa	Dervişiğe Camii önüne
20	Bezzaz dükkânı	Bitlisli Marko	Kavak Mahallesi'ne
44	Bezzaz dükkânı	Bitlisli Vartan Bogos	Paşalık Sokağı'na
Boş	Dükkân		Kân yoluna
Boş	Dükkân		Höllük Mahallesi'ne
20	Mağaza dükkânı	Topçu Kürdoğlu Duhancı Musa	Çukur Çeşme'ye
30	Bezzaz dükkânı	Muşlu Vartan	İhmal Camii'ne
20	Bezzaz dükkânı	Bitlisli Bedros	Darağaç Mahallesi'ne
40	İki bezzaz dükkânı	Bitlisli Parik	Cebir Kapısı'na
12	Terzi dükkânı	Terzi	Poşa Mahallesi'ne
40	İki penbeci dükkânı	Kânlı Penbeci Botan	Kevelciler Yokuşu'na

30	Penbeci dükkânı	Penbeci Agop		Köprübaşı'na
24	Bezzaz dükkânı	Bitlisli Avidis		Gümüşgöz Çeşmesi'ne
24	Bezzaz dükkânı	Bitlisli Karabet		Şazzâde kapısı önüne
40	Attar dükkânı	Erzurumlu Attar Halil Ağa		Hacı İbrahim Ağa kapısına
20	Attar dükkânı	İpçi Alioğlu Mustafa		Kasımpaşa'ya
20	Attar dükkânı	Narmanlı Camii İmamı Hafız		Fenerci Çeşmesi'ne
40	Attar dükkânı	Ondörtoğlu Mehmet Ağa		Topal Agop kapısına
20	Attar dükkânı	Topçubaşoğlu Molla Mehmet		Veli Paşa kapısı önüne
20	Attar dükkânı	Ondördün torunu Molla Süleyman		Kebir Kapı'ya
15	Attar dükkânı	Habib Efendi		Hanın helalarına
15	Attar dükkânı	Ahmet Efendi		Narmanlı yokuşuna
60	İki penbeci dükkânı	Erzurumlu Mağdis Karabet		Subaşı Kurbu'na
60	Penbeci dükkânı	Rusyalı Mağdis Avanis		Mezarlık ardına
60	Penbeci dükkânı	Rusyalı Begos		Tatar Ağası Sokağı'na
30	Terzi dükkânı	Terzi Avidis	1.163	Ağaç pöhrenk, kav pöhrenk ve sıra pöhrenk alımı
12	Terzi dükkânı	Terzi Avanis	220	Hazine kesintisi
12	Terzi dükkânı	Gavurboğanlı Terzi Mehmet		
15	Dükkân	İpçi Ali		
12	Attar dükkânı	Terzi Mehmedoğlu Topçu Mustafa		
20	Terzi dükkânı	Terzi Mağdis		
20	Terzi dükkânı	Terzi Maho		
20	Terzi dükkânı	Terzi Tazo		
50	Bezzaz dükkânı	Rusyalı Debail		
50	Penbeci dükkânı	Bedros		
30	Penbeci dükkânı	Kânlı Matos		

30	Bezzaz dükkânı	Erzurumlu Bezzaz Hasan Ağa		
60	Han dışında duhancı dükkânı	Eleşkirtli Molla Mustafa		
60	Yüncü dükkânı	Kolcu Osman Ağa		
60	Çitçi dükkânı	Şalcı Timur Ağa		
60	Terzi dükkânı	Topal Ağabab zımmi		
60	Duhancı dükkânı	Korkorun oğlu Mehmet		
60	Kavaf dükkânı	Pasinli Kavaf Halil		
60	Duhancı dükkânı	Topçu Kürdoğlu Musa		
60	Dükkân	Şalcı Nuri Bey		
60	Attar dükkânı	Asiyabizâde Ali Efendi mahdumu Mehmet Molla		
60	Bakırcı dükkânı	Bakırcı Mehmet Efendi		
60	Han yakınında abacı dükkânı	Abacı Rakail		
20	Abacı dükkânı	Abacı Tapan zımmi		
20	Çubukçu dükkânı	Kavcı Ali'nin oğlu Çubukçu Hasan		
100	Kahvehane	Kolcunun oğlu Berber Deli Mustafa		
14	Saraç dükkânı	Hacı Ahmet		
14	Eskici dükkânı	Kor Ali		
40	Kalaycı dükkânı	Kânlı Kalaycı Botan		
Boş	Dükkân			
100	Kahvehane	Arnavutoğlu Molla Mehmet		
50	Palancı dükkânı	Palancı Babo		
100	Kahvehane	Ahıskalı Yusuf Ağa		
50	Dükkân	Pasinli Tahtacı Recep Ağa		
60	Kahvehane	Kevahorlu Redif Onbaşı Mustafa		
	Gürcükapı'daki Dükkânlar			

120	Bakırcı dükkânı	Bakırcı Sağır'ın oğlu Osman		
120	Bakırcı dükkânı	Bakırcı Ahmet		
120	Bakırcı dükkânı	Bakırcı Ahmet		
120	Bakırcı dükkânı	Alaftarbaşıoğlu Bakırcı Osman Ağa		
120	Bakırcı dükkânı	Kardeşi Bakırcı Coşkun Ağa		
120	Bakırcı dükkânı	Bakırcı Bekir Ağa		
120	Bakırcı dükkânı	Bakırcı Bekir Ağa		
120	Bakırcı dükkânı	Bakırcı Molla Fethullah		
120	Bakırcı dükkânı	Bakırcı Mehmet Ağa		
120	Dükkân	Bakırcı Mustafa Ağa		
120	Duhancı dükkânı	Ahıskalı Aziz Ağa		
120	Sabuncu dükkânı	Çadırcıoğlu Sabuncu İbrahim		
35	Attar dükkânı	Molla İsmail		
35	Attar dükkânı	Molla İsmail		
100	Dükkân	Eski Yüzbaşı İbiş Ağa		
300	Erzurum Boyahanesi	Mağdis Ovannes		
40	Hanun ortasında üç terzi pekesi	Terzi Ahmet ve Mustafa		
Boş	Dükkân			
Boş	Dükkân			
5.381			5.381	

Görüldüğü üzere XIX. yüzyılın ortalarında Tophaneli Vakfı'na ait 109 dükkân, mağaza, kahvehane ve peke ile Erzurum Boyahanesi kiraya verilmekte ve bunlardan yıllık 5.381 kuruş kira geliri elde edilmekteydi. Vakfa ait 10 dükkân ise boştu. Özellikle Tophaneli Hanı ve etrafındaki dükkânlarda yerli ve yabancı pek çok esnaf ve tüccar iş yapmaktaydı. Yabancılar arasında Rusyalı, Ahıskalı, Arapgirli, Bitlisli ve Muşlu olanlar vardı.

Sonraki yıllarda vakfın kira gelirlerinde artış görüldü. Örneğin 1846 yılında aynı gayrimenkullerden toplam 8.284 kuruş elde edilmişti. Bu artış büyük ihtimalle, o dönemde yüksek enflasyonla ilgiliydi. Aşağıda görüleceği üzere, sonraki yıllarda paranın değerinin iyice düşmesi nedeniyle, kira ücretleri daha da artacaktır. Bu gelirin önemli bir kısmıyla vakfın gayrimenkullerinin, çeşmelerinin ve suyollarının bakım ve onarımları yapıyordu (VGMA, 2502: 49). Bütün bunlardan arta kalan paranın yarısı vakfiye şartlarına uygun olarak Kayseri'deki, diğer yarısı ise Erzurum'daki akrabalara gönderiliyordu. Belirtilen tarihte, yani 1846 yılında Tophaneli su yolları ve çeşmelerinin bakım ve onarımları için ciddi bir yekûn (7.758 kuruş) harcadığından, gelir fazlası olarak herhangi bir para kalmamıştı. Bu dönemde vakfın mütevellisi Feyyazzâde Firuz Bey'in oğulları Mehmet ve Salih Bey'di.

Bu kişilere mütevellî ücreti olarak yıllık 200 kuruş verilmekteydi (VGMA, 2502: 49).

1870 yılına gelindiğinde vakfın kiraya verilen gayrimenkulleri ve kira gelirleri aşağıdaki gibiydi (BOA, EV.MH, 1566: 192):

Tablo 2. Tophaneli Vakfı 1870 Yılı Gelir ve Giderleri

Gelir		Gider	
Kuruş	Nevi	Kuruş	Nevi
11.390	Tophaneli Hanı'nda 32 bezzaz dükkânı	330	Cami imamı vazifesi ücreti
10.400	Aynı yerde 43 terzi dükkânı	200	Vaiz vazifesi
3.270	Hana bitişik 7 bezzaz odası	225	Müezzin vazifesi
2.890	Hana mülhak 9 attar ve duhancı dükkânı	800	Sucu vazifesi
4.190	Hana mülhak 11 şalçı, kavaf ve berber dükkânı	500	Kâtip vazifesi
900	2 tahtacı dükkânı	1.000	Câbî vazifesi
2.100	3 bakırcı dükkânı	2.000	Mütevellî vazifesi
200	Hanın ahırının kirası	100	Hafızlar
120	Kalede bir merak kirası	287	Han mescidinin tamiri
600	Hana bitişik 1 kahvehane	872	Şafiler Mescidi tamiri
		495	Hanın tamiri
		2.090	Dükkânların tamiri
		1.800	Çeşmelerin tamiri
		14.289	Suyolları masrafı
		692	Hazine kesintisi
		10.380	Fazla olup vâkıfın evladına verilen
36.060		36.060	

5. Depremler ve Tophaneli Vakfı

27 Ekim 1843'te meydana gelen ve Çifte Minareli Medrese gibi bazı yapılarda hasara yol açan depremde (Curzon, 1854: 159-162) Terbizkapı'daki Tophaneli Hanı'nın duvarlarının bir kısmı yıkılmıştı. Tophaneli Vakfı'na ait olan bu hanın duvarları, aynı yıl 224 kuruş harcanarak tamir edildi (BOA, EV.d., 12115: 57).

Erzurum şehrindeki binaların yaklaşık üçte ikisinin tamamen veya kısmen yıkılmasına yol açan 1859 Depremi'nden Tophaneli Vakfı yapıları da nasibini almıştı. Bu depremde Tophaneli Hanı ve Mescidi ile hanın yanındaki Şafiler Mescidi zarar görmüştü (Küçükuşurlu, 2020: 117). Ayrıca vakfa ait şehir içindeki 11 çeşme, hanın dışındaki 13 dükkân, yanındaki iki oda, bitişikteki iki kahvehane ile berber ve neccâr dükkânları ve han içindeki beş mağaza ve ahır depremden etkilenmişti. Bütün bunların tamiri için 35.000 kuruş gerekiyordu. Bu tarihte vakfın yıllık geliri 26.683 kuruş olup yıllık mutata gideri 10.000 kuruştan biraz fazlaydı (BOA, EV.d.,

16827: 5).

1875 yılında Tophaneli Hanı içindeki 34 dükkân ile mescit harap vaziyetteydi. Bu dükkânların ve mescidin yıkılarak yerine altı büyük mağaza yapılması ve üzerlerine de yeni bir mescit inşası belirtilen tarihte kararlaştırıldı. Bu yeni mescit 14 arşın uzunluğunda ve 8 arşın genişliğinde olacaktı. Minaresi yeni tarz üzere ahşaptan olacaktı. Mescidin merdivenleri taştan olacak, içi ve dışı alçı sıva yapılacaktı. Mescidin inşa maliyeti yaklaşık 10.000 kuruştur. İnşaat belirtilen dönemde tamamlandı. (BOA, EV.MKT, 782/27). Diğer taraftan Tophaneli Vakfı'na ait Şafiler Mescidi 1901 Depremi'nde harap olduğundan, vakfın gelirinden 7.000 kuruş harcanarak tamir ettirilmesi kararlaştırıldı (BOA, EV.MKT, 2864/32; BOA, EV.MKT, 2843/200: 2). Bu depremde hanın içindeki Tophaneli Mescidi de zarar görmüştü. Ayrıca vakfa ait olan Gürcükapı'daki dükkânlar da depremden etkilenmişti. Bunlardan beşi depremden hemen sonra tamir ettirildi (BOA, Y.PRK. UM, 74/106: 4; BOA, Y.PRK. UM, 68/111: 3).

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde vakfın kiraya verilen dükkân sayısı bir hayli azalmıştı. Bu dönemde toplam 36 dükkânı vardı ve bunlardan 32'si kiraya verilmekteydi. Bunların yanı sıra Tophaneli Hanı ile Hasankale'deki mescit de kiracılar tarafından kullanılmaktaydı. Bunlardan toplam 23.110 kuruş gelir elde ediliyordu (BOA, EV.MKT, 2575/223: 2).

6. Tophaneli ve Mennanzâde Vakıfları Arasındaki İlişki

Tophaneli Vakfı'nı ele alan bu çalışmamızda, bir hususu aydınlatmak faydalı olacaktır. İbrahim Hakkı Konyalı, Erzurum'un hayırsever zenginlerinden ve vakıf kurucularından olan Mennanzâde Hacı Osman'ın Tebrizkapı'da Ebu İshak-ı Kaziruni zaviyesinin bulunduğu burcun doğusundaki Tophaneli Mescidi'ni ve Gürcükapı'da sur haricindeki hamam yakınında bir camiye yaptırdığını belirtir. Yine Konyalı'ya göre Tophaneli Mehmet Ağa, Hacı Osman'ın yaptırdığı bu cami ve mescide birçok gelir vakfetmiştir (Konyalı, 1960: 259-260). Bizim araştırmalarımız, bu bilgilerin gerçeği yansıtmadığını ortaya çıkarmıştır. Tespitimize göre Mennanzâde Hacı Osman, Tebrizkapı yakınındaki Cedit Mahallesi'nde bulunan Cedit Camii'ni ve Gürcükapı yakınında sur dâhilindeki Çukur Mahalle'de bulunan Çortan Mescidi'ni inşa ettirmiştir (BOA, EV.d., 12115: 20). Tophaneli Mehmet Ağa ise yukarıda belirttiğimiz üzere Tebrizkapı'nın hemen yanı başında ve Şabhane üstündeki Tophaneli Mescidi'ni ve Gürcükapı'nın yanında, sur haricinde bulunan hamam yakınında ve kendi çeşmesi yanındaki mescidi yaptırmıştı. Bunlar kale hendeğine bitişikti. Bu dört cami ve mescit birbirinden tamamen ayrı yapılarıydı. Her iki vakıf da ayrı ayrı vakıflar olup birbiriyle alakası yoktu. Bu durumda Konyalı'nın Mennanzâde Vakfiyesi ile Tophaneli Vakfiyesini birbirine karıştırdığını söylemek gerekir.

7. Cumhuriyet Döneminde Tophaneli Vakfı ve Hanı

I. Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen Rus işgali ve Ermeni mezalimi, Erzurum'daki vakıf eserlerini olumsuz yönde etkiledi. Örneğin Tebrizkapı'daki en önemli vakıf mallarından olan Tophaneli Hanı, Rus istilası sırasında zarar gördü. Tophaneli Mescidi düşman tarafından yıkıldı. Kurtuluştan sonra mescit Evkaf İdaresi tarafından yeniden yapıldı. Mescidin müezzinlik, ferraşlık, kâtiplik ve kayyumluk vazifesini Hızır Efendi ifa etmeye başladı (VGMA, 2489: 56).

1926 yılında Erzurum'daki vakıf mallarının tapuya kaydı için ciddi bir çalışma başlatıldı. Bu kapsamda Tophaneli Vakfı'na ait aşağıdaki mülkler tapuya kaydedildi:

Tebrizkapı Caddesi'nde sırasıyla aşçı dükkânı, bahçe, otel bahçesi, fırın, 10 mağaza ve 18 dükkân, kasap dükkânı, Şafiler Camii yanında ve Mal Meydanı civarında bulunan Tophaneli Otel yanında Tophaneli Kiraathanesi ve bahçesi,

Şafiler Mescidi yakınında ve Tophaneli dükkânları sırasında Şafiler Mescidi Aşhanesi,

Tebrizkapı Caddesi Mal Meydanı civarında yedi oda, fevkani ihtisap odası ve Tophaneli Vakfı Mescidi yanında misafir odası,

Ayaspaşa Mahallesi Gürcükapı Caddesi'nde Cennetzâde fırını yanındaki sekiz mağaza, Gümüşlü Kümbet mevkiindeki bir tarla (Erzurum Gazetesi, 1931: 4).

Görüldüğü üzere Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, vakfa ait gayrimenkullerin sayısı oldukça azalmıştı. Gerek Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yaşanan depremler ve bakımsızlık; gerekse I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan hadiseler, vakıf mallarının önemli bir kısmının ortadan kalkmasına neden olmuştu.

Cumhuriyet dönemine intikal eden en önemli vakıf malı, Tophaneli Hanı'ydı. Burası Osmanlı'nın son zamanlarında Tophaneli Oteli olarak isimlendirildi. İki katlı olan bu otel, Cumhuriyet'in ilk yıllarında şehrin en iyi otelleri arasındaydı. Tophaneli Oteli ve kıraathanesi, Vakıflar Müdürlüğü tarafından kiraya verilmekteydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ahmet Fevzi, 1940'larda İsa Ateş tarafından işletilmiş, 1950'de ise Tebrizcikli Yusuf Ziya Tekeş'e devredilmişti (TOA, 1951: 1).⁷

Diğer taraftan Tophaneli Oteli'nin önünde 1930'larda bir meydan oluşturulmuş ve buraya "Tophaneli Meydanı" denilmişti (EBA, 1937: 3). 1940'ların sonlarına doğru Tophaneli Oteli artık eski güzelliğini kaybetmişti. Bu dönemde şehirdeki üçüncü sınıf oteller arasında olan otelde 11 oda olup toplam yatak sayısı 27'yd.⁸ 1950'lere gelindiğinde Tophaneli Oteli'nin bir kısmında Erzurum Vakıflar İdaresi faaliyet göstermeye başladı. Müdürlük bünyesinde bir müdür, dört kâtip, iki tahsildar ve bir odacı çalışmaktaydı. 1953 yılında ise Tophaneli Oteli bahçesindeki bir binada Erzurum Otelciler ve Kahveciler Cemiyeti açıldı.⁹

Evkaf İdaresi, köhne hâle gelmiş olan Tophane Oteli ve müstemilatının yerine yeni ve modern bir İşhanı yapılmasını 1955 yılı programına dâhil etti (Ünüvar, 1954: 111). 1958 yılında Vakıflar İdaresi ile Belediye arasındaki mutabakata göre otelin önündeki dükkânları belediye istimlak edip söktürecek, Vakıflar İdaresi de otelin yerine bir iş hanı yaptıracaktı. Bunun üzerine bölgede belediye tarafından istimlakler yapılarak söküm gerçekleştirildi. Otel ve altındaki 29 dükkân yıkıldı (Hürsöz Gazetesi, 7 Nisan 1962: 1).¹⁰ Burada 17 metre yüksekliğinde bir iş hanı yaptırılması kararlaştırıldı. Fakat aynı yıl Erzurum'a gelen İmar Vekili Medeni Berk ve şehir uzmanları, burada inşaat yapılmasının kalenin manzarasını kapatacağını ileri sürerek buna itiraz etti. Yeni hazırlanan Erzurum Tevsii İmar Planı da burayı yeşil saha olarak kabul etmişti. Bunun üzerine Erzurum'a gelen Vakıflar Genel Müdürlüğü elemanları, Tophaneli Oteli'nin karşısındaki (doğusundaki) Cafer Efendi Vakfı Tabakhane arsası ve etrafındaki dükkânların yerine bir iş hanı yapılmasını uygun bulmuş ve bu hususta belediye ile mutabakata varılmıştı. Vakıflar İdaresi'ne ait olan bu tabakhane 1954 yılında belediye tarafından istimlak edilip söktürülmüştü. Belediyeye ait olan bu arsa üzerine çok geçmeden çeşitli şahıslar tarafından basit dükkânlar yaptırılmıştı (EBA, 1954: 1). Şimdi bu dükkânlar belediye tarafından söktürülecek ve burada ortaya çıkacak arsalar Vakıflar İdaresi'ne verilecekti. Karşılığında ise Tophaneli Oteli'nin yeri belediyeye devredilecekti (EBA, 1958: 3).

Bu alanda uzun süre herhangi bir inşaat yapılmadı. Bunun üzerine Vakıflar İdaresi otel arsasının alt tarafında yani Taşmağazalar'a doğru olan kısımda büyük bir iş hanı yaptırmak için teşebbüse geçti. Nihayet 1969 yılında, bu bölgede 100 dükkân, lokanta, gazino ve büroları ihtiva eden büyük bir iş hanının ihâlesi gerçekleştirildi (Hürsöz Gazetesi, 12 Nisan 1969: 3). Sonuçta Tophaneli Oteli'nin bulunduğu yerin yanı başında yapılan yeni iş

⁷ Yusuf Ziya Tekeş'in oğlu Hayrettin Tekeş'le yaptığımız 20 Aralık 2021 tarihli mülakatta Hayrettin Bey, babasının Atik Palandöken'le birlikte oteli işlettiğini, onlardan önce ise Sıddık Bey isimli kişinin oteli devraldığını belirtmiştir.

⁸ Bu dönemde tek kişilik odanın ücreti 150 kuruş, çift kişilik oda 125 kuruş, üç kişilik oda ise 100 kuruştü. (EBA, 1949: 1).

⁹ Cemiyetin ilk başkanı Sıtkı Bulga ilk başkan yardımcısı ise Vatan Oteli sahibi Bahattin Özyılmaz oldu. İlk yönetim kurulunun diğer üyeleri ise Mehmet Yıldız, Hanefi Gençay, Bayram Gödek, Reşit Özen, Ali Erzene, Ziya Mete, Selahattin Ateş ve Cemal Döllek'ti. (Demokrat Doğu Gazetesi, 28 Temmuz 1953: 2).

¹⁰ Tophaneli Oteli'nin istimlakli münasebetiyle, otelin bahçesinde bulunan Ebülleys Hazretlerinin mezarının Asri Mezarlığa kaldırılması 1958 yılında gündeme geldi. (EBA, 1959: 1); Bu nakil şehirde ciddi bir eleştiriye neden oldu. Örneğin Millet'in Sesi Gazetesi, 1200 seneden beri Tophane civarında metfun bulunan Ebulleys'in kabrinin herkesin uykuda bulunduğu bir gece yarısı alelusul Asri Mezarlığa nakledilmesinin şehide üzüntüye neden olduğunu ve bu vaziyetin Adnan Menderes'e bildirileceğini yazmıştı. (Millet'in Sesi Gazetesi, 28 Temmuz 1959).

hanı 1974'te faaliyete geçti. Otel ve bahçesinin yeri, günümüzde boş bir arsa hâlinde durmaktadır.¹¹

8. Tophaneli Suları ve Çeşmeleri

Erzurum'un en büyük vakıflarından birini kuran Tophaneli Mehmet Ağa, şehrin yaklaşık 7 km. güneydoğusunda yer alan Toparlak Dağı, Kân Yaylası ve Beşirin Çayırı mevkiilerindeki 40 membadan akan suları bir araya getirtmişti. Aslında bu sular üç farklı kaynak topluluğundan oluşmaktaydı (ERŞA, 1947: 19):

Birinci kaynak topluluğu, Tekman'ı aşan dağdaydı. Bu kaynağın doğusunda Topalak Dağı, batısında Kân Yaylası, güneyinde Tekman Dağı ve kuzeyinde Topalak Dağı bulunuyordu.

İkinci kaynak Topalak Köyü yolu üzerindeki Hacı Kurban Gözesi idi. Bunun doğusunda Topalak Yolu Deresi, batısında Akyarlar, güneyinde Topalak Dağı ve kuzeyinde Çiğdem Tepesi bulunuyordu.

Üçüncü kaynak topluluğu Beşirin Çayırı'ndaki beş yerden çıkmaktaydı. Bunların doğusunda Topalak Köyü yolu, batısında Akyarlar, güneyinde Topalak Yolu ve kuzeyinde Beşirin Çayırı vardı.

Bu sular Topalak Köyü yolunu takiben ve Ağzıaçık mevkiinden şehre doğru geliyor; Pasin yolu üzerindeki Gümüslü Kümbet civarından, yani XIX. Yüzyılda yaptırılmış olan Karskapı istikametinden şehre giriyordu (EBA, 1948a: 5). Ağaç ve topraktan yapılmış kav pöhrenklerle, yani su borularıyla yerin altından yoluna devam eden sular, şehrin doğusundaki mahallelerin su ihtiyacını karşılamaktaydı.¹² Mehmet Ağa'nın Gürcükapı'da yaptırdığı ve günümüze ulaşan çeşmenin üzerinde mermere yazılmış vakfiye özetine göre Mehmet Ağa, Erzurum'daki 48 çeşmeye ve Pasinler'deki 12 çeşmeye su vermişti. Bu çeşmelerin bazısını kendisi yaptırmış bazılarını ise yeniden su akıtmıştı.¹³ Bu çeşmeler şehrin neredeyse yarısını oluşturan geniş bir alana yayılmıştı. Öyle ki Tophaneli Suyu'nun ulaştığı yerler, şehrin doğusundaki Karskapı'dan şehir merkezinde kalan Tebrizkapı'ya ve oradan da şehrin kuzeyinde yer alan Ardahankapı'ya kadar uzanmaktaydı.

Tophaneli Mehmet Ağa'nın bu suyu şehre getirtmesi ve çeşmelerden akıttırması, belli bir zaman içinde olmuştu. Mehmet Ağa'ya ait Nisan 1719 tarihli ilk vakfiyeden anlaşıldığına göre Mehmet Ağa, Palandöken'deki çeşitli kaynaklardan bir araya getirttiği suyu, şehirdeki 19 çeşmeden akıtmıştı. Söz konusu vakfiyede, Mehmet Ağa'nın yaptırdığı bu ilk çeşmeler hakkında özetle şu bilgiler verilmektedir:

Mehmet Ağa, Palandöken'den getirttiği sudan, şehre girmeden önce Deveboynu'ndaki Hatun Çeşmesi'ne iki lüle akıttı. Aynı yerde bir de namazgâh yaptırdı.

Ağzıaçık isimli mahâlde yol ve harmanların üstünde bir lüle su akıttı.

Onun fazlasından Râhdâr Damı hizasında bir lüle su akıtıp bunun ayağını aynı yerde yaptırdığı üç helaya akıttı. Mehmet Ağa burada bir de namazgâh yaptırmıştı.

Bu çeşmelerden akan su, daha sonra Gülâhmet Çarşısı'na doğru ilerleyen Pasin yolu üzerindeki kabristan yakınında bulunan Yoğun Hacı Ali Ağa Tarlası başındaki çeşmeye ulaşmaktaydı. Bu çeşmeden bir lüle su akmaktaydı.

Daha sonra şehre dâhil olan su yolu, Yenimahalle'ye ulaşmaktaydı. Bu mahalledeki iki yerde birer lüle su akıtıldı.

Onların fazlasından Nazır Katibi Mektebi yakınında bir lüle su icra edildi.

Onun fazlasından Tüfekçi Ömer Ağa hanesi kapısı önünde bir lüle akıtıldı.

Onun fazlasından Kasımpaşa Mahallesi'nde Cami yanında bir lüle su icra edildi.

¹¹ Bu bilgiler Tophaneli Oteli'nin son işletmecisi olan Yusuf Ziya Tekeş (1908-1969)'in oğlu Hayrettin Tekeş'ten alınmıştır.

¹² Erzurum'un dağ suları genel hatlarıyla ikiye ayrılmaktaydı. Şehrin güneydoğusuna düşen Palandöken Dağları'nın doğu kesimindeki Kapıkaya ve Türbe Deresi civarında bulunan sulara "Kapıkaya Suları" deniliyordu. Bu su grubuna Yeğen Ağa, Keteci, Derviş Ağa, Caferiye, Mazmilik su kaynakları dâhildi. Ağzıaçık ve Topalak Köyü civarından gelen Tophaneli Suyu da bu gruba birlikte, Kars Kapısı civarından şehre giriş yapmaktaydı. Ağaç ve kav borularla gelen bu sular doğudaki mahallelerin çeşmelerini besliyordu. (Küçükkuşurlu, 2011: 53).

¹³ Konyalı, Erzurum Tarihi s.164: Erzurum'daki çeşmeler şehrin doğu mntıkasında yer almaktaydı. Bilhassa Mahallebaşı, Gölbaşı, Kavak Mahallesi ve Gülâhmet semtleri bu sudan istifade ediyordu.

Onun fazlasından Molla Abdullah Camii avlusundaki çeşmeden bir lüle su akıtıldı ve aynı yerdeki dört adet abdesthaneye su bağlandı. Bunların ayağı aynı yerdeki üç adet helaya akıtıldı.

Onun fazlasından Kân yolu üzerinde mahallede bir lüle su akıtıldı.

Onun fazlasından Gümrük yanında iki mahalde Mehmet Ağa'nın yaptırdığı namazgâh çeşmelerinden birer lüle su akıtıldı.

Onların fazlasından Poşa Mahallesi'nde iki lüle su akıtıldı. Bu çeşmenin ayağı Mehmet Ağa'nın yaptırdığı iki helaya akıtıldı.

Onun fazlasından Nezaret Konağı yanında bir lüle su icra edildi.

Onun fazlasından Erzurum Müftüsü Ömer Efendi'nin babası Hacı Mustafa'nın bostanı yanındaki çeşmeden bir lüle su akıtıldı.

Onun fazlasından Şeyh Kendi, Kan ve Çiftlik köyleri yolu üzerindeki çeşmeden bir lüle su akıtıldı.

Onun fazlası Topdağı'ndan Şeyh Kendi Köyüne giden yol üzerindeki çeşmeden bir lüle su akıtıldı.

Vakfiyeye göre bu çeşmeleri besleyen sudan fazla kalırsa, savacaktan dışarı icra olunup ihtiyaç hâlinde mevcut tertibat dâhilinde var olan çeşmelere dağıtılacaktı. Bu çeşmelerin mevcut olduğu mahallelerde imamlar ve ahaliden uygun kişiler hasbi nazır olarak görev yapacaktı. Tayin edilen mahallerden başka yerlere suyun götürülmesine izin vermeyeceklerdi. Vakfın mütevellisi veya başka bir kişi vakfın suyuna zarar verir veya vakfiyede belirtilen çeşmelerin dışında bir yere akıtırılse ise, buna muhâlefet edip dava edeceklerdi. Bu hususta müsamaha gösterenlere beddua edilmişti (VGMA, 489: 52-53).

Görüldüğü üzere Mehmet Ağa vakfını kurarken, başlangıçta Palandöken'den 20 lüle su getirtmiş ve bu suları şehirdeki 19 çeşmeden akıtmıştı. Sonraki yıllarda hem getirilen su miktarı hem de bu suların beslediği çeşme sayısı artış gösterecektir. Nitekim Mehmet Ağa Vakfı'na dair ulaştığımız sonraki döneme ait Arapça ve Osmanlıca vakfiyelere göre Tophaneli Suları, 67 büyük ve 11 küçük lüle olup aşağıda belirtilen yerlerdeki 48 çeşmeden akmaktaydı (VGMA, 2171: 252-253):

Tablo 3: Tophaneli Sularından Beslenen Çeşmeler

Mevkii	Lüle Sayısı
Şehrin dışında, Kızıl Yokuş denilen mevkiin üst tarafında	1
Ağzıaçık denilen mahâlde, yol ve harmanların üzerinde	1
Deveboynu yakınındaki Hatun Çeşmesi'nde	2
Gümüşlü Kümbet yakınında Râhdârlar Damı'nın hizasında (Bu suyun ayakları aynı yerde yaptırdığı iki helaya akacaktı.)	3
İslam Kabristanı yanından Gülahmet Çarşısı'na giden Pasin Yolu üstündeki Yoğun Hacı Ali Ağa tarlası başında	1
Gümrük yakınında Hacı Derviş Ağa tarlası başında	1
Gümrük Kapısı yanındaki Molla Mustafa hanesi yanında	1
Topdağı civarında Yeni Mahalle'deki üç mevkide	1'er
Poşa Mahallesi'nde Deliler Konağı yanında (Bunun ayağı aynı yerdeki iki helaya akıtılacaktı.)	2
Soğukçermik Köyü yolu üstündeki iki yerde	1'er
Soğukçermik Köprüsü'nün başında	2

Yeni Mahalle'de iki yerde	3
Nazır Katibi Mektebi yanında	1
Bakırcılar (Kazancılar) Çarşısı'nda	1
Tüfekçi Ömer Ağa hanesi kapısında	1
Tüfekçi Ömer'in kapısı yanında Hacı Derviş Ağa'nın yaptırdığı abdesthaneye ve helalara	7 (küçük lüle)
Kasım Paşa Mahallesi'nde cami yanında	2
Pirioğlu Mehmet Ağa hanesi yanında	1
Burgazâde Mehmet Ağa hanesi yanında	1
Nezaret Konağı kapısı yanında	1
Molla Abdullah'ın yaptırdığı caminin yanında	1
Molla Abdullah'ın yaptırdığı caminin avlusundaki abdesthaneye (Bunun ayağı aynı yerdeki iki helaya akıtılacaktı.)	4 (küçük lüle)
Molla Abdullah'ın yaptırdığı caminin yanındaki kefere mahallesinde	1
Pervizzâde Mehmet Efendi Hanı yanında Köprübaşı'nda	1
Erzurum Müftüsü Ömer Efendi'nin babası olan Osmanoğlu Hacı Mustafa bahçesi yanında	1
Kân Köyü Yolu üzerindeki iki yerde	1'er
Şeyh Kendi Köyü yolunun üstünde	1
Çiftlik Kendi Köyü yolunun üstünde	1
Çukur Pınar'da	3
Dere Mahallesi'ndeki sabunhane yanında	1
Darağaç Mahallesi'nde Nazmelikoğlu bahçesi duvarı yanında	1
Gülahmet Çarşısı yakınında Kemhanoğlu Camii yanındaki abdesthanede	4 (küçük lüle)
Narmanlızâde hanesi kapısı ve Hacı Cuma Camii yanında	2
Habib Efendi Mahallesi'nde Komazorlu İbrahim Efendi menzili kapısı yanında	1
Habib Efendi'ye ait sabunhanenin üst tarafında derenin başında	1
Yoğun Ali Ağa hanesinden yukarı dere başında	1
Müftü Kâtibi Recep Efendi hanesi yanında	1
Hasanbasri Mahallesi'nde	1
Lazoğlu Hacı Hüseyin hanesi yanında	1

Hacı Derviş hanesi yanında	1
At Meydanı'ndaki dükkânlar önünde	2
At Meydanı'nda kendi yaptırdığı hanın içinde	1
Vâkıfın yeniden yaptırdığı Şabhane'de	10
Vâkıfın sur haricinde Gürcükapı yanında yaptırdığı mescidin yanında	2
Pasin Kazası'nda Dirkeşin Köyü'ndeki iki mahalde	2

Bu çeşmelerden suyu en bol olanı ve en meşhurları Şabhane Çeşmeleri ile Gürcükapı'daki Tophaneli (Gürcükapı) Çeşmesi'dir. Tespitimize göre Şabhane'yi yeniden yaptıran Mehmet Ağa, burada 10 lüle su akıtmıştı. Beygu'nun eserinde bu çeşmelerden "*Tophane Çeşmeleri*" diye bahsedilmektedir. Bu durumda "*Şabhane Çeşmeleri*"nin bir diğer adı da "*Tophaneli Çeşmeleri*"dir (Beygu, 1936: 20).¹⁴ Bu çeşmeler Taşmağazalar'ın hemen üstünde ve Tebrizkapı'nın yakınındaydı. Diğer meşhur çeşme ise Gürcükapı'nın hemen yanı başında olup tıpkı Şabhane Çeşmeleri gibi günümüze ulaşabilmiştir. Mehmet Ağa bu çeşmeyle birlikte aynı yerde bir de mescit yaptırmıştı. Bu mescit günümüze ulaşamamıştır.

Mehmet Ağa'nın şehre getirtip çeşmelerden akıttığı sudan başkaları da istifade etmekte ve buna karşılık kira ücreti ödemekteydi.¹⁵ Hacı Mustafa'nın bahçesinin yanındaki vakıf çeşmesinin ayağından akan suyu bahçesine alan Hacı Mustafa'dan yıllık 2,5 kuruş su kirası alınmaktaydı. Gürcükapı'da Mehmet Ağa'nın mescidi yanındaki çeşme, Bakırcılar Çarşısı'ndaki çeşme ve Kân yolundaki çeşmenin ayaklarından akan suyu bahçesine alan Hacı Mürtaza'dan yıllık beş kuruş ücret alınacaktı. Poşa Mahallesi'ndeki çeşmenin ayağından akan suyu kullanan Kilise bahçesinin nazırından yıllık beş kuruş tahsil edilecekti. Narmanlı Hacı Yusuf oğulları hanesi ile Komadorlu İbrahim Efendi hanesi yanındaki çeşmelerin ayağından akan suları Cafer Efendi Debbağhanesi kullanılmaktaydı. Bu sular için debbağhane nazırı yıllık beş kuruş ücret vermekteydi. Gümrük yakınındaki vakfa ait çeşmelerin ayaklarının sularını kendi bahçesine akıtan Pervizzâde Ebubekir Efendi yıllık beş kuruş kira ücreti vermekteydi (VGMA, 489: 62-63).

XIX. yüzyılın ortalarına ait belgelere göre, belirtilen dönemde bu suyun şehirde beslediği 48 çeşme vardı. Bu çeşmelerin bakım ve onarımı vakfın gelirleriyle düzenli olarak yapılmaktaydı. Çeşmeler şunlardır (VGMA, 2171: 252-253; BOA, EV.d., 12115: 57):

1. Höllük Mahallesi'nde bir çeşme,
2. Hasanı Basri Mahallesi'nde bir çeşme,
3. Kavak Mahallesi'nde bir çeşme,
4. Darağaç Mahallesi'nde bir çeşme,
5. Poşa Mahallesi'nde bir çeşme,
6. Gülahmet'te bir çeşme,
7. Gavurboğan'da bir çeşme,
8. Gürcükapı'da bir çeşme,

¹⁴ Şabhane çeşmelerinin ilk olarak Mehmet Ağa tarafından yaptırıldığını söylemek pek mümkün değildir. Büyük ihtimalle Mehmet Ağa, burada var olan çeşmelerden su akıtmış olmalıdır.

¹⁵ Erzurum'da, Tophaneli Vakfı gibi pek çok büyük vakıf, Palandöken Dağları'ndaki membalardan şehre su getirtmiş ve bu su yüzlerce mahalle çeşmesini beslemişti. Bu suların bir kısmı ise konak sahiplerine ve bostan sahiplerine verilmişti. Konak sahipleri, hanelerine aldıkları içme suyu için "lüle" hesabıyla belirli bir ücret ödemekteydi. Bostan sahipleri ise vakıflara ait olan çeşmelerin ayaklarından akan suyu bostanlarına akıtmakta ve bunun için belirli bir ücret ödemekteydiler. Bu kişiler böylece, vakıf sahiplerinin dağdan getirttiği suyollarının bakım ve onarımına iştirak etmiş oluyorlardı. (Küçüküçürlü, 2008: 367-371).

9. Kumludere'de bir çeşme,
10. Nazmelik'te bir çeşme,
11. Damgacılar'da bir çeşme,
12. Mahallebaşı'nda bir çeşme,
13. Kasımpaşa'da bir çeşme,
14. Subaşı Kurbu'nda bir çeşme,
15. Köprübaşı'nda bir çeşme,
16. Kevelciler Yokuşu'nda bir çeşme,
17. Narmanlı Yokuşu'nda bir çeşme,
18. Cebirkapı'daki çeşme
19. Gümrük ardındaki çeşme
20. Kemhan Camii yanında bir çeşme,
21. Dervişağa Camii önündeki çeşme,
22. İhmal Camii yanında bir çeşme,
23. Dere Mahallesi Sabunhane yanındaki çeşme,
24. Paşalık Sokağı çeşmesi,
25. Tatar Ağası Sokağı çeşmesi,
26. Serdar Sokağı çeşmesi,
27. Kör Çeşme,
28. Kefere Sokağı Çeşmesi,
29. Sefarethane Sokağı'nda Tophaneli çeşmesi,
30. Kân yolundaki çeşme,
31. Çukur Çeşme,
32. Fenerci Çeşmesi,
33. Deve Çeşmesi,
34. Hacı Kurban Çeşmesi,
35. Gümüşgöz Çeşmesi,
36. Hafızoğlu çeşmesi,
37. Veli Paşa hanesi önündeki çeşme,
38. Şazzâde hanesi önündeki çeşme,
39. Lazoğlu Hacı Hüseyin hanesi yanındaki çeşme,
40. Hacı İbrahim Ağa hanesi önündeki çeşme,
41. Mezarlık ardındaki çeşme,
42. Topal Agop hanesi önündeki çeşme,
43. Komasarı İbrahim Efendi hanesi yanındaki çeşme,
44. Karatazi hanesi önündeki çeşme,
45. Karakullukçu hanesi önündeki çeşme,
46. Yoğun Ali Ağa hanesi önündeki çeşme,
47. Leblebici hanesi önündeki çeşme,
48. Kebir Kapı'daki çeşme.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde Tophaneli Suyu, şehrin doğusundaki mahallelerle birlikte, Karskapı ile Paşa

Pınarı arasındaki bölgede iskân edilen askerlerin de su ihtiyacını karşılamaktaydı. Özellikle II. Dünya Savaşı sırasında bu bölgede çok sayıda askerî birlik bulunmaktaydı. 1940'ların ortalarında bu su, yaklaşık 30 litreden ibaretti. Tophaneli Suyolları 1940'ların sonuna gelindiğinde, uzun süredir bakımsız kalması nedeniyle, şehir dâhilinde ve haricinde ve bilhassa membaları civarında tamamen bozulmuştu. 1947 yılında bu işi ele alan belediye, şehrin güneyindeki "Beşirin Çayırı" denilen mevkiden itibaren Deveboynu mevkiine kadar 80 metrelik bir mesafeye boru dizdirmiş ve Köprübaşı'nda bir kum kuyusu yaptırmıştı. Toparlık Tabya altında, membaından itibaren ana hatta kadar tahminen 3 km. mesafedeki bir yolun da künkleri tamamen tıkanmış olduğundan, bu yolda yer yer kuyular açılarak temizlettirilmiş ve açılan bu yerlerdeki künkler tamir ettirilmişti. Yine 150 metre uzunluğundaki alanda künkler yenilenmiş ve bu su yolu da istifade edilir bir hâle getirilmişti. Beşirin Çayırı mevkiindeki şube yolları üzerindeki çalışmalar, mevsimin uygunsuzluğu yüzünden 1948 yılına bırakılmıştı (EBA, 1948a: 5).

Erzurum Belediyesi Başkanı Kazım Yurdalan'ın 1948 şehrin su ihtiyacı ve yapılması gerekenler hakkında valiliğe sunmuş olduğu raporda, Tophaneli Suları için şu ifadeler kullanılmıştır (EBA, 1948b: 7):

"Kars Kapısı ile Paşalar Pınarı arasındaki 60'tan fazla barakada iskân ettirilmiş olan askerî garnizonun su ihtiyacı belediyenin temini gereken başlıca görevlerden biridir. Bunun için 1947'de öteden beri Tophane sularından verilen Mahallebaşı, Demirayak, Kavak ve Gülahmet muntkalarının çeşme suları kesilmek zorunda kalınmış, bu mahalleler halkının ihtiyacının bir kısmı uzak mesafeden tazyikli sudan temin edilmiş, bir kısmı ise susuz bırakıldığı için haklı bir şikâyete neden olmuştur.

Silah fabrikası, Topçu Kışlası, Kars Kapısı ve bu bölge haricinde kalan bütün garnizonların hâlihazır su ihtiyacı ile bu garnizonların lüzumu hâlinde takviyesi de göz önünde tutulacak olursa, erlerin, hayvanatın ve nakliye vasıtalarının mühim miktara ulaşacak su ihtiyacının temini için Mahallebaşı ve Gülahmet muntkalarına bu zaruret için yayılmalarını önlemek ve bu konuda ileride çıkacak şikâyetleri bertaraf etmek için Tophane suyunun ilk mevsim müsaadesinde ele alınması için düzenlenen keşfe göre 65.325 liraya ihtiyaç vardır."

Kazım Yurdalan, aynı yılın Aralık ayında halka hitaben hazırladığı yazılı bir ilanda Tophaneli Suyu hakkında şu cümleleri kullanmıştır (BCA, 490.01.252.1001.1: 6):

"Başkanlığımız şehrin doğu muntkasından gelen Mahallebaşı, Hasanbasri, Abdurrahman Ağa, Kavak, Silah Fabrikası ve deveboynu ile Kars Kapısı arasındaki garnizonun ihtiyacını temin eden ve ara sıra tifo mikrobu zuhur ettiği elimizdeki raporlarla sabit olan Tophane sularının font boru içine alınması için plan ve projesinin tanzim işi 2.000 liraya bir fen heyetine ihâle edilmiş, bu keşfe göre 265.000 lira sarfıyla 20 litreden ibaret Tophane sularının şehre getirilmesi, Kars Kapısı civarında 300 tonluk bir depoda toplanması, oradan mahallelere tevzii işine ait bu plan ve projeler tasdik edilmek üzere Bayındırlık Bakanlığına sunulmuştur."

Erzurum Belediyesi 1949 yılında bu suyu font borular içine alarak Karskapı'daki Acem Mezarlığı'nda yapılacak bir depoda toplamak, eski ağaç ve kav boruları iptal etmek ve şehrin doğusundaki mahalleleri sıhhi bir su tesisatına kavuşturmak için teşebbüse geçmiştir. Bu çalışmalar yaklaşık 10 yıl sürmüştür. Böylece tamamen büz içine alınan ilk dağ suyu Tophaneli Suyu olmuştur (EBA, 1945: 7; 1946: 3; 1948c: 2; 1958: 3).

Sonuç

Aslen Kayserili olup Tophane-i Âmire'de uzun yıllar çalışmış olan ve ardından Erzurum'a gelerek Gümrük Eminliği görevini yürüten Hacı Mehmet Ağa, kazandığı servetinin önemli bir bölümünü Erzurum'da kurduğu vakıf bünyesinde yaptığı hayır işlerine adanmıştır. Mehmet Ağa, Palandöken'den şehre getirttiği Tophaneli Suları'nı Erzurum şehrindeki 48 çeşmeden akıtmıştır. Ayrıca Pasinler'de 12 çeşme yaptırmıştır. Mehmet Ağa ayrıca Erzurum'da iki mescit, namazgâhlar ve helalar yaptırmıştır. Bütün bu hayır işlerinin devamlılığını sağlamak üzere Erzurum'da 142 dükkân, han odası, ambar ile Erzurum Boyahanesi ve Hasankale'de büyük bir köşk ile ambarlar vakfetmiştir.

Mehmet Ağa, bütün bu hayır işlerini farklı zamanlarda icra etmiş ve vakfını kademeli olarak büyütüştür. Tophaneli Mehmet Ağa Vakfı'yla alakalı üç farklı vakfiye tarafımızdan tespit edilmiştir. İlk vakfiye Osmanlıca olup Nisan 1719 tarihlidir. Bu vakfiye, Mehmet Ağa'nın kurduğu vakfın ilk hâlini göstermesi bakımından

önemlidir. Yine bu vakfiyede, sonraki iki vakfiyede yer almayan bazı önemli detaylar vardır. Örneğin Mehmet Ağa'nın eskiden Erzurum Gümrüğü Emîni olarak görev yaptığı bu vakfiyede yazılıdır. Ayrıca, vakfettiği boyahane ve 42 dükkânın Osmanlı ordusunda hizmet veren ve sağ ve sol olarak ikiye ayrılan "*gönüllüiyân-ı yemîn*" ve "*gönüllüiyân-ı yesâr*" neferlerine ait olduğu ve Mehmet Ağa'nın onlardan bu mülkleri satın alarak vakfettiği bu vakfiyede belirtilmiştir.

Mehmet Ağa ikinci vakfiyesini Kasım 1721'de hazırlatmıştır. Mehmet Ağa'nın hazırlattığı son vakfiye ise Osmanlı Türkçesi ile yazılmış ve Temmuz 1722 tarihlidir.

Mehmet Ağa'nın son iki vakfiyesinde yaptırdığı belirtilen mescitlerden birisi Tebrizkapı'nın yanında ve Şabhane'nin üstündeydi. Bu Şabhâne'yi de Mehmet Ağa yaptırmış ve aynı bölgede sıra hâlindeki çeşmelerden 10 lüle su akıtmıştı. Diğer mescit ise Gürcükapı yanında, sur haricinde olup yakınında hamam vardı. Bu hamam büyük ihtimalle günümüze ulaşmış olan "*Küçük Hamam*" isimli hamamdı. Mehmet Ağa bu mescidin yanında da çeşme yaptırmıştı. Bunlar Gürcükapı'daki kale hendeğinin bitişiğindedi.

Mehmet Ağa'nın yaptırdığı iki mescit de günümüze ulaşamamıştır. Diğer taraftan bu iki mescidin, İbrahim Hakkı Konyalı'nın belirttiği Mennanzâde Hacı Osman Vakfı'yla ve bu hayırseverin yaptırdığı mescitlerle alakasının olmadığı tarafımızdan tespit edilmiştir. Vakfın en önemli gelir kaynağı olan Tophaneli Hanı, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Tophaneli Oteli ismini almış ve Cumhuriyet döneminde uzun süre Erzurum'un en iyi otelleri arasında yer almıştır. Tophaneli Oteli ve etrafındaki vakıf dükkânları da yakın zamanda ortadan kalkmıştır. Vakfa ait olup ayakta kalmayı başarabilen en önemli eserler Şabhane Çeşmeleri ve Gürcükapı'daki çeşmedir. Gürcükapı'daki bu çeşme üzerinde, Mehmet Ağa Vakfı'na ait vakfiyenin kısa bir özeti vardır.

Kaynaklar

- Beygu, A. Ş. (1936). Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri. İstanbul.
- Curzon, R. (1854). Armenia: A Year at Erzeroum. London.
- Demokrat Doğu Gazetesi, (1953, 28 Temmuz). “Otelciler ve Kahveciler Cemiyeti Kuruldu”. 2.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). (1948), 490.01.252.1001.1.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). (1843). EV.d., 12115/56.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). (1253). EV.HMH.d, 7847/7.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). (1839). EV.d, 11166/1.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). (1870). EV.MH, 1566/192.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). (1875). EV.MKT, 782/27.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). (1896). EV.MKT, 2575/223.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). (1901). EV.MKT, 2843/200.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). (1904). Y.PRK. UM, 68/111.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). (1905). Y.PRK. UM, 74/106.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). (1319). EV.MKT, 2864/32.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). (1859). EV.d., 16827.
- Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA). (1945). Meclis Zabıtları, 14 Mayıs.
- Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA). (1946). Meclis Zabıtları, 20 Haziran.
- Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA). (1948a), Meclis Zabıtları, 15 Haziran.
- Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA). (1948b), Meclis Zabıtları, 1 Mart.
- Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA). (1948c), Meclis Zabıtları, 11 Mart.
- Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA). (1958), Meclis Zabıtları. 12 Şubat.
- Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA). (2 Aralık 1949), Encümen Kararları.
- Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA). (5 Kasım 1937), Meclis Zabıtları.
- Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA). Encümen Kararları, 17 Temmuz 1959.
- Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA). Encümen Kararları, 26 Ekim 1954.
- Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA). Meclis Zabıtları, 29 Aralık 1958.
- Erzurum Gazetesi, (1931, 16 Şubat). “Evkaf Müdürlüğünden”. 4.
- Erzurum Şehir Arşivi (ERŞA), (1947), “Erzurum Suları Dosyası”.
- Erzurum Ticaret Odası Arşivi (TOA), (4 Ocak 1951), “Yönetim Kurulu Kararları”.
- Hürsöz Gazetesi. (1962, 7 Nisan). “Vakıflar Müdürlüğünün İmar Programı”. 1.
- Hürsöz Gazetesi. (1968, 17 Haziran). “İşhanı İnşaatı Yakında Başlayacak”. 1.
- Hürsöz Gazetesi. (1969, 12 Nisan). “Yüzyıllar Boyunca Türk ve Erzurum’da Vakıflar”. 1.
- İpşirli, M. (1992). “Câbi”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul, VI, 529-530.
- Konyalı, İ. H. (1960). Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi. İstanbul.
- Küçükkuşurlu, M. (2008). Erzurum Belediyesi Tarihi I. İstanbul.
- Küçükkuşurlu, M. (2011). Erzurum Belediyesi Tarihi II. İstanbul.
- Küçükkuşurlu, M. (2020). Erzurum Camileri, Medreseleri, Kütüphaneleri. Konya.
- Küçükkuşurlu, M. (2023). Tanzimat Dönemi Erzurum Vakıfları, Mustafa Hayâlî Defteri. Erzurum.
- Milletin Sesi Gazetesi, (1959, 28 Temmuz). “Tarihi bir Makber Kaldırıldı”. 1.
- Ünüvar, İ. (1954). Erzurum Vilayeti. İstanbul. Duygu Matbaası.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA). (1846), Defter No: 2502/Sayfa No: 49.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA). (1922), 2489/56.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA). (1719), 489/52-53.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA). (1721a), 2171/250-254.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA). (1721b), 1767/217-224.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA). (1721c), 592/205-207.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA). (1722), 489/62-65, 57.

Ek 1. Tophaneli Vakfi'na Ait 1. Vakfiye Cemâziyü'l-evvel 1131 (Nisan 1721)

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a land deed or tax record. The text is written in a cursive script and is organized into columns. At the top, there are two vertical lines with the word 'قلم' (Qalam) written vertically. The main body of text is dense and covers most of the page. Below the main text, there are several smaller sections, possibly lists or summaries, arranged in a grid-like fashion. The text is written in black ink on aged, slightly yellowed paper.

Kaynak: VGMA, 489: 52-53

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.